

Олександр МОЦЯ

ЗЕМЛЕРОБИ ТА КОЧІВНИКИ НА ВЕЛИКОМУ КОРДОНІ СХІДНОЇ ЄВРОПИ ЗА ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

**XXII Міжнародному конгресу істориків
присвячується
(Цзинань, КНР, 23–29 серпня 2015 р.)**

Національна академія наук України
Інститут історії України
Інститут археології
Український національний комітет істориків

Олександр МОЦЯ

**ЗЕМЛЕРОБИ ТА КОЧІВНИКИ
НА ВЕЛИКОМУ КОРДОНІ
СХІДНОЇ ЄВРОПИ
ЗА ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСИ**

Київ–2015

Затверджено до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 4 від 28 квітня 2015 р.)

Моця Олександр

Землероби та кочівники на Великому Кордоні Східної Європи в часи Київської Русі / Національна академія наук України. Інститут історії України, Інститут археології, Український національний комітет істориків. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — 296 с.; іл.

В роботі розглядається важливе питання формування та функціонування зони контактів між осілим та кочовим населенням у південному порубіжжі Київської Русі кінці I-на початку II тисячоліть н. е., що мало аналогії на цих землях й у інші історичні періоди (скіфи — землероби I тисячоліття до н. е., запорозькі козаки — кримські татари пізньосередньовічних часів). Даний історичний феномен неодноразово фіксувався також на інших територіях у різні хронологічні періоди і отримав найменування Великого або Степового Кордону (Велика Китайська Стіна, переселенці та індіанці американських прерій і т. д.).

Праця розрахована на істориків, археологів, етнографів, сходознавців, викладачів та студентів університетів гуманітарного профілю, а також на усіх тих хто цікавиться проблемами вітчизняної минувшини.

За сприяння Фонду Катедр Українознавства (США)

ЗМІСТ

<i>Вступ</i>	7
<i>Розділ 1.</i> Русь та її південні сусіди	21
<i>Розділ 2.</i> Писемні повідомлення про взаємовідносини Русі і Степу	87
<i>Розділ 3.</i> Археологічні джерела про контакти в зоні Великого Кордону	165
<i>Заключення</i>	213
<i>Резюме</i>	225
<i>Summary</i>	227
<i>Ілюстрації</i>	229

«Многое в истории разрешает география»
Микола Гоголь

ВСТУП

У свій час Г. Вернадський відзначав, що роль кочівницьких народів у культурній історії Євразії і всього Старого Світу (тобто по суті, до XVIII століття — в історії світовій) була досить значною. Кочові народи були тісно пов'язані із своїми осілими сусідами. А продукти осілої та кочової культур взаємно доповнювали одна одну.¹ Зокрема на території сучасної України на межі II–I тис. до н. е. склалися два провідних господарчо-культурних типи — осілих хліборобів у лісостеповій та поліській смугах й кочових скотарів у степовій. Окрім того цей детермінований природними умовами розвиток різних людських спільнот доповнювався міграційними процесами. У своїй основі представники першої із названих систем розвивали сільське господарство. Окрім того осіле сільське населення було головним джерелом поповнення людських ресурсів. Адже навіть у XV–XVIII ст. світ становив собою все ще велику селянську країну, де від 80 до 90% людей жили за рахунок плодів землі. Інша, кочівницька, система, котра у значній мірі все ж протистояла осілій, сприймається часто як

---

¹ Вернадский Г.В. Начертание русской истории. — СПб, 2000. — С. 42.

агресивна, завоювальницька. Причини такого стану номадів ще до кінця не вияснені, хоча на сьогодні існує кілька основних гіпотез:

- різноманітні глобальні кліматичні зміни;
- войовнича та жадібна природа кочовиків;
- перенаселення степів;
- приріст виробничих сил та класова боротьба, послаблення землеробських суспільств у результаті феодалної роздробленості;
- необхідність поповнювати екстенсивну скотарську економіку за рахунок набігів на більш стабільні землеробські суспільства;
- небажання з боку осілих торгувати з номадами, а надлишки скотарства не було куди дівати;
- особисті якості зверхників степових угруповань;
- етноінтегруючі імпульси.²

Середньовічні часи у цьому відношенні не були винятком. Тоді східні слов'яни і степовики теж перебували у тісних контактах й досить активно впливали один на одного. Якась частина номадів навіть була асимільована автохтонами-землеробами. У цьому зв'язку напрошується певна аналогія зі скандинавами на півдні Київської Русі, на яких клімат і умови життя у новому регіоні проживання теж справили позитивне враження, через що вони у переважній більшості бажали залишатися тут назавжди. Та існувала й принципова відмінність: вихідці із Північної Європи в подавляючій більшості були поступово асимільовані місцевим населенням, а основна ж маса кочівників зберегла в давньоруські часи свою етнічну основу, хоча також не залишила явного сліду на сучасній етнографічній карті України. Але без врахування відносин із степняками важко у всьому обсязі зрозуміти історичні процеси розвитку першої східнослов'янської держави — Київської Русі.³

Про кожен із таких сусідів слов'ян мова піде далі, а тут слід зупинитися на основному у даному випадку питанні — проблемі так званого Великого або ж Степового Кордону, в межах котрого і відбувалися безпосередні взаємозв'язки між представниками

² Історія українського селянства. — К., 2006. — Т. 1. — С. 27, 44; Бродель Ф. Структури повсякденності: можливе і неможливе. — М., 1986. — С. 60; Крадин Н. Номади // Родина. — 1997. — № 3–4. — С. 17.

³ Давня історія України. — К., 2000. — Т. 3. — С. 558.

різних цивілізацій, тобто в зонах їх тривалих контактів. Взагалі, поняття такого Кордону являється одним із найважливіших для розуміння як усього людства взагалі, так і специфіки вітчизняної історії зокрема. Адже від часу раннього розподілу народів на землеробів і кочівників виник і перший Великий Кордон, схожі риси з котрим зафіксовано на рубежах стародавнього Єгипту, північного Китаю, а також на Українському Придніпров'ї. Варто також нагадати, що Степовий Кордон України і деяких суміжних територій являвся одночасно і степовим кордоном європейської цивілізації.⁴ Але це відноситься до козацьких часів, коли така межа між цивілізаціями дещо змістилася на південний схід сучасної України і проявилася більш рельєфно. Тому цілком зрозуміло, що якраз ним оперує В. Брехуненко, який найбільш ґрунтовно висвітлив дану проблему у вітчизняній історіографії розглядаючи питання козацької історії.⁵ Його теоретичні засади можливо використовувати і для розгляду окремих питань давньоруської історії, що й буде зроблено у нашому випадку.

Використання ж нами терміну «Великий Кордон» зумовлюється тим, що в давньоруські часи чисельні та різноманітні контакти між землеробами й кочовиками відбувалися у більш широкій зоні Лісостепу, хоча, як і кількома століттями пізніше, запорожці і татари заходили в глибину зон розселення один одного. Відбувалося це і в кінці I — на початку II тис. н. е. Згадаймо хоча б першу згадку про Новгород-Сіверський на Середній Десні в Українському Поліссі в «Поученні Володимира Мономаха дітям» під час опису подій 1078–1079 рр., коли цей славнозвісний князь біля даного літописного града розбив крупний загін половців. Або ж місце битви об'єднаних сил русів і тих же половців із монголо-татарськими завойовниками у 1223 р. на р. Калка (нині р. Кальчик, притока Кальміусу в степовій зоні України). Але, це ще раз підкреслимо, то були поодинокі, а не систематичні, проникнення на «чужу» територію у розглянуті часи кінця I — початку II тис. н. е.

⁴ Історія українського козацтва. Нариси в двох томах. — К., 2006. — Т. 1. — С. 103.

⁵ Брехуненко В. Козаки на на Степовому Кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI — першої половини XVII ст. — К., 2011. — 503 с.

Та повертаючись до питання загального розуміння даної проблеми відмітимо, що вищезгаданий дослідник зазначав: проблема Великого Кордону вже довгий час використовувалася та використовується для пояснення історії Австралії, Південної Африки, Китаю, Латинської Америки, Канади, але найпопулярнішою є, безперечно, в американській історіографії. Якраз у США, з легкої руки Ф. Тернера, який ще в кінці XIX ст. проголосив Великий Кордон між вихідцями із Європи та місцевими індіанськими племенами колискою сучасної американської цивілізації, так званий «корпусний дискурс» донині перебуває в епіцентрі наукового й художнього освоєння післяколумбової американської історії. Упродовж понад столітніх спроб пояснити американську історію крізь призму теорії Великого Кордону було сформульовано чотири основні мегаконцепції: «фрухливого Кордону між цивілізаціями» (школа самого Ф. Тернера); американського Великого Кордону як частини Великого Кордону європейської цивілізації (школа В. Вебба); історії Великого Кордону як складової історичного минулого того сучасного суспільства і тієї держави, які потім у кінцевому рахунку поглинули його (школа Х. Болтона); Великого Кордону як самодостатньої структури (школа Д. Вебера). Усі ці теоретичні конструкції, за винятком хіба останньої, хронологічно наймодернішої, обросли великою кількістю модифікацій. З 20-х років XX ст. різні дослідники розпочинають використовувати теорію Великого Кордону для інтерпретації інших історій, і вже в 50-ті роки того ж століття «кордонний дискурс» стає однією із найпопулярніших моделей для вивчення етноконтактних зон, цивілізаційних перехресть та суспільств, розташованих в зонах впливу інших спільнот.

З іншого боку, зростання уваги до східноєвропейської ділянки Великого Кордону Європи та до Великого Східного Кордону Росії зокрема опирається на давні традиції вітчизняної історіографії у своїх національних наративах (як українських, так і російських) чинника Степу та близького сусідства тюрського світу. Виклики, котрі були цілком об'єктивно породжені досить широкою й при цьому ще й легко проникнутою степовою смугою на півдні згаданих територій із їх осілим населенням, були принаймі із середньовічних часів настільки потужними, що не могли не

осмислюватися. З часів, як мінімум, Нестора Літописця проблема Поля постійно обговорювалася. У середині XIX ст. в російській історіографії дійшло вже до розуміння концептуальної ролі колонізаційних обставин в історії Росії. Спочатку С. Соловйов, а потім і В. Ключевський надали чинникові колонізації Степу надзвичайно важливого значення у процесі пояснення феномену спочатку Московського царства, а потім і Російської імперії. І у цьому, як відзначали численні дослідники, вищеназвані історики являлись фактично «батьками» російського аналогу теорії Ф. Тернера. Однак принципова відмінність між ними полягала у тому, що на відміну від Ф. Тернера, для якого Великий Кордон був «блоком» формування американської демократії та американського способу організації суспільства і влади, російські історики до недавнього часу практично одноставно розглядали місцевий різновид Великого Кордону як ахіллесову п'яту російської минувщини.

Виразні елементи «прикордонного дискурсу» були притаманні і українській історіографії, але з акцентуванням на козацький період вітчизняної історії. Степ за М. Грушевським являється ключовою складовою чинника «територія», покладеного поряд із «народом» та «державою» в основу першого українського національного меганаративу. Пізніше до використання на вітчизняному ґрунті теорії Великого Кордону наблизився Ю. Липа, але який розвернув концепцію М. Грушевського в інший бік. Оцінюючи геополітичне значення для України колонізації Степу та наслідків взаємовідносин із південними тюрськими народами, він запропонував так звану «чорноморську доктрину», згідно з якою саме вісь Північ — Південь, а не Захід — Схід являлася основною віссю українських земель.

Окрім вищенаведених історіографічних моментів слід, хоча б для короткого розкриття даної теми, зупинитися на типології такого Кордону у післямонгольські часи. Географічний та природно-кліматичний чинники були відправним пунктом формування низки базових рис Степового Кордону Європи, як і усіх Великих Кордонів в цілому. Територіальною основою для утворення європейського Кордону став величезний обшир степового та лісостепового простору, котрий проявився через систему територій, прикритих лісами в напрямках Чорного, Азовського та

Каспійського морів, й одночасно відкритий для вторгнень як зі Сходу, так і з лісової Півночі. Розвинута річкова мережа, поділена на декілька басейнів, створювала сприятливі умови для торговельних зв'язків та інших контактів економічного порядку. Тож населення Кордону мало зручні комунікації із суспільствами по обох його боках.

З географічного та кліматичного боку Степ являвся цілісним рівнинним регіоном, придатним для рільництва, скотарства та основних промислів (мисливство й рибальство) по усій своїй площі. Але через тривалу й при цьому досить виснажливу конкуренцію представників «плуга» із суперниками-кочівниками, які хвиля за хвилюю наочувалися з території Азії, освоєння даного простору потребувало непомірних зусиль як від перших (аби опанувати Поле й переконливо закріпитися на узбережжі), так і від других (щоби не випускати осілих із лісової зони). Тому межа поширення впливу тієї чи іншої цивілізаційної системи щоразу залежала від балансу сил й періодично змінювала свої координати. А це, безумовно, слід зараховувати до ключових особливостей тутешнього Кордону. Власне, у регіоні просто не могло не виникнути Великого Кордону між представниками двох різних господарських систем, котрі в свою чергу символізували Схід і Захід у глобальному розумінні цих термінів.⁶

Тут мабуть буде доцільним дати й загальну географічну характеристику території, котра розглядається в рамках даної теми, що може бути коротко викладена слідуючим чином.

Основні риси ландшафтної структури території України і деяких суміжних земель визначаються розташуванням у помірному поясі в межах трьох фізико-географічних зон: Східно-Європейської рівнини, Карпатської (частково) та Кримської. У межах рівнинної частини за переважанням певних типів і підтипів ландшафтів виділяються три такі фізико-географічні зони.

Зона мішаних лісів із поліським підтипом ландшафтів розташована у північній частині України і охоплює майже 20% даної території. Тут переважають слідуючі природно-територіальні комплекси: зандрові й алювіальні низини із підзолистими ґрунтами

⁶ Там само. — С. 19–25.

під борами та суборами; моренно-зандрові низини із дерново-підзолистими ґрунтами та з лісами змішаного типу або ж безлісі й зайняті сільськогосподарськими угіддями; заплавні лучно-болотні місцевості та лесово-острівні рівнини із сірими лісовими ґрунтами. Серед рівнинних територій це найбільш зволожена та заболочена зона. Залісеність її нині досягає майже 30%.

Лісостепова зона охоплює майже 34% площі, що розглядається. Своєрідність її полягає у складному перемижуванні різних типів ландшафтів: широколісові із сірими лісовими та темно-сірими опідзоленими ґрунтами; лісостепові із орідзоленими і реградованими чорноземами; лучно-степові з типовими чорноземами, лучно-чорноземними ґрунтами, трансформованими у сільськогосподарські угіддя. Пересічна залісеність становить 12,5%. Лісостепова зона — регіон інтенсивного сільськогосподарського виробництва, що було характерним і в давнину (і не лише в давньоруські часи).

Степова зона простягається на південь від лісостепу до Чорноморсько-Азовського узбережжя і Кримських гір і охоплює 40% даної території. Серед інших зон виділяється найбільшими тепловими ресурсами і найменшою зволоженістю, що зумовлює формування своєрідних степових ландшафтів. Нині залісеність становить лише 3%, орні землі — 80–85% площі даної зони. Але для розглянутої епохи це не було характерним у зв'язку із важкими для обробки ґрунтами, станом землеобробної техніки та наявністю номадського фактору. В межах останньої із вищеназаних зон виділяються три підзони за ландшафтними особливостями і умовами природокористування — північностепова, середньостепова та сухостепова.

Для Українських Карпат характерна вертикальна поясність ландшафтів. Її структуру утворюють широколистяні низовинно-межигірні, мішано-лісові передгірні височинні, хвойно-широколистяні низькогірні, широколистянолісові низькогірні вулканічні, луколісові субальпійські середньогірські (полонинські) ландшафти. Це найбільш залісена територія України, де зосереджено 20% площі її лісів.

У Кримських горах розвинулися середньо- і низькогірні, пасмово-улоговинні, широколистянолісові, мішанолісові, передгірно

лісостепові, гірсько-лучні та прибережно-схиліві субтропічні середземноморські ландшафти (Рис. 1).⁷

Переходячи безпосередньо до середньовічної епохи слід все ж зазначити, що взагалі усі степові народи були вимушені постійно шукати нові життєві простори і при цьому буквально вриватися у лісостепові райони, котрі вже набагато раніше були зайняті землеробами. Маючи мобільне й достатньо озброєне військо кіннотників кочовики досить часто досягали військової переваги над осілим населенням. Нерідко останні на тривалий час ставали заручниками степових володарів, несли відчутні матеріальні та людські втрати. Але, не дивлячись на це, історична перспектива практично завжди залишалася за землеробами. Переможці приходили, а потім відходили. Часто вони взагалі зникали із історичної арени, а переможені продовжували свій поступ на власних землях. Це у повній мірі відноситься і до розглянутої у даній роботі епохи (Рис. 2, 3).

Слідуючи середньовічній церковній традиції, зникнення усіх цих народів можливо пояснювати Божою карою. Але це можливо робити не знаючи, що реальною причиною такого процесу все ж являлися їх сусіди — осілі землероби. Грізні підкорювачі степових просторів, як відзначає П. Толочко, які спочатку підкорювали своїх осілих сусідів, в кінці-кінців все ж залишалися жертвами своїх жертв. У більшості випадків вони «згорали» у асиміляційному котлі аборигенів: розселялися на їх землях, переймали мову, культуру та віру. Звичайно, фізично вони не щезали, але поступово розчинялися у масі осілого населення. Виключенням з цього правила являють собою лише угри — сучасні угорці — яким вдалося зберегти на нових землях власну мову, а також власний етнос.

Етнічну перевагу осілих народів цілком пояснюється їх органічною єдністю зі своєю землею. Багатовікові традиції землеробів закономірно виявлялися більш сильними ніж періодично принесені у їхнє життя традиціями кочового способу існування.

⁷ Географічна енциклопедія України в трьох томах. — К., 1993. — Т. 3. — С. 90; Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. — К., 2005. — С. 23–24.

Осідаючи на землю, кочівники (без жодних виключень) виявлялися під контролем нового географічного фактору, а тому адаптувалися у відношенні до нього на основі традицій корінних народів. До того ж, останні, як правило, мали за собою свою державу із усіма властивими для неї інституціями, котра також сприяла етнічній інтеграції її підданих. В середньовічні часи слов'янам-русам на півдні Києворуської держави протистояли і контактували з ними хозари, печеніги, торки, половці, монголо-татари. За виключенням останніх (у відношенні теми та хронологічних рамок даної праці), вливаючись у південну групу східнослов'янського етносу, названі народи надавали їй характерні етнографічні ознаки (як і більш пізніші кримські татари і турки). «Чорнії брови, карії очі» із українських народних пісень, без усякого сумніву, являються результатом участі тюркомовних племен у формуванні сучасного українського етносу. Пам'ять про степових зайд у східнослов'янське середовище збереглося також у назвах населених пунктів: Печеніги, Козаровичі, Половецьке, Торчин, Каратул, Ташань, Таганча, Кагарлик, а також деяких річок (Корань, Ташлик, Тикич), як і у значній кількості тюркізмів у давньоруській мові.

Етнічне збагачення давньоруського народу за рахунок періодичного входження до його складу окремих груп кочівницького населення супроводжувалося також й певними культурними надбаннями. Вони помітні у військовій справі, художньому ремеслі, у одязі та деяких інших проявах матеріальної культури, як і у усній народній творчості. Все вищесказане не дає основи для ствердження тези про симбіоз землеробської та кочівницької культур, але одночасово свідчить про значну роль тюрського етнокультурного елементу у формуванні слов'янського світу, в першу чергу на півдні Східної Європи.⁸

Говорячи ж про окремі людські спільності в часи Середньовіччя, то будемо розпочинати їх характеристику із населення Хозарського каганату, матеріальним виразником якого була салтово-маяцька археологічна культура. Типові для неї пам'ятки займали всю степову межу від Волги до Дунаю, а на Дону та Сівер-

⁸ Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — К., 1999. — С. 195–197.

ському Дінцю виявлені навіть у лісостеповій зоні стикаючись тут із слов'янськими поселеннями. Окрім того, пам'ятки салтово-маяцького типу відомі і далеко на північному сході — на Середній Волзі, в землях Волзької Булгарії. Дякуючи писемним джерелам ми знаємо, що якась частина приазовських болгар відійшла ще у VII–VIII ст. в ці далекі для них північні землі і створила там власну державу.

Межі території, де були поширені пам'ятки салтово-маяцької культури, по мірі її вивченості все більш поширюються і як би розпливаються по степових та лісостепових просторам Східної Європи.

Звичайно, на усій значній території салтово-маяцька культура не була далеко однорідною. Вона розпадається на декілька варіантів, кількість котрих збільшується відповідно до накопичення знань про неї. С. Плетньова нараховувала 7 таких угруповань: середньоволзький, дунайський, дагестанський, кримський, приазовський, нижньодонський та верхньодонський. Різні відтінки єдиної в цілому культури залежать від багатьох об'єктивних та суб'єктивних факторів, наприклад, від різного відсотка тих або інших етнічних домішок, від впливу культури місцевих, завойованих племен та народів, від впливу більш або ж менш цивілізованих сусідів і від ступеню такого впливу.⁹

Особливо змінилися обриси проживання степняків пізніше — в часи феодальної роздробленості на Русі. Тоді північний кордон Половецького степу (Дешти Кипчак) проходив на Дніпровському Лівобережжі у межиріччі Ворскли та Орелі, а на Правобережжі — в межах Росі та Тясмину.¹⁰ Про різnorідний склад населення в Степу у згаданий період говорять і антропологічні матеріали.¹¹ В той час як населення давньоруської держави у цьому відношенні характеризується доволі однорідним європеїдним комплексом морфологічних рис (хоча і з певними територіальними варіаціями).¹²

⁹ Плетнева С.А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. // Материалы и исследования по археологии СССР. — М., 1967. — № 142. — С. 8.

¹⁰ Біляєва С. Слов'янські та тюрські світи в Україні. — К., 2012. — С. 66.

¹¹ Литвинова Л.В. Населення Нижнього Подніпров'я 12-початку 15 ст. — К., 2012. — С. 100, 102.

¹² Сегеда С. Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект. — К., 2001. — С. 175.

Слід у зв'язку із вищевказаним зупинитися і на такому літописному терміні як «Поле» або «поле Половецьке», що досить часто згадується у зв'язку із кочівниками південноруських степів. Саме раннє із них відноситься до 968 р., коли Святослав «прогна Печенєги в поли». У 1180 р. Роман, переходячи Оку, тікає від посланого Всеволодом Велике Гніздо війська «в полі мимо Рязань». А стаття 1207 р. більш конкретизує таку інформацію. Під час облоги Пронська великий князь Всеволод «ста за рікою с поля Половецкого». Іншими словами, за р. Пронею (правий доплив Оки), котра як би огинає напівколом у радіусі 60–70 км південніше Рязані, якраз і розміщувалося поле Половецьке. Це визначення присутнє і в статті 1223 р., коли на початку сумновідомого походу проти монголо-татар, руське військо пішло «в поле Половецкое».

Але не дивлячись на очевидну кореляцію даного поняття «поле» чи «поля Половецкого» із степняками, повна тотожність його із «країною Куманською» або «землею Половецкою» відсутня. Північний кордон територій постійних кочівок половців, зафіксований археологічно, розміщувався значно південніше, зокрема в 200–300 км від тієї ж Проні. То, що «поле» йшло значно північніше цього кордону, окрім літописних повідомлень, підтверджує й гідронім із «польською» корінною основою — р. Польной Вороніж, верхів'я котрої знаходяться всього в 70–80 км від Проні. Таким чином, із прикладу рязансько-половецького порубіжжя можливо зробити припущення про те, що у поняття «поля» або «поля Половецкого» входили не лише скотарські угіддя кочівників із їхніми зимовищами, але й землі, де проходили освоєні ними маршрути набігів на Русь. Можна допускати, що це були своєрідні «коридори», котрі проходили по відносно безлісним водорозділам річок. У випадку із рязанськими землями такі коридори огинали «острів» зі слов'янським населенням у Воронежському Подонні. А західніше «рязанської зони», подібна ділянка «поля», згідно повідомлень літописів та «Слова о полку Ігоревім», фіксується десь у районі між Вирем і Курськом.¹³

¹³ Енуков В.В. Северные пределы «поля» в древнерусское время // Днепродонское междуречье в эпоху раннего средневековья. — Воронеж, 2005. — С. 55–56, 60.

Тож фактор наявності такої перехідної зони із боку Степу теж слід враховувати під час аналізу інформації про межі розселення землеробів і кочівників та контактів між ними.

Південні ж кордони Київської Русі проходили по Посульській та Пороській оборонних лініях, а більш західніше — по середній течії Дністра. Крайньою ж південною межею на сході являлися території в районах Рязані, Нижнього Новгорода та Муром, тісно пов'язаних із середньодніпровським регіоном.¹⁴ Цей процес особливо активізувався після Любецького князівського з'їзду 1097 р., коли до Володимира Мономаха окрім лівобережних переяславських земель перейшли ще й поволзькі території — тобто усі волості його батька Всеволода Ярославича.¹⁵

При цьому слід враховувати й таку обставину: у світлі нових археологічних досліджень стало зрозумілим, що давнє населення старорязанської зони не було вятицьким — в першу чергу це були переселенці із заходу та південного заходу. Окрім того, територія Старої Рязані знаходилася поза ареалом вятицьких курганів. А те, що вона на ряді археологічних карт включена у такий ареал являється фактичною помилкою. Лише пізніше тут з'являються знахідки, пов'язані із носіями згаданого племінного союзу. Тож треба приєднатися до думки О. Чернецова, що, вірогідно, Рязанське князівство і його столиця виникають в результаті державної колонізації і не мають витоків в структурах епохи родоплемінного ладу.¹⁶ Переселенці із Південної Русі в цій місцевості зафіксовані археологічно на пам'ятках XI–XII ст. І ще одна досить важлива у даному випадку деталь: полоса русько-половецького прикордоння безпосередньо стикується із округами Києва та Чернігова і відділена від розміщення кочівницьких веж давньо-

¹⁴ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. — М., 1982. — С. 471; Моця О. Південна «Руська земля». — К., 2007. — С. 61–93.

¹⁵ Толочко П.П. Любецький з'їзд князів // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. — Чернігів, 1997. — С. 11.

¹⁶ Чернецов А.В. Историко-археологическое изучение Рязанской земли: современное состояние и перспективы // Великое княжество Рязанское. Историко-археологические исследования и материалы. — М., 2005. — С. 17.

руського часу досить широкою незаселеною смугою, як пізніше із корінною територією Золотої Орди.¹⁷

Але основний акцент в даному випадку буде зроблено не на вивчення поволзьких віддалених територіях з характерними для них постійними контактами із місцевим фіно-угорським населенням, а на власне південноруському прикордонні — від Курського Посейм'я до пруго-дністерського межиріччя. Муромо-рязанські території будуть розглядатися лише в плані пошуку аналогій у відтворенні окремих історичних процесів, як і матеріали із Волзької Булгарії, роль котрої також відзначав вже згаданий Г. Вернадський. «Варяго-руська держава у Києві і держава Камсько-вользьких болгар у геополітичному відношенні відігравали, таким чином, зовсім однакову роль в історичному процесі, що розвертався у теперішній Доуральській Росії» — писав він у своїй праці, підготовленої у 30-ті роки XX ст. вже в еміграції.¹⁸ Так як і певна інформація із слов'янських утворень західніше Карпат, в першу чергу Великоморавської держави.¹⁹

¹⁷ Чернецов А.В. Древнерусский город в контексте этнокультурных, политических и поселенческих структур // Восточноевропейский средневековый город в контексте этнокультурных, политических и поселенческих структур. — Рязань, 2012. — С. 7.

¹⁸ Вернадский Г.В. Вказ. праця. — С. 58.

¹⁹ Великая Моравия, ее историческое и культурное значение. — М., 1985. — 287 с.

РОЗДІЛ 1

Руси та їх південні сусіди

Руси

«Руську землю» або «Русь» населяли люди, відомі зі сторінок письмових джерел як «руси», «русини» або ж «русичі». Тож слід хоча б коротко зупинитися на аналізі власного самоусвідомлення тогочасного місцевого землеробського люду, а також на тому, як населення тих часів іменувало себе, як відчувалися зв'язки між його групами на просторах Східної Європи в кінці I — на початку II тис. н. е. Для цього звернемося до Іпатієвського літопису (далі ІЛ) із деякими доповненнями Лаврентієвського списку (далі ЛЛ)¹ та деяких іноземних джерел, де знаходиться інформація з цього приводу.

Вже в недатованій частині «Повісті минулих літ» вказується, що князі руські володіють хозарами, хоч раніше це було навпаки. Таке повідомлення слід використовувати для розгляду процесів в середньовічні часи якраз на півдні східнослов'янської ойкуме-

---

¹ Полное собрание русских летописей. Том первый. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. — М., 1962. — 560 с.; Полное собрание русских летописей. Том второй. Ипатьевская летопись. — М., 1962. — 938, 87 с.

ни — адже вплив Хозарського каганату в кінці I тис. н. е. на північні райони Східної Європи не поширювався. В цій частині літопису руським князем названо і Олега, за часів правління якого слов'яно-хозарські взаємовідносини різко змінюються на користь перших із названих.

Вищезгаданий князь у 882 р. назвав саме Київ матір'ю руських міст; якраз тут словени новгородські, варяги та інші воїни, що прибули з ним, почали іменуватися руссю. А під 898 р. зафіксована знаменита фраза про локалізацію Русі в середньодніпровському регіоні: «Поляне. яже ннѣ зовемаа Русь». Питання появи даної назви начебто було вже повністю вирішене.

Але це не так. Ще під 862 р. маємо повідомлення про те, що слов'яни відправляють за море до скандинавів, які зветься руссю, своїх послів із пропозицією очолити північносхідноєвропейську коаліцію із представників різних народів (Рюрик та його брати погоджуються) — так звана легенда про призначення варягів. Далі ситуація ще більш заплутується. Під 898 р. знаходимо роз'яснення, що «Словѣнескъ языкъ и Русыи одинъ. от Варягъ бо прозвашася Русью».

Далі із року в рік інформація про русів збільшується. В 907 р., під час походу того ж Олега на Константинополь, вони творили зло грекам; після встановлення мирних договірних відносин із правителями Візантійської імперії останні передають данину представникам тих давньоруських міст, котрі знаходяться у підпорядкуванні згаданого князя; руси визнаються учасниками торговельних операцій, які в столиці імперії поселяються біля церкви Св. Мами; вони отримують у своїх «зарубіжних відрядженнях» місячину на проживання. Та й мирні взаємовідносини між обома країнами стверджуються цілуванням хреста візантійцями й клятвою представників протилежної сторони за руським законом — зброєю, богами Перуном і Велесом. А у договорі 912 р., що був заключений у тому ж Константинополі, вихідці із Східної Європи зафіксовані конкретно: «мы от рода Русскаго. Карлы Инегельд. Фарлофъ. Веремудъ. Рулавъ. Гуды Руальд. Карнъ. Фрелавъ. Рюаръ. Актеву. Труанъ. Лидульфость. Стемиръ. иже послани от Олга великого князя Рускаго».

Значна інформація про русів відноситься до часів правління у Києві Олегового наступника — Ігоря Старого. В 941 р. під час походу цього князя на Цареград-Константинополь руси були оточені візантійцями на морі, а потім на «руських» лодіях вони почали втікати назад. Ті, яких супротивник доганяв і палив «грецьким вогнем», кидалися у воду. Звичайно, в першу чергу тут мова може йти не про етнічну приналежність воїнів, а про їх підданість зверхникам молодой слов'янської держави. Мабуть у своїй більшості це були вихідці із східнослов'янського середовища.

Через деякий час, у 944 р., той же Ігор «совокупи воя многы Варягы. и Русь. и Поляны. и Словѣны. и Кривичи. и Тиверци. и Печенегы» знову рушив на греків. Як бачимо, в цьому випадку були і вихідці з Північної Європи, і кочівники надчорноморських степів, і представники східнослов'янських угруповань. Всі вони відділені від власне русів — вірогідніше за все представників великокнязівської військової дружини. Але далі всі присутні в даному поході загони об'єднуються в одне ціле. Про це свідчать повідомлення корсунців (жителів кримського Херсона — Корсуны): «се итуть Русь», а потім і болгар: «идуть Русь. и Печенегы», які вони передали візантійським зверхникам.

На слідуєчий 945 р. супротивниками — руськими послами (до їх складу увійшли і купці) та візантійцями — була підготовлена хартія, в котрій зокрема відзначалося: «мы от рода Рускаго слы. и гостье Иворь соль Игоревъ великаго князя Рускаго. и обьчии слы». Серед останніх послів та купців були присутні представники слідуєчих осіб: Вуєфаст — Святослава, Ігорового сина, Іскусев — княгині Ольги, Слуди — племінника князя Ігоря, Уліб — Володиславів, Каницар — Предславин, Шигоберн — жінки Улібової Сфандри, Прастен — Турдів, Лібіар — Фостів, Грім — Сфірків, Прастен — Ігорового племінника Якуна, Кари — Тудків, Каршев — Тудорів, Єгрі — Єрлісків, Воїст — Воїків, Цстр — Ямідів, Прастен — Бернів, Ятвяг — Гунарів, Шібрід — Алданів, Кол — Клеків, Стеггі — Єтонів, Сфірка (незрозуміло кого), Алвад — Гудів, Фудрі — Тулбів, Мутор — Утінів. Окрім того серед купців були названі Адун, Адолб, Ангівлад, Уліб, Фрутан, Гомол, Куці, Єміг, Турбрід, Фурстен, Бруни, Роальд, Гунастар, Фрастар, Інгельд, Турберн і другий Турберн, ще один Уліб,

Турбен, Мони, Руальд, Свен, Стір, Алдан, Тілій, Апукбар, ще один Свен, Вузелів і Сенька-бирич (адміністративно-судовий виконавець). Усіх їх до Константинополя послали «великий наш князь Игорь. и бояре его. и людие вси Руси». Не викликає заперечень точка зору тих дослідників, які відносять подавляючу більшість перерахованих вище осіб, за їх іменами, до представників північноєвропейського регіону.

У новому договорі знову руси згадуються багато разів: вони приходять до Константинополя як піддані Русі, яких держава підтримує офіційно; знову проживають біля церкви Св. Мами; в конфліктних ситуаціях руси й християни-греки узгоджують свої взаємні претензії регламентними положеннями. Пізніше у Києві присягу на Горі (тобто в аристократичній частині міста), клянучись зброєю і «обручами», приймали сам Ігор, його мужі та русизичники («поганья Руси»). А християни-руси присягали в церкві Св. Іллі на Подолі, бо «мнози бо бѣша Варязи хрстіяни». Тут варяги — частина русів. А перед тим у Константинополі хрещені руси клялися своєю церквою Св. Іллі в місцевому Софійському соборі.

Після охрещення княгині Ольги 955 р. константинопольський патріарх завіряв, що благословлятимуть сини руські її нащадків навіть у останньому поколінні: «снове Руси. и в послѣдний родъ внукъ твоихъ». Після смерті цієї непересічної жінки — передвісниці християнізації Русі, яка перша увійшла в небесне царство — руські сини повинні були хвалити її як зачинательку, бо вона й після смерті молилася за країну. В першу чергу і в цьому випадку «синів» слід розглядати як підданих східнослов'янської держави (вірогідно у своїй більшості етнічних слов'ян).

Слідуючий історичний сюжет, де згадуються руси відноситься до 971 р. коли після взяття воїнами Святослава дунайського міста Переяславця греки зробили спробу дізнатися, скільки ж у нього воїнів. У війську цього князя було тоді 10000 чоловік, але він назвав цифру в два рази більшу — 20000 русів. Супротивник виставив проти них, згідно літописному повідомленню, 100000 своїх воїнів. Руси всеж здолали греків, які відкупилися навіть враховуючи усіх вбитих із протилежного боку. Пізніше до їх імператорів були відіслані руські послы, які вели переговори від

імені князя руського. У заключному договорі Святослав Ігоревич підтвердив присягу свою «сѣ всеми людьми нашими. еже суть подо мною Русь. бояре и прочии» про мирні відносини між двома державами. Далі він знову наголошує на тому, що разом з ним клянуться «бояре и Русь вся» відносно характеру визначених раніше взаємовідносин (Рис. 4).

Різниця між русами й представниками літописного племені радимичів зафіксована при описі походу князя Володимира на останніх в 984 р., коли на р. Піщані його воєвода на прізвисько Вовчий Хвіст отримав перемогу. Після цього радимичські представники, згідно літописного повідомлення «платять дань в Руси. и повозъ везуть и до сего дне». В даному випадку радимичі явно не руси.

988 р., коли візантійські імператори вмовляли свою сестру Анну вийти заміж за того ж Володимира, то одним із аргументів стало звернення до неї із нагадуванням, як багато зла руси зробили грекам. Тут руси і візантійці виступають як окремі народи. А 1015 р., по смерті цього великого князя київського, літописець цитуючи біблійного царя Соломона, також стверджував, що по смерті праведного мужа надія не згине і «се бо в память держать Рустии людие». Тоді ж, після братовбивчого протистояння між Володимировими синами, Святополк дізнається, що на нього йде Ярослав із новгородцями та варягами. У відповідь він «пристрои бечисла вои Руси и Печенѣгъ». Русь знову розглядається як самостійне утворення.

Боротьба між братами продовжувалася і у 1018 р., коли Святополк підтримав його новий родич — польський князь Болеслав. Сили міжнародної коаліції виступили проти Ярослава, який у відповідь «множество совокупи Руси. Варягы Словены». Тож склалася ситуація, аналогічна попередній. Але вже у наступному 1019 р., коли Святополк негідно помер десь «в пустині» між Чехами та Ляхами, то це розглядалося як урок усім руським князям за вчинене велике зло — братовбивство Бориса і Гліба.

1051 р. «Постави Ярославъ Лариона митрополитомъ. Руси». ЛЛІ поточное, що Іларіон за походженням був русином. І у повідомленні 1054 р. підкреслюється: «Преставися князь. Руский Ярославъ». Східнослов'янське походження тогочасних руських

князів не викликає сумнівів і при описі подій 1115 р., коли Володимир Мономах та інші його родичі зібралися у Вишгороді для перенесення у нову церкву мощів Бориса і Гліба. 1147 р. Ізяслав Мстиславич ставить митрополитом Клима Смолятича, а ЛЛІ знову поточнює — родом русина. Слідуючого 1148 р. як населені східними слов'янами території згадуються руські землі (Рис. 5).

Чітке етнічне розмежування прослідковується й при описі подій 1151 р. під час протистояння Ізяслава та Юрія (на боці останнього були й половці). Бої йшли на Дніпрі. В районі зарубського броду половці, побачивши, що сил супротивника замало, кинулися на них озброєні вброд, а руси переправилися на човнах.

Тенденція в характеристиці русів як лише східних слов'ян продовжується і далі. 1160 р. у взаємному протистоянні згадуються руські князі, а у 1178 р. вони вже виступають проти половців на чолі з ханом Кончаком. Далі етнічне розмежування фіксується і у поволзькому регіоні. Там 1182 р. руські полки виступили проти місцевих булгар, війська яких напали на руські човни, а потім супротивник пішов власне на русь. «Роусь же доспѣвше полкъ. Бжиєю помощю оукрепляеми. и поидоша противоу имъ... и поможе Бъ Роуси».

Слід також відзначити, що галицький регіон тривалий час не відносився до власне руських територій. У 1202 р.: «Собравшю же Роурикоу Половци и Роуси много и приде на Галичъ». А у 1211 р. у боротьбі за це місто руси і ляхи перемогли угрів та чехів. Але вже у 1224 р. за Галицько-Волинським літописом (насправді 1223 р.) «оустрѣша и Татарове Половецкыя полкы Роускыя». А потім «быс побѣда на всі князя Роускыя. яко же не бывало никогда же. Татаром же побѣдившимъ Роусьскыя князя». Після цього монголо-татари доходять до Новгород-Святополчя на Дніпрі. Жителі міста «не вѣдающим же Роуси льсти ихъ. Исходяхоу противу имъ со крсти. они же избиша ихъ всех». Протистояння нової кочівницької сили і русів не викликає ніяких сумнівів.

Як і в історичному епізоді 1229 р., коли у конфлікті між Ляхами і Литвою були задіяні Данило Галицький та його брат Василько. Біля міста Каліша великому князю Кондрату поляки говорили, що коли руси візьмуть місто, то й слава буде їм, а не польському зверхнику: «аще Роуская хоруговь станеть на

заборолѣхъ то комоу чсть оучиниши. не Романовичема ли... не даи славы Роуси ни погоуби града сего». Після послідуючих переговорів «ствуориша же межи собою клятвоу Роусь и Ляхове. аще по сель коли боудеть. межи ими оусобица не воевати Ляхомъ Руское челяди ни Роуси Лядскои». Аналогічне етнічне розмежування зафіксоване й під 1235 р., коли згадуються «Ляхъ и Русь и Половецъ. множество». І під 1237 р., коли знову згадується битва на р. Калці, відзначаються руські князі (Рис. 6).

У зв'язку із вищевикладеними фактами можна зробити слідуєче заключення: основна тенденція у формуванні етнічної самосвідомленості в середовищі східних слов'ян в часи існування їхнього першого державного утворення, на нашу думку, простежується досить чітко в напрямку «русин — східний слов'янин». Але слід порівняти такий висновок із кількома найбільш відомими іноземними джерелами середньовічних часів, в котрих автори теж торкалися етнічних проблем на теренах Східної Європи.

Звичайно, серед найбільш ранніх слід згадати Бертинські аннали, в котрих повідомлялося, що германський імператор Людовік Благочестивий приймав 18 травня 839 р. в південнонімецькому місті Інгельгеймі послів імператора Візантії Феофіла. Разом із своїми представниками останній направив до нього якихось людей із народу Рос і які стверджували, що їхній цар на ім'я Хакан відправив їх до Константинополя заради дружби. Додому вони не могли повернутися старим шляхом із-за вороже налаштованих проти них войовничих кочових племен, які осіли на цій дорозі. Досконально розібравшись в ситуації Людовік дізнався, що вони належать до шведського народу, а тому, мабуть, являються розвідниками. Він вирішив затримати їх у себе до в'яснення реальних настроїв та цілей цих іноземців. Про такий вердикт було повідомлено правителю Візантії. Більшість дослідників вважає, що в даному випадку шведи були використані «хаканом русів» в якості чиновників-найманців, які й були направлені до візантійського імператора із відповідною дипломатичною місією.²

² Шаскольский И.П. Известие Бертинских анналов в свете данных современной науки // Летописи и хроники. 1980 г. — М., 1981. — С. 44, 54.

Слідуюча і не менш відома інформація — це повідомлення візантійського імператора Константина Багрянородного про назви дніпровських порогів, через котрі купці вимушені були переправлятися на шляху до константинопольських ринків: «вони приходять до першого порогу, котрий називається Ессупі, що означає по-роські й по-слов'янські «Не спи». Поріг [цей] такий же вузький, як простір циканистирія (тобто, імператорського манежу для кінно-спортивних ігор — *О.М.*), а посередині нього знаходяться обривисті високі скелі, котрі стирчать як острівки. Тому вода, що набігає й приливає до них, падаючи звідти вниз, видає гучний страшний гул. Через це роси страшаються проходити з поміж скель, але, приставши поблизу і висадивши людей на сушу, а інші речі залишивши в моноксилах, потім оголені, прощупуючи своїми ногами [дно, тягнуть їх], щоб не наштовхнутися на який-небудь камінь...Коли вони пройдуть цей перший поріг, то знову, забравши із суші інших, відпливають і приходять до другого порога, котрий називається по-роські Улворсі, а по-слов'янські Островуніпрах, що означає «Острівець порога». Він подібний першому й також важко прохідний. І знову, висадивши людей, вони проводять моноксили, як і до того. Подібним чином минують вони й третій поріг, котрий іменується Геландри, що по-слов'янськи означає «Шум порога», а потім таким же чином — четвертий поріг, величезний, названий по-роські Анфор, по-слов'янські же Неасит, так як в камінні порога гніздяться пелікани. Отже, біля цього порога всі причалюють до суші носами вперед, з ними виходять призначені для несення сторожування мужі й відходять... поки не минують поріг. Потім також одні волоком, інші на плечах, переправивши свої моноксили по цей бік порога, зіштовхують їх в річку і поклавши вантаж, входять самі й знову відпливають. Підступивши ж до п'ятого порогу, що називається по-роські Варуфорос, а по-слов'янські Вулніпрах, так як він створює велику затоку, й переправивши знову по рукавах річки свої моноксили, як на першому та другому порозі, вони досягають шостого порогу, котрий зветься по-роські Леанді, а по-слов'янські Веручи, що означає «Кипіння води», й проходять його подібним же чином. Від нього вони відпливають до сьомого порога, котрий називається по-роські Струкун, а по-слов'янські Напрезі,

що переводиться як «Малий поріг». У даному випадку «роські» назви дніпровських порогів трактуються як скандинавські.³

Рухаючись за інформацією про русів із заходу на схід (через південь) не можна оминати й відомий опис захоронення знатного руса на Волзі, зроблений Ібн-Фадланом під час його поїздки у складі дипломатичної місії до Волзької Булгарії із Багдада 922 р. Результати багаторічних досліджень в Північній та Східній Європі привели більшість спеціалістів до висновку, що обряд поховання в човні (кремація або ж інгумація) не був характерним для слов'ян. На користь скандинавського походження за життя похованого на Волзі говорить і проживання там купців у довгих будинках — типових будівлях для території Північної Європи. Окрім того, слід зупинитися і на деталях одягу жінок, які супроводжували купців. Так, у Аміна Разі, який переповів Ібн-Фадлана, відзначено: «Жінка тих місць, відповідно своєму положенню й кількості (свого статку), робить коробочки із золота, срібла або дерева і, починаючи з дитячих років, прив'язує їх поверх грудей, щоб вони не змінювалися (буквально — «залишалися у своєму положенні») й не робилися великими.» А у Наджиба Хамадані те ж місце читається: «Кожна жінка має прив'язану до грудей коробочку золоту чи дерев'яну, і кожна (коробочка) зроблена у вигляді кола».⁴ Не важко в цих «коробочках» побачити черепаховидні (шкарлупоподібні) фібули-застібки — обов'язкову деталь костюму скандинавської жінки.

На наш погляд, найбільш вірогідно етнос русів в цьому випадку визначив ще О. Спіцин, який вбачав у них вихідців із північноєвропейського регіону, що довго проживали на Русі.⁵ На підтримку якраз такої думки слід ще раз процитувати Ібн-Фадлана в редакції Аміна Разі: «Льон [льняне полотно] цієї області й місцевості знаменитий, і особливо льон резиденції її царя, котра

³ Константин Багрянородный. Об управлении империей. — М., 1991. — С. 47–49, 319–320.

⁴ Ковалевский А. П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. — Харьков, 1956. — С. 141–143, 153, 154.

⁵ Спицын А. А. Расселение древнерусских племен по археологическим данным // Журнал Министерства народного просвещения, 1899, Т. 8. — С. 315.

називається Кийава».⁶ Так «рекламувався» один із товарів, привезений русами для продажу на Волгу. Але для нас більш важливим є те, що тут конкретизується звідки — із території Середнього Подніпров'я.

На наш погляд, всі три вищезгадані джерела IX–X ст. вказують однозначно на русів — скандинавів за походженням. Але дещо пізніше, на початку II тис. н. е., ситуація кардинально змінилася: на сторінках тогочасних письмових джерел мова вже йде про слов'ян — русів. Це можливо підтвердити хоча б матеріалами одного із найкрупніших середньовічних польських джерел — «Великої хроніки». На її сторінках неодноразово згадуються руські фортеці, руські князі, руські землі, в першу чергу зі складу суміжних галицько-волинських територій. Цікаво, що у двох випадках, за часів Болеслава Сміливого та сина Коломана II й дочки Володимира Мономаха Євфимії Бориса, мова йшла про дві територіальні частини: «обидві частини Русі». В свій час була висловлена думка, що у першому випадку мова йшла про території навколо Києва, а в другому — про більш обширні східноєвропейські простори.⁷ Як тут не згадати про «внутрішню» та «зовнішню» Русь Константина Багрянородного, котрі він розміщував у південній та північній частинах Східної Європи!

Список повідомлень в іноземних джерелах про русів — слов'ян можна було б продовжити, але в цьому немає потреби. А тому звернемося до розробок науковців та і в цілому до тієї інформації відносно «руського» питання, яка існує і сьогодні.

Зразу ж слід відзначити, що проблемою походження терміну «русь» займалося багато дослідників і нині відомо вже близько двох десятків концепцій із цього приводу.⁸ Ми не будемо їх тут розглядати — це вже було зроблено раніше іншими. Відзначимо лише те, що основними серед них на сьогодні є дві — південне чи північне походження самого терміну.

⁶ Ковалевский А.Л. Указ. соч. — С. 155.

⁷ «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. — М., 1987. — С. 71, 96, 103, 122–124, 134–135, 145, 184, 212, 220.

⁸ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. — К., 1985. — С. 117–124; Константин Багрянородный. Вказ. праця. — С. 293–304; та інші.

При цьому треба пам'ятати, що історична самосвідомість народу формується наперед усе в його соціальної та інтелектуальної еліти — у нашому випадку у князівському оточенні та в середовищі «книжників». Звичайно, цей процес був направлений на виявлення «реальних» (з точки зору середньовічної людини) витоків й «реального» родичання зі світом цивілізації. Проблема початку, історичних витоків була центральною проблемою для формування самосвідомості. Центральною була дана проблема і для давньоруського літопису — Початкового літопису, в якому формувався погляд на Русь «із середини».⁹

Звичайно, розгляд проблеми слід розпочинати з «голови» — тобто із питання про походження правлячої на Русі династії Рюриковичів, яке також ще й досі викликає певні дискусії. І всеж треба константувати, що полеміка, котра розгорнулася з цього приводу раніше, нині вирішується на користь саме літописної концепції. Слушну думку з цього приводу висловив В. Баран: «Літопис складався при живих князях — Рюриковичах. Важко уявити, що в ньому невірно подано етнічне походження правлячої династії. Можна не сумніватися в тому, що самі князі пам'ятали і стверджували своє норманське походження».¹⁰

З мовознавчої точки зору сама назва пояснюється таким чином: «Термін Русь самим літописом об'являється несхіднослов'янським за походженням. І він, дійсно, не може бути включеним ні в одну із словоутворювальних груп власне східнослов'янських етнонімів літописного часу й знаходить відповідності в північних найменуваннях неслов'янських (балтійських та фінських) етнічних спільнот». І далі: «А факти ці зводяться до того, що літописному ствердженню про появу русі на півночі і про її зв'язок із норманськими поселеннями Приладожжя відповідають чисельні дані ономастики: всі прибалтійсько-фінські народи, які не були слов'янізовані, знають (й до цих пір зберігають) етнонім *Ruotsi* (русь) для означення шведів (а не слов'ян!); а імена перших

⁹ Петрухин В.Я. Начало этнокультурной истории Руси IX–XI веков. — М., 1995. — С. 70.

¹⁰ Етнічна та етнокультурна історія України. — К., 2005. — Т. 1. — Книга друга. — С. 280.

київських князів та їх наближених, зафіксовані як у давньоруських, так і в іноземних джерелах, в основній своїй масі виявляються норманськими (давньошведськими) за походженням, а не слов'янськими». ¹¹

Але тоді слід пояснити дану парадоксальну (на перший погляд) ситуацію, коли назва з'являється на півночі, а державний «руський» центр — на півдні східнослов'янської ойкумени. На наш погляд, найбільш реальний варіант пояснення ситуації в цілому запропонували О. Мельникова та В. Петрухін, а тому на їх точці зору слід зупинитися більш детально.

В першу чергу згадані дослідники звернули увагу на еволюцію слова «русь», гострота суперечок з якого розпочалася ще з другої половини XVIII ст. — із полеміки М. Ломоносова із німецькими науковцями в складі Російської академії наук. Сам процес обговорення цього питання з тих часів і до наших днів теж пройшов свою еволюцію — від безкомпромісних заяв до урівноваженого обговорення.

В опосередкованій формі еволюція змісту терміну «русь» відобразила найбільш важливі етносоціальні зрушення у східнослов'янському суспільстві, причому настільки послідовно, що уявляється можливим співставити основні етапи такої еволюції із етапами русько-скандинавських зв'язків в часи раннього середньовіччя. Найбільш істотні модифікації в семантиці, вживанні й формі назви «русь» в цілому, завершуються з консолідацією держави східних слов'ян. Витоки ж самої назви «русь» слід відносити до часів, які передували слов'янському проникненню на північний захід Східної Європи. Тож в епоху, котра передувала східнослов'янсько-скандинавським контактам, у фінському середовищі виникає етносоціальний тармін «ruotsi», а пізніше, в часи зміни форм діяльності скандинавів такий, що утримував лише етнічне значення й перетворений також пізніше в хоронім Ruotsi.

Співставлення двох варіантів легенди про запрошення варягів (Повість минулих літ і Новгородський перший літопис) одно-

¹¹ Хабургаев Г.А. Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. — М., 1979. — С. 215, 220.

значно вказує на ототожнення понять «русь» і «дружина». Взаємозамінність виразів «дружина многа» й «вся русь» вказує на соціально-термінологічне значення слова «русь» в літописній традиції XII ст. Але вже в літописних текстах, де описуються події кінця IX — початку X ст., можливо побачити весь спектр значень назви «русь» із тенденцією до його розширення й перенесення назви із скандинавських реалій на східнослов'янські.

В цілому ситуація виглядає слідуючим чином. Огляд основних груп джерел, котрі в тій чи іншій формі фіксують назви «русь» та «рос», досить чітко вказує на його походження й основні тенденції розвитку на протязі VIII — першої половини X ст. Спорадичні набіги скандинавських загонів спочатку на прибережні області Східної Балтики, а пізніше — вгору по річках Балтійського басейну ще в довікінговську епоху, котрі доповнювалися з часом осіданням частини скандинавів в таких центрах, як Стара Ладога, Рюрикове городище та інших, створили стійку основу для етномовних контактів. Особливості проникнення скандинавів у фінські землі — в результаті походів на судах, веслярі і воїни на яких називалися «*ruotsi*» — обумовили перетворення професійної назви в екзонім (іноназву) у згаданому фінському середовищі. Запозичене слово із самого початку отримало семантичну двозначність, відображаючи специфіку умов, в яких проходили скандинаво-західнофінські контакти. В північно-західній області контактів усіх етнічних груп воно попадає в давньоруську мову.

На першому етапі взаємовідносин скандинавського та східнослов'янського світів, в умовах зародження державності в формі надплемінних територіально-політичних структур, проходить запозичення назви «русь» як етносоціального терміну із домінуючим етнічним значенням. Проникнення скандинавів на південь від Приладожжя в IX ст. було спочатку епізодичним та пов'язаним із виходом окремих експедицій до Чорного моря. Їх рух по річках Східно-Європейської рівнини ще не був, мабуть, пов'язаним із осіданням у слов'янських поселеннях. Це обумовило майже повну відсутність археологічних знахідок скандинавського походження датованих IX ст. (за деякими виключеннями) поза зоною початкових слов'яно-фіно-скандинавських контактів.

На другому етапі, коли власне й формується східнослов'янська держава, головною її консолідуючою силою стає великокнязівська дружина, до складу якої входили і скандинави. Успішність її діяльності у повній мірі залежала від відповідності внутрішнім соціально-економічним процесам державотворення у слов'янському середовищі. Зайди-варяги, які збирали данину із племен північного регіону Східної Європи, були вигнані; скандинавський «князь» потім був призваний «зі всією руссю», тобто військовою дружиною, по «ряду» — договору. Варязькі дружини на півночі Східної Європи стають не лише конкурентами місцевої знаті в експлуатації місцевого населення, але й її природними союзниками, що являли собою завжди готову і не пов'язану з представниками місцевих племен військову силу. Якраз таку надплемінну нейтральну силу у протирічних соціальних, політичних та етнічних умовах і являли собою зазвані князь та його військова дружина. Нейтральною, не пов'язаною із племінними традиціями, являлась і самоназва «русь».

Далі, коли Олегом було захоплено Київ і південні території, його дружина вже стала поліетнічною. Вірогідно, цей етап у розвитку назви «русь» засвідчений і Констянтином Багрянородним, у якого соціальне значення назви домінує над етнічним. Поширення назви «русь» на поліетнічні великокнязівські контингенти вело до швидкого розмиву початкової етнічної прив'язки до власне скандинавів.

Відсутність чіткої етнічної атрибуції прикметника «руський» у візантійсько-руських договорах підкреслюється тим, що імена довірених осіб від «рода руського» мають не лише скандинавське, а і слов'янське, балтське, фінське походження. Таким чином, назви «русь», «руський» тут не пов'язуються лише із скандинавами, а всі території, підпорядковані великому князю київському, хоча й заселені різноетнічними народами, називаються «Руською землею». Етнічно нейтральна, не пов'язана з жодним із племінних етнонімів, що було особливо важливим в епоху боротьби з племінним сепаратизмом, назва «Русь» виявилася найбільш відповідною для нової східнослов'янської спільноти.

Така еволюція назв, етнонімів та харонімів, особливо характерна для епохи становлення держав й складання нових етнічних

угруповань. Так сталося і в Дунайській Болгарії — у своїй основі слов'янській державі, де в свій час було сприйнято назву від тюрк-болгар; романомовній Франції (за основним населенням) — від германського племені франків і т. д. і т. п. Тож, як не парадоксально, на усьому протязі своєї історії скандинавське за походженням розглянуте вище слово «Русь» має яке-небудь пряме відношення до скандинавів лише у додержавний період розвитку східнослов'янського суспільства, а його еволюція відображає етнокультурні й соціально-політичні процеси становлення східнослов'янської державності.¹² До цього слід лише додати — з центром у Києві. З початку II тис. н. е. термін «руси» починає відноситися виключно лише до представників східнослов'янського етнічного масиву (Рис. 7).

Південні сусіди русів

У відношенні киеворуського періоду історії східних слов'ян мова повинна йти про кілька їх південних сусідів, одні із яких досягли державного рівня розвитку (населення Хозарського каганату), а інші майже впритул підійшли до формування цивілізаційних структур, але так і не змогли перейти через цей важливий історичний рубіж (печеніги, торки і половці). Окремо слід згадати і про монголо-татарів, на основі яких була зокрема створена Золота Орда — частина імперії Чингізхана, але її детальна історія являється вже іншою темою. Слід при цьому відзначити, що події кінця I-початку II тис. н. е. цікавили дослідників вже на протязі кількох століть.¹³ У вітчизняній історіографії останнім дослідженням такого напрямку стала праця П. Толочка.¹⁴ Тож нема нагаль-

¹² Мельникова Е.А., Петрухин В.Я. Название «Русь» в этнокультурной истории древнерусского государства (IX–X вв.) // Вопросы истории. — 1989. — № 8. — С. 24–38.

¹³ Гумилев Л. Древняя Русь и Великая степь. — М., 1992. — 782 с.; Плетнева С.А. Хазары. — М., 1976. — 93 с.; Вона ж. Половцы. — М. 1990. — 206 с.; Крадин Н.Н., Скрынникова Т.Д. Империя Чингисхана. — М., 2006. — 557 с.

¹⁴ Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь.

ної потреби детально зупинятися на цьому питанні, а в основному вже використати результати доробок попередників (Рис. 8).

Хозари

Історія Хозарського каганату починається задовго до часів Київської Русі — ще із VII ст. н. е., а в часи свого розквіту (кінець VII — початок IX ст.) його володарям були підпорядковані землі Північного Кавказу, Кримського півострова, Волзької Булгарії та деякі інші території. Головною частиною Хозарської держави являвся басейн середньої і нижньої течій Волги, де знаходилася їхня столиця Ітіль. Ранньосередньовічні автори спочатку характеризували хозар як напівдиких кочовиків й відносили їх до тюркомовного світу. Самі ж хозари відносили себе за походженням до сімейства угрів, авар, гузів, болгар і савирів; за мовою вони найбільш зближались із болгарами.

Як відзначав П. Голден, Хозарський каганат був одним із колосів середньовічної Євроазії котрий проіснував 300 років — довше, ніж майже люба імперія Степу. Він відіграв достатньо значну роль і у історії ранньої Русі (з цього питання продовжуються дискусії і нині) та ранньої історії Угорщини. Каганат зупинив просунення Омеядського халіфату у приволзьку зону й причорноморські степи. Окрім того, він являвся одним із найважливіших співучасників міжнародної торгівлі як між Заходом і Сходом, так і між Північчю та Півднем; став одним із торговельних партнерів Аббасидського халіфату та посередником у торгівлі з ним, несучи тим самим вклад у розквіт Багдаду в IX ст. Тож Хозарію можливо характеризувати як одну з «торгово-династичних імперій» періоду 551–907 рр., котра збирала данину із своїх осілих сусідів і яка вела торгівлю з ними.¹⁵

За свідченнями сучасників, хозари являлися вродженими вершниками, на вигляд ширококулими й довговолосими. Основу

---

¹⁵ Голден Питер. Достижения и перспективы хазарских исследований // Хазары. Евреи и славяне. — Т. 16. — Иерусалим-Москва, 2005. — С. 29–30.

їхнього харчування становили м'ясо (кобиляче та верблюже), а також молоко; взимку вони проживали в стаціонарних населених пунктах, а влітку відкочовували у степову зону. Але у їхньому середовищі поступово відбувався процес осідання на землю основної маси населення. Досить важливе місце в хозарській економіці займала торгівля — із самого початку свого функціонування дана держава встановила свій контроль над найбільш важливими міжнародними маршрутами регіону, що приносило їй значні дивіденти. У першу чергу, це були торговельні шляхи із Європи в країни Передньої Азії, а також до чорноморських ринків. Така досить прибуткова торгівля знаходилася в руках трансетнічного єврейського торговельного капіталу, але до неї були також залучені мусульманські й слов'яно-руські купці. В межах власне Хозарії та підконтрольних їй територій основною валютою являвся арабський дирхем, що єврейською мовою називався «шелег» (тобто «білий» або ж «срібляник»). Така грошова одиниця знайшла відображення і у давньоруських літописах та використовувалася слов'янами як міжнародний грошовий еквівалент.

Хозарська держава мала достатньо структуровану систему управління на чолі котрої стояло двоє осіб — хакан і бек (останній пізніше почав іменуватися царем). Спочатку більшу вагу мав перший із них, але поступово влада почала переходити до другого. На перехідному етапі в країні створилася своєрідна ситуація, коли сформувалося двовладдя. Спочатку все населення країни, як і інші тюрські народи, являлося язичниками, але вже у середині VIII ст. тут намітилися тенденції до ствердження монотеїзму. Початково це були іслам (під впливом Арабського халіфату) та християнство (відповідно — Візантійської імперії), але вже в IX ст. перевагу отримує іудаїзм, головним чином серед представників правлячої й торговельної верхівки. В кінці кінців такі ідеологічні зміни зіграли негативну роль в історичній долі цього народу: цар і його оточення загубили духовний зв'язок із власними підданими й програли в суперництві з іншими молодими державними структурами тих часів (Рис. 9).

У етнічному відношенні населення країни було досить строкатим: окрім власне хозар, до його складу входили болгари та ала-ни, а на певному етапі стала підконтрольною й частина слов'ян

Дніпровського Лівобережжя, як і полянське угруповання на зайнятій ними правобережній території (сіверяни, радимичі, вятичі, поляни). Арабські автори повідомляють, що руси і слов'яни взагалі у період хозарського панування складали не лише частину місцевого війська, але також знаходилися у числі безпосередньої прислуги хозарських володарів.

Говорячи ж про реальні впливи Хозарії на життя східних слов'ян, то вони на різних етапах співіснування були різними. У плані матеріальної культури, вони в першу чергу прослідковуються у технологіях гончарного виробництва та деяких типах прикрас. Більш відчутними виявилися впливи Хозарії на формування економічних та політичних структур східнослов'янського суспільства. Існують підстави стверджувати, що давньоруська система дуумвірату в перший період існування східнослов'янської держави була перейнята якраз від хозар. На користь цього, зокрема, свідчить і те, що великі київські князі носили титул хакана або кагана. Але, звичайно, стрімкий розвиток Русі відбувався не у зв'язку із впливом титулатури хозарських зверхників, а, навпаки, у протистоянні із ними. Існують підстави для того, щоби стверджувати: вже в часи Аскольда і Діра (60–80-ті роки IX ст.) хозарська влада була подолена в південній частині Київської Русі і в першу чергу на Дніпровському Правобережжі (Рис. 10).

Далі події розвивалися теж не на користь каганату. На середину X ст. він перетворився у другорядне ранньодержавне утворення, котре вже не могло утримувати під власним контролем значні за розмірами східноєвропейські масиви, а тому вони один за одним відпадали від минулих грізних політичних структур. Не стали виключенням і союзи східних слов'ян, котрі в часи правління перших давньоруських князів один за одним почали переходити під владу Києва. Останній «цвях» у історичну долю каганату «забив» Святослав Ігорович, який не лише розгромив їхнє військо, але й знищив столицю у дельті Волги. В результаті цього дійства Русь оволоділа Волго-Окським межиріччям, вийшла до Дону, а також закріпилася на Таманському півострові.

Згідно літописних повідомлень, в часи великого князювання Володимира Святославича Тмутаракань на берегах Азовського моря являла собою одне із давньоруських князівств, а на місце-

вий престол тут був посаджений один із його синів — Мстислав. Важливим стало й оволодіння русами хозарською фортецею Саркел (східнослов'янська Біла Вежа), де вже з кінця IX ст. поселилися печенізькі найманці. Вони не лише охороняли хозарські території, але й нападали на сусідні слов'янські землі. Після взяття цього важливого населеного пункту місцевий печенізько — огузький гарнізон теж підпав під контроль давньоруських зверхників.

Загубивши на кінець X ст. володіння на Північному Кавказі, у Подонні, на Тамані та у Криму, Хозарія доживала свої останні дні, мабуть, лише у невеликому за розмірами ареалі в межах Нижньої Волги. Судячи із повідомлень дербентської хроніки, закінчення цього процесу трапилося близько 1064 р. Території, котрі раніше були підпорядковані каганату, відійшли під контроль нових державних структур: Волго-Окське межиріччя, Нижнє Подоння й Тмутаракань — до Київської Русі, а Нижнє Поволжжя — Волзької Булгарії. Після цього повновладними господарями степової зони стали кочові племена печенігів, торків та половців. Але перед тим, як розпочати характеристику цих нових друзів/суперників, слід зупинитися на ще одному кочівницькому угрупуванні, що межувало зі світом землеробів, але досить швидко перемістилося на землі Центральної Європи.

Старі мадьяри

Мова йде про середньовічних мадяр — предків сучасних угорців — які відносилися до угро-фінської мовної сім'ї і на протязі IX ст. перекочувували у західному напрямі в пошуках « нової батьківщини » (вони її знайшли за Карпатами). Але це не було зовсім стрімке переміщення: спочатку їх з території сучасної Башкирії витіснили печеніги; перебравшись через Волгу і Дон вони на якийсь час оселилися між Доном та Дніпром у місцевості, що отримала назву Леведія — за ім'ям їхнього вождя тих часів. Далі переселення відбувалося в основному через причорноморські степи на землі між Дніпром та Дунаєм у місцевість, котра отримала назву Етелькез/Ателькуза (із угорської мови — « межиріччя »). А вже далі шлях йшов до Карпатської котловини, де предки

сучасних угорців й створили власне державне об'єднання, підкоривши собі місцевих слов'ян. На цьому шляху непростими були взаємовідносини із східними слов'янами у подніпровському регіоні, про що свідчать як давньоруські літописи, так і деякі угорські (зокрема «Хроніка» Аноніма XII ст.).

Та історичні події третьої чверті IX ст. обернулися так, що уграм не було коли думати про завоювання східнослов'янських земель. Печеніги, які спочатку вигіснули старих мадяр із Леведії, зробили це і у відношенні Ателькузи. Візантійський імператор Констянтин Багрянородний — безпосередній свідок тогочасних процесів і подій — повідомляє у своєму відомому творі «Про управління імперією»: «через деякий час пачинакїти (тобто печеніги — *О.М.*), нападаючи на турків (у даному випадку — угрів — *О.М.*) вигнали їх разом із їх архонтом Арпадом». У X ст. Ателькуза — це вже земля печенігів.

Існують два варіанти маршруту угрів у західному напрямі. Один — через Суздаль, Київ, Володимир-Волинський, Галич, а потім вже через Карпатські перевали. Інший — через причорноморські степи та прилеглі до них території південніше Карпат. Подібним чином рухалися всі, без виключення, кочівницькі спільноти — як задовго до угрів, так і у більш пізніші часи. Та і нечисленні старомадярські археологічні старожитності на сьогодні зафіксовані виключно в південних районах як сучасної Росії, так і України (на східноєвропейських землях).

Як і інші народи, які входили до ареалу хозарського впливу, давньоугорський союз племен основою свого господарського укладу мав кочове скотарство і, в значно меншій мірі, плужне землеробство. Відомо, що такий спосіб існування характеризується як напівкочовий. Жива угорська мова зберегла групу слів аланського та болгаро-тюрського походження, котрі певною мірою були пов'язані із землеробством, але також із торговельною діяльністю.

Вже після переходу мадяр на «нову Батьківщину», причорноморські степи зайняли печеніги, торки та половці, про яких і піде мова далі.

Печеніги

Першими серед них являються печеніги давньоруських літописів, які у візантійських та латинських джерелах були відомі як пачинаки, а у арабських під найменуванням баджнаки. Свій шлях у західному напрямі вони розпочали із району прикаспійських степів та Нижнього Приуралля. У етнічному відношенні не являлися монолітним і чистим народом: до цього союзу окрім тюркомовних орд входили і якісь угруповання середньовічних угрів. Перебуваючи на заволзькій території, печеніги знаходилися під впливом Хозарії, але не відрізнялися особливою покірністю й доставляли останній досить багато клопоту. Тож для забезпечення стабільності і спокою хозари заключили відповідний союз із гузами, а ті своїми військовими «аргументами» змусили печенігів рушити «у дорогу далеку».

Вірогідно вже у IX ст. вони зайняли степні райони у межах річчя Дону і Дніпра. Та відчуючи постійний тиск зі сходу, відвойовували собі життєвий простір на заході за рахунок старих мадяр. На кінець згаданого століття печенізькі орди зайняли причорноморські степи: відповідні джерела повідомляють про їх появу у даній місцевості близько 889 р. Далі їх вплив поширився аж до Дунаю. У 896 р. в союзі із болгарами вони нанесли відчутну поразку Візантії. За повідомленням Константина Багрянородного на середину X ст. область розселення печенігів простягнулася від Дону до Карпат.

Уся Печенігія складалася із 8 фем (районів розселення окремих орд) із котрих 4 знаходилися на Дніпровському Лівобережжі, а інші — на Правобережжі цієї ж ріки. Продовжуючи розповідь про печенізьку країну, згаданий візантійський імператор відмічає, що від Русі вона знаходиться в одному денному переході. Але давньоруські писемні джерела не повідомляють про цей народ аж до початку X ст. На думку П. Толочка, це пояснюється тим, що у період переселення в причорноморські степи вони не турбували нових північних сусідів: у них було достатньо проблем із мадярами, болгарами, візантійцями на заході, а також хозарами й гузами на сході.

Вперше печеніги з'явилися біля давньоруських кордонів у 915 р., коли було заключено з русами мирну угоду. Подальший виклад відповідної літописної статті по своїй суті пояснює причину такого мирного «візиту»: тоді зверхники нового кочівницького угруповання втягнулися у конфлікт між Візантією та Дунайською Болгарією і, вірогідно, прагнули нейтралізувати Русь у цьому протистоянні як союзника однієї із сторін.

І взагалі слід констатувати, що печеніги не відрізнялися своєю постійністю у політичній орієнтації. Вбачаючи зацікавленість у них з боку Візантії, Русі, Болгарії та Хозарії, печеніги постійно робили спроби максимально використовувати ситуацію. Із раз у раз вони виступали союзниками кожної із названих сторін, отримавши при цьому від них значні подарунки.

Непростими складалися відносини зокрема із Руссю. 930 р. було порушено старий договір 915 р. А із зовсім лаконічного літописного повідомлення про те, що князь Ігор воював із печенігами, ніяк не можна вияснити, хто ж був ініціатором такого конфлікту. Можливо, що це була відповідна акція русів на кочівницький набіг. Але у 40-ті роки X ст. вони знову стали союзниками під час походу на Константинополь, хоча надалі протистояння продовжувалося.

Та досліджуючи русько-печенізькі контакти слід враховувати й те, що у їх розвитку або протистоянні саму активну роль відігравав і Константинопольський двір. Все той же Констянтин Багрянородний повчав свого сина й спадкоємця Романа II у цьому відношенні: «Знай, що пачинакіти стали сусідніми й суміжними також росам, і часто, коли між ними нема миру один із одним, вони грабують Росію, наносять їй значну шкоду та причиняючи збитки. Знай, що і роси стурбовані тим, щоб мати мир із пачинакітами... Тому роси завжди відчують особливу турботу, щоб не понести від них шкоди, адже дужий цей народ». Далі батько пояснює сину, в чому власне і є вигода для Візантії, коли роси й печеніги знаходяться в стані війни: «Знай, що у царюючого цього граду ромейів, якщо роси не знаходяться у мирі з пачинакітами, вони появлятися не можуть ні заради війни, ні заради торгівлі, адже коли роси з лодіями приходять до річних порогів і не можуть оминати їх інакше, ніж витягнувши свої лодії із ріки та

переправивши, несучи на плечах, нападають тоді на них люди цього народу пачинакитів». ¹⁶

Проаналізувавши політичну ситуацію після появи на візантійських кордонах печенігів, Константин викладає тому ж своєму сину Роману інструкцію, у котрій вказувалося, як таку ситуацію повернути на вигоду імперії: для цього слід завжди шукати із кочівниками миру. «Знай, що поки василевс ромеїв знаходиться у мирі із пачинакітами (тобто печенігами — *О.М.*), ні роси, ні турки (тоді мадяри — *О.М.*) не можуть вимагати у ромеїв за мир великих і надзвичайних грошей те речей, побоюючись, що василевс застосує силу цього народу проти них... Пачинакіти, пов'язані дружбою із василевсом й заохочені його грамотами та дарами, можуть легко нападати на землю росів і турків, забираючи у рабство їх дружин та дітей й розоряти їх землю». Такий мир можливо купляти: «Я вважаю завжди вельми корисним для василевса ромеїв бажати миру із народом пачинакитів, заключати із ними дружні відносини й договори, посилати звідси до них кожного року апокрісарія (тобто посла — *О.М.*) із відповідними та належними дарами». Окрім того слід пам'ятати, що «будучи вільними й начебто самостійними, ці самі пачинакіти ніколи і ніякої послуги не роблять без платні». ¹⁷

Із зкоординованою діяльністю візантійців та печенігів пов'язаний і факт першого нападу кочівників на столицю Київської Русі — під час балканського походу Святослава Ігоровича. Про перепетії облоги мова детальніше піде у послідуєчому розділі. А тут лише слід відзначити, що політика цього князя-воїна на два фронти — проти Хозарії та Візантії — й стала однією з причин такої нерадісної події. Війна із першим супротивником була успішною, але, одночасно, розв'язала руки печенігам. Вони тепер не мали грізного ворога, котрий у значній мірі являвся перепорою для них у протистоянні із Руссю.

Після повернення з Дунаю Святослав поставив на місце кочовиків і повернувся до ідеї перенести столицю власної держави на Дунай. Але цьому протистояла як Візантія, так і її союзники —

¹⁶ *Багрянородний Константин*. Вказ праця. — С. 37–39.

¹⁷ Там само. — С. 39, 41.

печеніги. Другі, за нашіптуванням перших, й знищили фізично київського зверхника, коли той повертався додому після невдалих воєнних дій у 972 р.

Після цього ініціатива перейшла на бік печенігів. Їх набіги на давньоруські міста і села супроводжувалися грабіжництвом мирного населення, його виводом до рабства, чисельними пожежами. Не дивлячись на те, що північні межі печенізьких володінь були на відстані від країни русів у одинь день, кочівники практично безкарно господарювали в південноруському прикордонні, а іноді доходили й до київських околиць.

Стабілізація ситуації почалася вже за часів правління сина Святослава — Володимира, який не лише заклав основний центр для протистояння кочівницькій загрозі на Дніпровському Лівобережжі — Переяславль Руський, але й створив цілу оборонну систему по рр. Сулі, Трубежу, Остру на лівому березі Дніпра, а також по р. Стугні на правому. Але спочатку це не допомогло в повній мірі — через три роки сам великий князь київський ховався від печенігів під мостом біля Василькова поблизу Києва. Після цього висновки були зроблені більш серйозні, а кочівники напали на київські володіння лише тоді, коли Володимир знаходився далеко від домівки.

На кінець свого князювання Володимиру вірогідно вдалося відвоювати втрачені землі між Стугною та Россю. Про це, побічно, свідчить і єпископ Бруно, який у 1006 р. перебував у Києві на шляху до печенізьких веж із метою (як виявилось, невдалою) їх охрещення. Він повідомляв, що київський зверхник проводжав його до кордонів своєї держави на протязі двох днів «котрі у нього для безпеки від супротивника на досить значній протяжності з усіх боків обведені самими завалами».¹⁸

Смерть Володимира у 1015 р. надала можливості для збагачення степовиків у боротьбі з його нащадками за владу. Зокрема, у тому ж році, вони виступили на боці Святополка і програли з ним Любецьку битву. Сам претендент утік до польських родичів, а печеніги повернулися додому не отримавши платні (вірогідно вони надолужили втрату винагородами, переходячи через південно-

¹⁸ Памятники истории Киевского государства. IX–XII вв. — Л., 1936. — С. 76.

давньоруські населені пункти). Пізніше Святополк із печенізького плацдарму спробував ще раз захопити владу, але був розгромлений військами того ж Ярослава на Альтовому полі під Борисполем. Взагалі для цього князя протистояння з печенігами було вдалим: він їх розгромив під київськими стінами у 1036 р. після чого ті почали поступово сходити із історичної арени. На Дніпровському Правобережжі державний кордон Київської Русі був закріплений по р. Рось (Рис. 11).

Торки

Із представниками цього тюркомовного угруповання руси познайомилися відносно рано: вони виступали союзниками Володимира Святославича у його поході 985 р. на Волзьку Булгарію. Але тоді вони ще не були володарями, хоча і на досить короткий хронологічний період, південноруських степів. Торки являли собою північну гілку могутнього Сельджукського союзу племен, військові сили котрого у першій половині XI ст. рушили на захід та південний захід Європи. Частина із названих угруповань, захопивши Передню Азію, створили державу Сельджукідів. А їх північні родичі основною ціллю поставили захоплення задунайських територій і тому спочатку не планували входити у протиріччя із Києворуською державою. У візантійських хроніках вони були відомі під ім'ям узів, а у східних джерелах — гузів. Але вже у середині XI ст., після розгрому печенігів, стають безпосередніми сусідами русів і з тих часів починають грабувати місцеве землеробське населення. Військова відповідь не забарилася: у 1055 р. нові кочівницькі орди були переможені сином Ярослава Мудрого Всеволодом.

У 1060 р. руси знову організовують свій похід, котрий закінчився втечею торків вглиб північнопричорноморських степів. Була досягнута відносна стабільність — частина цього кочівницького угруповання навіть опинилася у васальній залежності від русів. Та свій норів торки продовжували демонструвати й надалі, що призводило до каральних санкцій із боку київських князів.

У 1080 р. були покарані торки «перейславські», окрім яких існували і торки «київські» та «чернігівські». Після цього вони почали бути більш прогнозованими у відношенні до руських князів та їх володінь і разом із їхніми силами виступати проти половців — нового грізного супротивника з боку Степу.

Але не тільки у військових операціях залучалися ці союзники у діяннях верхівки русів. Торки, як і берендеї та печеніги, згадуються в подіях 1097 р., коли після Любецького з'їзду князів було осліплено теребовлянського князя Василька й спробою волинського князя Давида заволодіти його вотчинними володіннями. У 1103 р. під час степового походу руських військ під проводом Володимира Мономаха на половців було захоплено не лише вежі останніх, але і торків (після цього їх було виведено на Русь, де вони несли прикордонну службу). Нове переселення торків на давньоруські землі відбулося у 1116 р. після того, як вони програли у битві з половцями на Дону. На слідуєчий рік на Русь переселилися й «біловежці», подавляюча більшість із яких являлися торками й печенігами. Всі перераховані події свідчать про те, що із степів «старих» кочівників витісняли «нові». Тож їм нічого не залишалося, як переходити під протекторат Русі, або ж відходити у візантійські володіння — стара, початкова мета торського об'єднання.

На Правобережжі Середнього Подніпров'я частина торків увійшла до складу союзу Чорних Клобуків, а на лівому березі — в межах Чернігівського та Переяславського князівств — вони були розселені черезполосно й далі розчинилися у місцевому середовищі разом із представниками інших кочівницьких угруповань — так званими чернігівськими ковуями. Більш детально про археологічні пам'ятки представників усіх трьох груп мова піде далі.

Половці

Цей грізний супротивник Русі у 60-х роках XI ст. освоїв степові простори протяжністю у 2000 км із сходу на захід і 400–500 км з півночі на південь й залишався основним сусідом русів аж до навали орд хана Батия в 40-ві роки XIII ст. Половцями нових кочівників називали східні слов'яни, а у Європі вони були відомі як кумани чи комани; на Сході ж звалися кимаками або ж кипчаками. В уявленнях русів це були жителі Дніпровського Лівобережжя: правий берег був «руським», а лівий (нижче Сули) — «половецьким». З часом нові сусіди освоїли й степову правобережну зону, але традиційно обидва береги Дніпра розділяли ці названі етнічні угруповання (хоча б у територіальному відношенні).

Початково половці входили до складу Кимакського каганату у Приїртишші (від чого й походить їх східне найменування). Далі, рухаючись у західному напрямі, вони в середині XI ст. вийшли на Дніпро, а на початок 70-х років того ж століття заволоділи степами аж до Дунаю. Північний кордон «Поля Половецького» проходив — на Лівобережжі — у межиріччі Ворскли та Орелі, а на Правобережжі — у межиріччі Росі та Тясмину. На півдні він включав північнокавказькі, приазовські, кримські й причорноморські степові простори. При цьому слід пам'ятати, що половецька територія, на відміну від стабільних державних утворень, не мала чітко встановлених меж — вони були відносно «плаваючими». Подібна ситуація прослідковується і у відношенні до усіх інших кочових об'єднань в різні часи та епохи.

У етнічному плані Половецька земля теж не являлася виключно територією проживання одного народу. Тут постійно перебували й представники інших етносів — алани, яси, хозари, гузи, касоги. Вірогідно вони являлися основним населенням таких міст як Шарукань, Сугров, Балин на Сіверському Дінці; Саксин на Волзі; Тмутаракань на Тамані і т. д. Писемні джерела тих часів називають їх кипчацькими, але не тому, що вони були населені виключно половцями, а тому, що знаходилися у їх підпорядкуванні (Рис. 12).

Історія половців після їхнього заселення північнопричорноморських степів С. Плетньова розділила на чотири основні періоди:

перший — середина XI — початок XX ст., другий — 20–60-ті роки XII ст, третій — друга половина XII ст., четвертий — перша половина XIII ст. Кожен із них мав свої особливості як у відношенні внутрішнього суспільного розвитку, так і у взаємовідносинах із Руссю та іншими сусідами.¹⁹

Перший із виділених періодів характеризується надзвичайною агресивністю степняків. Вони буквально рвалися до зони землеробського заселення, вривалися у їх межі грабуючи місцеве населення. Бажання наживи штовхало окремих представників половецької верхівки до участі у військовому протистоянні як давньоруських князів, так і зверхників інших країн. За таку допомогу, звичайно, вони отримували відповідну нагороду. У цей період свого існування половці перебували на початковій, табірній стадії кочування, коли відбувалося постійне пересування орд (Рис. 13).

На початку XII ст. відбулися різкі зміни у половецькому житті: усі степові простори були поділені між окремими ордами, а після цього кожне окреме племенне угруповання кочувало лише на власній території — завершився перехід до другої стадії кочування. В свою чергу, така локалізація степових мікрорегіонів дозволяла русам вже конкретно реагувати на ворожі прояви сусідів (Рис. 14).

Третій період половецької історії відмічений, з одного боку, посиленням тиску кочівників на південноруське прикордоння, а з іншого — консолідацією сил русичів у військових походах на степового ворога. Частіше за все давньоруські дружини направлялися в район Нижнього Подніпров'я, де господарювали подніпровські та лукоморські орди, котрі безпосередньо становили загрозу функціонуванню «шляху із варяг у греки». Постійні конфлікти мала Русь і з половцями у Подонні, які безперервно загрожували населенню Чернігівської та Переяславської земель (Рис. 15, 16, 17).

Четвертий період характеризується певною стабілізацією русько-половецьких відносин (Рис. 18). За 200 років перебування на півдні сучасної України і на суміжних територіях номади пройшли шлях від першої стадії кочування, до другої, а в деяких

¹⁹ Плетнева С.А. Половецкая земля // Древнерусские княжества X–XIII вв. — М., 1975. — С. 265–266.

випадках (як орда «диких половців») — до третьої, напівосілої. Одночасно із суттєвими змінами в економіці змінювалися й суспільні відносини: родовий лад відмирав, а в його основі, прикритий давніми звичаями, зароджувався феодалізм.²⁰ Половецьке суспільство безпосередньо «підійшло» до переходу на цивілізаційний етап свого розвитку, але не перейшло через нього. На користь такої думки свідчить те, що в даному суспільстві ще не були зафіксовані такі явища як поява міст, нова система розподілу продуктів, писемність, законодавча база, наявність монументальних споруд.²¹ І такому прогресу не сприяв як кочівницький спосіб життєдіяльності, так і зовнішня сила у вигляді монголо-татар. З точки зору стадіального розвитку, кочівникам взагалі не потрібна була організація суспільства вище племінного рівня. Адже кожен, хто претендував на місце надплемінного вождя, повинен був змусити підкоритися собі висококомобільне населення, котре могло просто відкочувати й проігнорувати претензії на його централізовану владу. Та й племенні вожді не горіли бажанням втратити власну автономію, щоби хтось інший контролював їх. На відміну від аграрних суспільств, представники котрих могли накопичувати багатство й зберігати його тривалий час, степові спільноти основувалися на багатстві, що складалося із скота, а йому були потрібні, звичайно, обширні пасовиська. Можливо, що така ж доля чекала й степове утворення Чингізхана, але після завоювання ним Китаю із його високою культурою державотворення та землеробським населенням, вона розвернулася у протилежному напрямі — формуванні світової імперії. Як навчав великий китаєць Сюй Чуцай одного із представників клану Чінгізідів: «Хоча [Ви] отримали Піднебесну, сидячи на коні, але не можна управляти [нею], сидячи на коні». І ще одне зауваження у контексті даної проблеми: як це не звучить парадоксально, але якраз монгольські завоювання на євразійських просторах й сприяли занепаду номадизму.²²

²⁰ Там само. — С. 300.

²¹ Бунатян К.П. Давнє населення України. — К., 1999. — С. 138–139.

²² Крадин Н.Н., Скрынникова Т.Д. Вказ праця. — С. 29. 64, 451.

Монголо-татари на Русі

Звичайно, в даному випадку мова може йти лише про початковий період їхнього перебування у Східній Європі. Адже після навали орд хана Батия розорена Київська Русь припинила своє існування (за виключенням галицько-волинських та новгородопсковських земель). А подальші історичні процеси вже не відносяться до розгляду у даному випадку. Говорячи ж про монголо-татар в цілому, то їх шлях від східних степів до європейських країн був усіяний сотнями тисяч трупів: адже абсолютного підпорядкування вони ніде не зустрічали, а це слугувало їм для обґрунтування власної жорстокості.

Сам шлях на захід розпочався задовго бо часів Батия: у XII ст землі, де живе цей сучасний етнос, населяли власне монголи, а також кереїти, теркіти, ойрати, наймани та інші кочові племена котрі перебували у постійному стані війни між собою. Першим вождем, який об'єднав більшість із цих угруповань, був Есугей-Боатур — батько Темучина, майбутнього Чингізхана (Великого хана). У 1206 р., після перемоги над супротивниками він був проголошений на курултаї ханом усієї Монголії.

З цих пір єдина держава являла собою абсолютну військово-феодалну монархію, організовану за десятичною системою. Вся територія країни була розділена на два великих округи, котрі у свою чергу розділялися на «тьми», «тисячі», «сотні», «десятки». На чолі таких військово-адміністративних підрозділів стояли нукери. А у самого Великого хана знаходилася у підпорядкуванні 10-тисячна гвардія. Спочатку плани нового володаря степів поширювалися лише на сусідів, але далі апетити зростали. До складу улуса Джучі — сина Чингізхана — входили і землі Східної Європи, котрі ще треба було підкорити. Реалізація такого глобального завдання розпочалося у 20-ті роки XIII ст., коли розгромивши війська хорезмського шаха Мухамеда було підкорено Середню Азію та розчищено шлях до Закавказзя й у Східну Європу. У 1220 р. в цей регіон було направлено 30-тисячний корпус на чолі із двома з чотирьох «вовків Чингізхана» — Джебе і Субедея.

Розгромивши грузинське військо і захопивши Тбілісі, могли через Дербент вийшли в степи Північного Кавказу. Тут їх зустрі-

ли об'єднані сили половців, ясів, черкесів та інших місцевих племен. Хитрістю та підкупом союзники були розділені (половці відійшли у причорноморські степи), а регіон підкорено. Далі справа дійшла й до самих половців: у 1222 р. їхні війська були розгромлені на Дону і половцям не залишилося нічого іншого, як звернутися за допомогою до русів. На слідуючий рік ситуація повторилася: спочатку монголо-татари спробували розколоти русько-половецькі війська, а потім розгромили їх на р. Калка (Рис. 19).

На думку П. Толочка, це побоїще стало переломним моментом в історії Київської Русі. Битва не лише суттєво підірвала сили давньоруського воїнства (в ній загинуло шестеро князів, а із простих воїнів повернувся додому лише кожен десятий), але й посіяла у середовищі русів паніку та невпевненість. Але значні втрати понесли і монголо-татари. Тож дійшовши до Новгород-Святополча на Дніпрі й розоривши по дорозі пороські та подніпровські міста-фортеці, вони не рушили на Київ, а повернули у зворотньому напрямі. Можливо, що похід у Європу ще не входив тоді у плани Чингізхана та його нащадків.

Після смерті Великого хана влада перейшла до його синів, які розробили новий план завоювань. Загальний похід на захід повинен був очолити онук Чингізхана Батий. Початок реалізації такого плану було здійснено у 1236–1237 рр. (Волзька Булгарія), а далі черга дійшла до територій половців і аланів, як і фіно-угорських племен у Поволжжі, та до давньоруських князівств. Маючи багаторічний досвід ведення військових операцій й перебуваючи під єдиним командуванням, монголо-татари набагато переважали ще і у людському потенціалі (у військах завойовників у переважній більшості перебували представники завойованих народів та держав, а власне монголи в основному займали командні пости). Окрім того, були акумуляовані й досягнення воєнної науки тих часів. Зокрема ще у Китаї взято на озброєння прийоми осад укріплених пунктів за допомогою таранів, металевих машин, «грецького вогню». Окрім того Русь, вірогідно, дійсно програвала у відношенні професійного війська. Адже ополченці не могли успішно протистояти добре навченим монгольським воїнам та їх союзникам-професіоналам. Особливістю їх воєнного мистецтва

було те, що майбутні наступальні операції добре планувалися та забезпечувалися якісними розвідданими.

Удар по Північно-Східній Русі прийшовся на зиму 1237–1238 рр. і першим на шляху завойовників виявилось Рязанське князівство, землі котрого були розміщені на півдні давньоруської території у поволзькому регіоні. Без відповіді залишилися звернення місцевого князя Юрія до зверхників Чернігова та Володимира за допомогою — він її не отримав. Тож у битві біля р. Воронеж рязанські війська були вщент розгромлені. «Повість про розорення Рязані Батиєм» повідомляє про жорстоку січу, коли перемога монголам далася нелегко: «Едва одолеша их сильные полки татарские» — повідомляє автор даного твору. А в грудні 1237 р. була піддана осаді сама столиця князівства. За свідченнями арабського автора Рашид-ад-Діна, біля стін Рязані перебували сам Батий, а також Орда, Гююк-хан, Менгу-хан, Кулькан, Кадан і Бурі — тобто майже весь монгольський «генералітет». Шість днів оборонці чинили супротив, але місто всеж було узятє та жорстоко розграбоване. Суздальський літописець, а також автор вищезгаданої «Повісті про розорення Рязані Батиєм», малюють страшну картину загибелі його: «Множество мертвых лежаша, а град разорен, земля пуста, церкви пожжены... только дым и земля и пепел».²³ Далі завойовники рушили північніше по території поволзького регіону й розорили його. Але в контексті даної праці ми не будемо зупинятися на цьому більш детально. Відзначимо лише той факт, що не дійшовши близько 100 верств до Новгорода Великого, вони несподівано повернули на південь та відійшли у половецькі степи.

Причини цього пояснюють по-різному. Найбільш реальною вважається припущення, що, втомлені й досить пошарпані, монгольські війська вимагали тривалого відпочинку. До того ж, почалося весняне бездоріжжя, котре в умовах північних лісів та боліт являло для монгольської кінноти непереборну перепону. Тож північні східнослов'янські землі не зазнали жорстокої навали. А на середину літа 1238 р. війська Батия перейшли у Подоння — адже між Волгою і Доном тоді знаходилися основні його кочів'я.

²³ Воинские повести Древней Руси. — М.–Л., 1949. — С. 15.

Весною 1239 р. завоювання Русі було продовжено: на цей раз основний удар був спрямований на Переяславську та Чернігівську землі. Після взяття їх столиць та інших міст у Посем'ї в зоні уваги Менгу-хана опинився Київ. Але тоді місто ще не було взяте, а монгольські послы були вбиті. Розорення вищезгаданих територій стало своєрідною прелюдією нового великого походу на інші південні князівства та країни Центральної Європи. Восени 1240 р., як повідомляє той же Рашид-ад-Дін, «царевич Бату із братами, Бурі й Бучек направилися в країну русів та чорних шапок». Під останніми слід розуміти чорних клобуків у Пороссі. Тут слід відзначити й те, що на Рязанщині також існували відповідні підрозділи кочівників, які осідали на землю та знаходилися на службі у місцевих Рюриковичів.²⁴ А тоді були розорені не лише міста в цьому мікрорайоні південноруського прикордоння, але й по Дніпру та Стугні. В листопаді 1240 р. стара столиця держави була взята, а її жителі, як і всієї землі вирізані або виведені в рабство. Плано Карпіні, що рухався в ставку Батия у 1246 р., ще й тоді бачив сліди страшного розгрому завойовниками, які «зробили велике побоїще в країні Русі, розорили міста і фортеці, вбили людей, осадили Київ, котрий був столицею Росії, після тривалої осади взяли його й повбивали жителів міста; звідси, коли ми їхали через їхню землю, ми знаходили неймовірне число голів та кісток мертвих людей, які лежали на полі, адже місто це було дуже великим і багатолюдним; а нині воно зведене майже на ніщо, хіба нараховується там 200 будинків, а людей утримують вони у тяжкому рабстві».²⁵ У ряді міських районів життя відродилося лише через кілька століть.

Після цього основні удари завойовників були направлені на Володимир-Волинський, Галич і далі за Карпати. І хоча частина галицько-волинських міст (Данилів, Кременець, Холм) вистояли у боротьбі з ворогом, участь Київської Русі була визначена: вона почала сходити з історичної арени. Слід при цьому лише відмітити, що окрім спроби походу на Новгород Великий, котрий

²⁴ Цепков А.И. Рязанский край и соседние земли до середины XIII века. — Рязань, 2001. — С. 307.

²⁵ Карпини Иоанн де Плано. История Монголов. — СПб, 1911. — С. 25.

закінчився під Торжком, а також на Новгородок та Мінськ, всі інші основні маршрути завойовників проходили по територіях прикордонних давньоруських князівств в межах Європи Східної (Рис. 20).

В межах встановлених хронологічних рамок даної праці повернемося до визначення територіальних меж Великого Кордону в ті часи на півдні давньоруської держави. А для більш конкретних реконструкцій таких меж слід не тільки використовувати писемні джерела, але й почати залучати археологічні. Адже комплексні дослідження, без ніякого сумніву, доповнюють одне одного із наявних джерел та приносять нову інформацію у більшості випадків.

Міжцивілізаційний кордон на давньоруському півдні Дніпровське Лівобережжя

Межі даної історично-географічної території слід розпочати із встановлення її південних рубежів, так як ще Володимир Святославович, посадивши своїх синів в різних опорних пунктах Київської держави, відзначав: «се не добро есть мало городов около Кыева. и нача ставити города по Деснѣ. и по Оустрыи. и по Трубежеви и по Суль. и по Стугне». Це повідомлення ІІ під 988 р. було продубльоване в багатьох інших літописних списках.

Найбільш південною оборонною лінією на лівому березі Дніпра була Посульська, з якої і розпочнемо розгляд цього кордону. Сула слугувала природною межею, котра відділяла у Х–ХІІІ ст. давньоруські поселення від степовиків на південному сході. Згідно уявленням тогочасного землеробського люду, дана річка сприймалася як край їхньої землі; за нею, згідно вислову автора «Слова о полку Ігоревім», починалися «земли незнаєми». Перехід Сули давньоруськими військами сприймався в народі як перемога над кочівниками: «Комони ржуть за Сулою, звенить слава в Києве» відзначалося у тому ж «Слові».²⁶

²⁶ Слово о полку Игореве. — М.-Л., 1950. — С. 36, 37.

Першим, хто звернув увагу на систему оборони південноруських рубежів з археологічної точки зору, став В. Довженок.²⁷ Але системні, багаторічні й широкі за обсягом роботи провів Ю. Моргунов, який виклав їх результати в чисельних публікаціях.²⁸ Ці розробки й лягли в основу «посульського» сюжету даної частини розділу. В названому мікрорегіоні давньоруської території вже виявлено більше 60 археологічних пам'яток рубежу X–XI — початку XIII ст.

Згадана річка досить часто зустрічається на сторінках літописних джерел в якості стабільного степового кордону Південної Русі, адже тут було зконцентровано більшість літописних градів Переяславської землі. На 300-кілометровому відрізку дослідником виділено три основні оборонні вузли, що мали самостійне тактичне навантаження й до того вдало прилаштованих до місцевих природних географічних умов.

Рівнинна північна ланка, що включала верхів'я Сули, а також її праві допливи Терн і Ромен, являлася перехресттям суходольних та водних шляхів. Меридіальні траси визначалися необхідністю контактів Засейменської лісової зони із Посульським лісостепом. В широтному напрямку між залісеними верхів'ями Сули й болотами Посем'я пролягав добре відомий шлях з північних князівств (через Курськ) і степів (через Середній Псел) на Київ та Переяславль. В «Слові о полку Ігоревім» ця дорога має назву «Полю ворота». Водні шляхи за допомогою волоків та біфуркацій (тобто, поділу течії річки на два відгалудження, що впадають у різні басейни) з'єднувала Сулу із системами рр. Остер, Сейм та Псел. Укріплення по р. Ромен відносились до східних меж чернігівського Задесення, а фортеці по р. Терн входили до складу Вирської волості, що оточувала вузький степовий перехід «Полю воріт» двома паралельними рядами фортечних споруд. Згадана волюсть сформувалася в складі Переяславської землі, але її ключове

²⁷ Довженок В.И. Сторожевые города на юге Киевской Руси. // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 37–45.

²⁸ Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поренчья Сулы. — Курск, 1996; Він же. Самсониев Остров: пограничная крепость на посульской окраине Южной Руси в XI–XIII веках. — М., 2003 та ін.

положення з кінця XI ст. призвело до зіткнення інтересів володарів сусідніх князівств. Якраз тому в середині наступного XII ст. вона відійшла до Чернігівщини.

Середньосулська ланка оборонної лінії на півночі обмежувалася літописним містом Ромен, а на півдні впиралася в заболочену течію р. Оржиця (літописна Сожиця), на заході ж доходила до середньої течії р. Удай. В XII ст. ця прикордонна ділянка носила назву Посулля, однак навряд, щоб цей значний за розмірами район являв собою звичайну волость (мабуть він формувався із більш мілких складових). Давньоруське Посулля — найбільш залісена й прорізана ярами та болотами місцевість у цій оборонній лінії. І навіть значна кількість літописних пунктів дозволяє вбачати в ній найбільш захищений і прилаштований для життя відрізок кордону. З основних крупних поселень цього району можна назвати Ромен, Синець, Лубен, Пирятин і Прилук.

Нижньосулська ланка розташована між місцем впадіння Оржиці та течією Дніпра. На цьому відносно невеликому відрізку правого берега Сули була створена максимальна щільність забудови кордону фортечними спорудами. Окрім фортеці-гавані Воїнь в гирлі Сули тут розміщувалися добре відомі з літописів Римов, Горошин, Желні, а також цілий ряд безіменних для нас фортець. На даній ділянці від твердих бродів через обширну заболочену пойму Сули до самого Переяслава тягнулася плоска незалісена рівнина, а у давнину проходили найбільш жваві й ранні за часом кочівницькі шляхи на Русь.

Три вузлові складові посульської лінії, в силу різних природничо-географічних, історичних й обороно-тактичних умов, розвивалися в різні історичні відрізки часу із неоднаковою інтенсивністю, й іноді в неординаковому напрямі.

Датовані археологічними методами укріплення складають кількісно нерівноцінні групи синхронних фортифікаційних споруд, котрі і дозволяють виділити хронологічні етапи формування даної оборонної системи:

1. Найбільш рання група пам'яток — літописний Воїнь, Зміївові вали та відкриті великі поселення — за археологічними матеріалами датуються самим кінцем X — рубежем X–XI ст.

2. На першу половину XI ст., але не на самий його початок, припадає економічний підйом Воїня і перший пік інтенсифікації поселення та могильника на місці літописного Желні. Виникнення ще трьох фортець — Сніпорода, Горошина й Римова — археологічно датується другою половиною XI ст., але не самим його кінцем.

3. Датування інших пам'яток того ж століття нерідко викликає серед археологів суперечки: не завжди вдається із достатнім ступенем впевненості прослідкувати відчутну різницю між слідуючими загальноприйнятими датувальними градаціями: «кінець XI ст.», «рубіж XI–XII ст.», «початок XII ст.». Але всеж вдалося цей відрізок розділити на дві фази. Одна з них включає 10 укріплень, що були зведені в кінці XI ст. (Варин, В'яхань, Глібль, Зартий, Красн, Кснятин, Переволока, Прилук, Ромен, Синець). Більш пізніша складається із 12 форпостів, що з'явилися на межі XI–XII — початку XII ст. (В. Самбор, Вереміївка, Городок біля Римова, Клепачі, Кліщинці, Кросна, Липове, Лубен, Лящовка, місто біля Римова, Полкостень, Чутовка).

4. Окремою групою укріплень виділяються матеріали системи, розбудованої у першій половині — середині XII ст., що складалася із 21 пам'ятки (Бабаково, Безсали, Бербениці, В. Лазірки, Гаєвщина, Гайворон, Глинськ, Городище на р. Удай, Гребінка, Грицівка, Лохвиця, Лукомиль, Молотин, Ведмежжя, Микільська Гірка, Самсонів Острів біля літописного Синця, Пирятин, Попаш, Серебряний, Свиридовка, Хитці).

5. В другій половині — кінці XII ст. було збудовано ще 4 оборонні споруди (Боярське, Кубраково, Палянівщина, Чорнухи).

Писемні джерела на пряму пов'язують створення зовнішніх оборонних ліній із виникненням загрози з боку кочових орд. А сам початок створення цієї лінії поєднують із діяльністю Володимира Святославича, починаючи із згаданого в літописі будівництва градів під 988 р. Програмою великого князя київського планувалося на Дніпровському Лівобережжі перенести лінії південно-східних укріплень від р. Трубіж на 120 км в бік степової зони — адже згадана річка проходила всього у двох днях руху від столиці.

В світлі таких задумів, в районі устя Сули якраз і було зведено фортецю-гавань Воїнь, гарнізон котрої контролював най-

більш давній сухоподільний шлях кочівників на Київ. Тут же могли знаходити захист екіпажі торговельних суден, що рухалися по Дніпру. Воїнь — єдине укріплене поселення в цьому районі, що з'явилося на рубежі X–XI ст. Але окрім нього тут почали зводитися Змійові вали, а життя закипіло ще й на великих відкритих поселеннях. Останні розміщувалися напроти стабільних бродів через Сулу та в місцях вигідних підходів від річки на високі правобережні кручі. Вірогідно, аналогічні селища знаходилися і на всьому шляху від Воїня до Переяславля.

Розміщення великих відкритих поселень на домінуючих висотах відкривало можливість попередження раптових набігів й відбивання самих масових з них, незначних за кількістю нападників. Взаєморозміщення і топографічна близькість більшості поселень допускали реальну можливість наведення між ними вогняно-димової сигналізації. Тактично вигідність їх місцерозположення відображалася і у тому, що значно пізніше, на слідуючому етапі формування оборонної системи, на цих же місцях стали зводити фортеці, котрі вже мали довготривалі фортифікаційні споруди.

Монолітний масив обширних за розмірами поселень, разом із завезеним ззовні інвентарем рубежу X–XI ст., являється, определяючим в розумінні характеру заселення Володимиром відносно цього степового прикордоння. Практика «нарубання мужів краших» з більш північних районів Східної Європи стала єдиним виходом для освоєння державної території й контролю основної степової дороги на Київ в цей час. Різноплементні гарнізони великих відкритих поселень, що були сформовані державою, періодично поповнювалися новими контингентами й проіснували на протязі всього XI ст. Але в цей перший період (980–1008 рр.) оборонного будівництва на Сулі дана лінія відігравала ще другорядну роль. На першому місці все ж залишались трубезькі рубежі.

Другий період (1009–1077 рр.) в першу чергу пов'язується із активністю ще одного кочівницького об'єднання — торків, що не відзначалося особливою антируською агресивністю (на відміну від їх попередників печенігів). Та вже у 1055 р. біля кордонів Київської Русі з'являються половці, які знайомилися із новими сусідами на протязі більш як 30 років. На протязі усієї першої фази другого із виділених періодів в 30-ті роки XI ст. була збудована

фортеця Желні, реконструйовані укріплення Воїня. Скрізь на Нижній Сулі зберігаються відкриті поселення великих розмірів, гарнізони яких продовжують поповнюватись за рахунок приїшлого населення.

Це була епоха, коли до південних районів Русі половцями відтіснялися кочів'я торків й потенційно зберігалася загроза від окремих печенізьких формувань, котрі дещо пізніше відкочували до візантійських кордонів. І все ж, враховуючи значну тяглість даного періоду у порівнянні із фактично виконаним обсягом оборонних робіт та досить рідкими в часі рейдами степняків на Русь, не можна й переоцінювати ту увагу, яку держава приділяла південним кордонам. Літописне відображення спокійної військової обстановки — «бысть тишина велика в земли» — відповідало і рівню активності прямих оборонних заходів на протязі цієї фази.

Дещо іншою склалася ситуація у Посуллі на слідуєчій фазі цього періоду. Тоді було збудовано літописний Сніпород, Горошин і Римов, про що вже мова йшла вище. Всі три укріплення мають в плані округлу форму, а це в доповнення поточного час їх зведення: традиція будівництва подібних споруд була занесена на Лівобережжя Володимиром Мономахом.

Із зведенням таких опорних пунктів у степових пониззях Сули, на перевіреному маршруті кочівницького шляху на Русь, повністю вималювався оборонний ланцюг із 5 форпостів, котрий був відірваним від основного ареалу слов'янського розселення по р. Трубіж 130-кілометровим, практично неосвоєним простором малозводнених степів, що розкинулися вздовж лівого берега Дніпра.

А з виділенням Переяславської землі в окрему структуру, коли феодальна роздрібленість на Русі зупинила можливість масового переселення «кращих мужів» на південні кордони, князівська адміністрація поступово почала вводити практику запрошення на прикордонну службу торків, котрим відводилися для ведення напівкочового господарства землі, що не використовувалися слов'янами. Найкращим місцем розселення кочівників в цей час являлась обширна малозаводнена степова смуга між Переяславом і Воїнем, що поєднувала столицю князівства із новим кордоном. Цією акцією закривалася обширна лакуна у заселе-

ності території, а нижньосульській анклав надійно зв'язувався із територіальним ядром князівства у єдиний життєвий простір.

Із будівництвом Сніпорода, Горошина і Римова у доповнення до раніше існуючих Воїня і Желні, нижньосульська оборонна ділянка на кінець 70-х років XI ст. отримала захисний кістяк, що складався із літописних градів та безіменних фортець із незначними у кількісному відношенні гарнізонами. Цим ланцюжком фортець й розселенням торчеських федератів в степу була вимежована обширна територія, що простягалась майже на чотири дні кінного шляху від Трубежу.

А на середній та верхній Сулі до початку цього етапу ще зберігався масив корінного сіверянського заселення, захищеного від кочівницьких нападів лісовими хащами й віддаленістю від основних печенізьких доріг. Але з часом, без поступового включення цих земель в орбіту державних відносин, надійність південних кордонів залишалася проблематичною.

Із виділенням Переяславської землі в самостійне прикордонне князівство, а також із визріванням половецької загрози процеси одержавлення Середньої Сули, вірогідно, прискорилися. Поява нових кочівників всеж в певній мірі активізувала створення нового рубежу, прискорило освоєння старих сіверянських територій та поклало початок створення торчеського напівкочового поясу. У реальному житті результати цих міроприємств проявилися не миттєво і не на-прямую.

До першої фази третього етапу (1078–1110 рр.) відносяться пам'ятки, котрі за археологічними матеріалами датуються кінцем XI ст. Судячи з наявних археологічних матеріалів, обсяг оборонних дій в цей період різко зріс, а тому інтенсифікацію фортифікаційного будівництва на кордоні зі Степом можливо пов'язати лише із реакцією на посилення половецького натиску. Звертає на себе увагу той факт, що оборонні міроприємства тоді ще зовсім не торкнулися пониззя Сули. Але значно активніше укріплювалося Середнє Посулля, що було пов'язано з перенесенням половецьких маршрутів на Русь. Тоді зводяться укріплення Синця, Кснятина, Ромену. Останнє місто дещо пізніше стає важливим торговельним і перевалочним пунктом, про який знає навіть арабський географ XII ст. Ідрісі. Новий форпост влаштовано на знач-

ному віддаленні від відомої сіверянської фортеці Монастирище, що була спалена під час осовення великокнязівською владою цього району.

Перші оборонні споруди з'являються тоді і у верхів'ях р. Терн та суміжних районах. Тут виникли літописні Зартий і В'яхань, котрі, як і розміщений недалеко від них Вир, у письмових джерелах згадуються дещо пізніше. Вони були побудовані на місці найбільш давніх поселень русів, котрі в незначній кількості вже зафіксовані на плато між витоками притоків Сули й течією Сейму та укріплювали знаменитий степовий коридор, або «Ворота полю» — вже згадувану популярну половецьку дорогу на Русь, що була захищена Вирською волостю. По р. Ромен, котра стала східним кордоном чернігівського Задесення, на цій хронологічній фазі були збудовані Красн і Глібль, котрі разом із Біловежею оконтурювали південно-східні території чернігівських земель. Взагалі, в цей час, проходить найбільш стійке оформлення міжкнязівських земельних кордонів. А в цілому за два десятка років цієї фази на Сулі та її притоках було зведено 10 фортефікаційних споруд.

1110 р. став останнім в ряді активних дій степняків. За археологічними матеріалами на рубежі XI–XII — початку XII ст. було збудовано ще 12 укріплених пунктів. Тоді нижньосульська ділянка була «відпрацьована» у кінцевому варіанті. До цього ж періоду відноситься й подальше покращення оборони на Середній Сулі, де було збудовано ще 3 укріплення. На початку XII ст. тут вимальовувалися обриси досить міцного оборонного рубежу: укріплювалися найбільш проблемні ділянки, з'явилися й комунікаційні лінії, котрі зв'язували кордон із внутрішніми районами. Значно менші успіхи були досягнуті в цей період у захисті Верхнього Посулля.

Всього ж за неповних 30 років даного періоду по усій Сулі та її допливах було зведено 22 оборонні споруди. В літературі успіхи в антиполовецькій боротьбі на цьому етапі правомірно пов'язують з іменем Володимира Мономаха.

Четвертий етап розвитку оборонної системи (1111–1166 рр.) відзначався різким зменшенням для Русі зовнішньої небезпеки. Але в цей час всеж було створено 21 укріплених комплексів, з них (4) безпосередньо пов'язано із охороною прикордонної лінії,

а також із заселенням та захистом внутрішніх районів Посулля (Пирятин, Гребінка, Молотин, Бербениці, В. Лазірки та ін.). До середини XII ст. формування середньосульської ланки було практично завершено.

Східний «замок» вирського степового коридору в цей період продовжував розвиватися, але досить повільними темпами: напроти В'яханя з'явилося невелике сторожове городище Бабаково. Воно розміщувалося на домінуючій висоті берегової тераси р. Терн у безпосередній близькості до терново-локнівського водорозділу та межі давніх сульських лісів. Через такі залісені місця проходила стара дорога із Курська на Ромен. На іншому боці верхньосульських лісів, на березі Сули, цей шлях близько середини XII ст. став контролюватися Попашем. Від нього суходольні шляхи розгалужувалися в різні боки: один — на схід, до бродів Середнього Псла, а інший на захід, до літописного Ромену, а ще далі й до Переяславля.

Для середини XII ст. типовою являється й поява сільських сховищ, невідомих в більш ранні часи, що відповідає міжусібним феодальним війнам даного періоду. Тоді ж починають формуватися своєрідні гнізда укріплених поселень. Але, мабуть найбільш своєрідним явищем цього часу являється поява в першій половині XII ст. торчеських укріплених сховищ та цілих ареалів розміщення в прикордонній зоні угруповань кочових торків.

Ще на рубежі XI–XII ст. на нижньосульській частині, поблизу літописного міста Ромен, виникло нове укріплення Городок, котре за конструктивними особливостями відрізнялося від традиційної давньоруської фортифікації. А для першої половини XII ст. на Середній Сулі відомі ще два подібних укріплення — Бербениці та В. Лазірки. Вірогідно в цих місцях й знаходився один із ареалів розселення торків.

Останній, фінальний етап створення оборонного регіону (1170 — середина XIII ст.) характеризується різким скороченням будівництва. На Нижній Сулі з'являється городище-сховище Полянівщина поблизу Жовнина, а у внутрішніх районах — Чорнухи (на Середній Сулі).

Найбільш значні міроприємства оборонного характеру тоді відбувалися на верхньосульській ділянці — в районі східного

«замка» вирської ділянки степового кордону, що перейшов під егіду новгород-сіверських князів. На р. Терн було споруджено 2 укріплення (Боярське і Кубраково), а вздовж лівого берега Сейму — Лухтовка та Ігорівка.²⁹ Тож Посульський кордон став одним із більш надійних рубежів давньоруських земель (Рис. 13).

Але згадавши про Сейм в кінці попереднього сюжету було б логічно перейти до характеристики оборонної системи Курського Посем'я, де також проводилися дослідження у цьому напрямку.³⁰ Основні результати робіт можуть бути представлені слідуючим чином.

Формування курського оборонного поясу, мабуть, також відноситься до раннього періоду давньоруської історії. Його укріплення стали своєрідним продовженням посульської лінії оборони — від Воїня до Курська. В часи правління Володимира Мономаха у Переяславлі Руському, курські землі, як і посульські, управлялися або безпосередньо із центру цього князівства, або через довірених посадників.

Наявні археологічні матеріали (хоча ще у недостатній кількості) дозволяють стверджувати, що дана оборонна лінія складалася із кількох укріпрайонів, котрі формувалися навколо літописного міста. Кожен з них являв собою компактне скупчення із 6–10 невідомих з літописів укріплень. Поперечник окремих скупчень рідко перевищував 30–35 км. Окрім того, кожний мікро-регіон відділявся від іншого досить явним незабудованим за допомогою укріплень простором. По Верхньому Сейму відомі рильське «гніздо» укріплених поселень, ольговська група пам'яток та власне курське скупчення фортець.

На цьому «гніздовому» фоні окремим ланцюжком було витягнуто ряд городищ поріччя Свапи, котра своїми верхів'ями майже впирається у витoki Оки. Це може говорити про те, що дані фортеці, окрім виконання їх гарнізонами прикордонних функ-

²⁹ Моргунов Ю.Ю. Посульская граница: этапы формирования и развития. — Курск, 1998. — С. 22–99.

³⁰ Енуков В.В. Русь и бывшие племенные территории (на примере Посемья) // Археология та історія Північно-Східного Лівобережжя (I — початку II тис.). — Суми, 2003. — С. 7–14; Він же. Некоторые вопросы обороны Курского княжения. // Там само. — С. 93–111 та ін.

цій, контролювали важливий річковий торговельний шлях до більш північних районів Русі.

В літературі склалося певне уявлення про унікальність стрункості київсько-пороської й переяславо-посульської оборонних систем, що різко відрізнялися від інших рубежів Русі яскраво вираженими ланцюгами тривалих за часом функціонування фортечних споруд, зведених на високих берегах річок. Виявилось у результаті проведених робіт, що до таких прикладів можливо відносити й курсько-сеймську ділянку загальноруського кордону. Очевидно, що причина цієї стійкої завершеності в обрисах даних рубежів криється у ранньому формуванні таких прикордонних ділянок: вони створювалися в епоху найбільш сильної влади великих князів, коли держава могла приділяти процесу формування кордонів як загальноруську увагу, так і сприяти перерозподіленню місцевого додаткового продукту на ці ж цілі. В свою чергу, із послабленням центральної влади, нові прикордонні рубежі стали набувати менш системного характеру.

Безперечний зв'язок сеймсько-курської оборонної лінії пов'язується й із завданням захисту степового коридору, що в XII ст. став традиційною дорогою кочівників на Русь. В цих місцях праві береги Сейму і Псла були покриті густими лісами, а їх межиріччя являло собою найбільш вигідний суходольний шлях, на всьму протязі якого були відсутні болота та переправи, котрі заважали руху верхового війська. Це була й найбільш оптимальна торговельна караванна дорога на Київ. Більшість укріплень курської оборонної лінії розміщувалися на північному боці цього відомого степового шляху, але ланцюг городищ прослідковується і на її південному боці - по правобережжю Псла. Дана територія могла мати статус однієї із курських волостей.

Певна адміністративна неповнота окремих територіальних складових, виражена у відсутності літописних міст, може пояснюватися як слабкою заселеністю віддалених від метрополії земель, так і відносно пізнім формуванням прикордонної територіальної структури, що ще не до кінця склалася під контролем князівської влади. Можливо, що на деяке запізнення впливала й майже напіввікова боротьба Переяслава та Чернігова за ці землі: за 100 років, що пройшли після смерті Ярослава Мудрого, Курськ

належав Чернігівському князівству близько 40, а Переяславському — близько 60 років. Особливе місце в цьому регіоні займала Вирська волость, про яку вже йшла мова вище і де знаходились «Полю ворота». Окрім вузького значення цього терміну, можливе й більш ширше трактування даного образного виразу. Східніше Виру на це вказує існування ланцюжка оборонних укріплень правого берега Псла — «запольської» волості.

В середині — другій половині XII ст., коли освоєння та заселення територіального ядра Переяславської землі та її посульського прикордоння вже було закінчено, в князівській адміністрації, мабуть, з'явилися матеріальні можливості для більш міцного закріплення східних сфер впливу. В цей час за археологічними даними по берегах Псла і Ворскли з'являються два ланцюги городищ і літописна Лтава. По Пслу укріплення зводилися лише під захистом густих правобережних лісів. На Ворсклі окремі фортеці будувалися й поза ареалом давньої лісової рослинності, але слід відзначити, що розміщення самого південного укріплення — Нових Санжар — не виходило за південну межу лісостепової зони. Ще південніше існування давньоруського форпосту виключається у зв'язку з досить небезпечною близькістю до кочівницьких територій поорельських половців.

Прослідкована вище планомірність територіальних розширень державної території, разом із картографуванням городищ-форпостів й виявленням самого процесу «окняжіння» земель, дозволяють в загальних рисах виділити в цих місцях переяславські й чернігівські володіння. Так, лише по Пслу досить ритмічний ланцюг пам'яток, що знаходяться на відстані 10–20 км, лише в одному місці має досить великий розрив — між Ворожбаю й Камінним він становить майже 40 км. Такий аномально протяжний інтервал ніяк не пояснюється природними факторами, але добре погоджується із принципами прикордонної демаркації: це звичайний розмір неукріпленого проміжку між суміжними волостями та землями.

По течії Псла найбільш компактним чернігово-сіверським володінням залишалися згадані «запольські землі». Межі територій, що не увійшли до них в більш південно-східному регіоні, мають набагато менше укріплених поселень (Гочево на Верхньому

Пслі, два городища біля Ніцахи на р. Ворсклиця, Хотмижзък на Верхній Ворсклі й Городок на р. Мерла). В басейні Сіверського Дінця відомі літописне місто Донець, укріплення Хорошево й Гайдари; на р. Корені — Крапивне; на Верхньому Осколі — Холок. Це вказує на невелику щільність заселення цього району на південному сході давньоруських земель.

За своїми фізико-географічними характеристиками дана площа являє собою гострий лісостеповий виступ, що глибоко врізався з півночі в степову зону. Окрім залісеності, ландшафти «донецького виступу» відрізняє глибока порізаність рельєфу, що різко відмежовує його від оточуючих рівнинних степів. У проти-вагу цьому району, території на південь та далі на південний схід характеризуються рівними й пониженими ландшафтами, досить привабливими для скотарського господарювання кочівників.³¹

Окрім оборонної системи русів землі обох лівобережних князівств певною мірою захищали і кочівницькі контингенти — чергівських ковуїв та торків переяславських, про що вже коротко згадувалося вище і буде більш конкретно розглядатися далі (Рис. 14).

Дніпровське Правобережжя

Роботи по дослідженню південноруського прикордоння у різні роки проводилися також на Правобережжі Дніпра.³² Це дало змогу в цілому охарактеризувати Пороську оборонну лінію. Слід відзначити, що в історії давньоруської держави Поросья відіграло досить важливу стратегічну роль. Дана область займала прикордонне положення зі Степом, прикриваючи з півдня одні із найголовніших економічних та політичних центрів Київської Русі

³¹ Бородин Г.В., Моргунов Ю.Ю. К вопросу о Переяславско-Черниговском пограничье с кочевой степью в конце XI — середине XII вв. // Археология та історія Північно-Східного Лівобережжя (I — початку II тис.) — С. 79–89.

³² Довженко В.Й., Лінка Н.В. Розвідка давньоруських городищ на нижній Росі в 1949 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. — 1955. — Т. 5. — 151–156; Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. — К., 1985. — С. 30–60 та ін.

й постійно перебувала під загрозою кочівницьких вторгнень. В кінці X ст. під тиском печенігів на значній частині Правобережної Київщини місцеве населення залишає свої оселі. Зокрема, припиняють існування поодинокі на той час периферійні укріплення на місці городища Момоти в сучасному с. Біївці Київської обл. на правому березі р. Рось та городище Монастирьок біля с. Зарубинці Черкаської обл., теж на правому березі Дніпра.

Володимир Святославич був змушений терміново розпочинати оборонне будівництво, закріплюючи південний кордон на Правобережжі Дніпра по р. Стугні. Створена система захисту із фортець та довгих дерев'яно-земляних споруд — Змійових валів — по лівих і правих притоках Дніпра дозволила успішно відбивати ворожі напади (про них мова піде докладніше у одному із наступуючих розділів). Населення Середнього Подніпров'я в той же час невпинно зростало, а Києву були створені умови для швидкого економічного й культурного розвитку. Ще за панування в степах печенігів почалося освоєння Поросся давньоруською державою, а по Росі було почато спорудження оборонної лінії. Пізніше вона вдосконалювалася (як і Посульська), а згаданий район перетворився у суттєву за своїм стратегічним значенням волость Київської землі.

Літописні повідомлення свідчать, що цей район давньоруської території був підпорядкованим загальнодержавним інтересам за князювання Ярослава Мудрого. Зокрема ІЛ під 1031 р. повідомляє, що він разом із братом Мстиславом, повернувшись із походу на ляхів (тобто поляків) «многы Ляхы приведоста. и разделиста я. и посади Ярославъ своя по Рси.» А в наступному 1032 р. «Ярославъ поча ставити городы. по Рси». Три літописні укріплені пункти ідентифікуються з сучасними містами: Юр'єв — Біла Церква (1072 р.), Корсунь — нині Корсунь-Шевченківський (1169 р.), Богуслав (1195 р.), а відомості про місцезнаходження інших (Чюрнаєв, Товарий) не збереглися, тож локалізувати їх можна лише гіпотетично. Окрім того, у Пороссі знаходився центр Чорних Клобуків — літописне місто Торчеськ (1193 р.), котре Б. Рибаків ототожнював із городищем біля с. Шарки на правій притоці Росі р. Горохуватці.

Усього в нижній і середній течії лівобережжя Росі, від канівського Подніпров'я до сучасної Білої Церкви, виявлено, окрім двох ліній Змійових валів, 22 городища із знахідками давньоруського часу. Із десятка найранішніх, вісім розташовані на лівому березі Росі: в самій Білій Церкві (урочище «Замок»), поблизу сс. Сухоліси, Бушеве, Саварка, м. Богуслав, біля с. Миколаївка, в смт. Стеблів, у Корсуні-Шевченківському, а ще два — на Росаві (біля сс. Ємчиха та Пилява).

Добре збереглися лише городища в Бушеві та Сухолісах. У Саварці та Пиляві вали розорюються, городище в Ємчисі нині зруйноване кар'єром; в Білій Церкві, Корсунь-Шевченківському, Богуславі та Стеблеві давньоруські вали знищені пізнішими замчищами та сучасною забудовою, а городище біля Миколаївки заоплене Стеблівським водосховищем.

Бушевське й Сухоліське городища знаходяться на рівній місцевості в заплаві Росі й оточені по периметру валами. Форма першого напівкругла, а другого округла. Під інші укріплення були використані захисні особливості рельєфу місцевості, доповнені штучними перешкодами. Всі збережені городища складаються із однієї укріпленої частини. Залишки давньоруського культурного шару виявлено на усіх городищах, окрім Сухоліського (вірогідно воно було сховищем). Біля валів знаходилися відкриті селища. Найбільші серед них — в Сухолісах, Корсунь-Шевченківському та Саварці. Біля городища в Миколаївці відкрито два селища на протилежних берегах Росі.

На усіх пам'ятках знайдено кераміку XI ст., а у поодиноких випадках (Біла Церква, Сухоліси, Саварка, Миколаївка, Богуслав) — кераміка X — першої половини XI ст. Звичайно, є чимало знахідок гончарного посуду кінця XI — першої половини XIII ст. Серед керамічного матеріалу на лівобережному селищі біля Миколаївського городища виявлено не типові для Середнього Подніпров'я уламки горщиків із вертикальною шийкою та горизонтально відігнутими вінцями так званого «дорогочинського типу» й інші типи кераміки, що були характерними для археологічних пам'яток XI ст. із польсько — руського порубіжжя. На правобережному Миколаївському селищі теж виявлені керамічні форми західного

зразка. Цей факт, безперечно, має відношення до вищезгаданого літописного повідомлення 1031 р. про переселення на Рось «сляхів».

Слід відзначити, що більшість миколаївського керамічного матеріалу на обох селищах — кухонні горщики XI ст. — не ідентичні, а мають різні технологічні та, очевидно, неодинакові етнографічні традиції. На лівобережному селищі кераміка XI ст. досить різноманітна, її переважна більшість належить до типових давньоруських виробів. Обидва селища різняться й характером могильників: безкурганний біля правобережного селища із західно-слов'янськими прикрасами в похованнях, і курганний біля лівобережного селища. На останньому проживало місцеве населення, яке протягом XI ст. поповнювалося окремими групами вихідців із польсько — руського порубіжжя. Правобережне селище було засноване не місцевим населенням, яке переселилося, очевидно, із Південно-Східної Польщі.

Виникнення Юр'єва в історичній літературі однозначно пов'язується із літописним повідомленням 1032 р. про початок будівництва Ярославом Мудрим фортець по Росі. Можна вважати, що в цей же час було засновано більшість укріплених пунктів у цій зоні.

Оборонна лінія по Росі в XI ст. закінчувалася на сході літописним Корсунем. Даті річка круто повертає на північ і до гирла Росави тече у меридіальному напрямку, малоефективному для захисту. У цьому місці оборонну лінію перенесено на Росаву, яка тече із заходу на схід і краще відповідає умовам захисту з півдня. В разі переходу ворога на згаданому відрізку на лівий берег Росі його контролювали фортеці в Пиляві та Ємчисі. Є відомості про знаходження городища і у гирлі Росі — в с. Пекарі (можливо літописний Родень). В оборонному відношенні воно було пов'язане із укріпленнями по Дніпру, зокрема з фортецею на горі Московка біля Канева.

Адміністративним, політичним та культурним центром Поросся в XI ст. являвся літописний Юр'єв. Відомо, що тут знаходився і центр єпископії. Місто було також географічним центром Поросся, якщо враховувати при цьому й те, що від нього оборонна лінія у XI ст. продовжувалась на захід ще на 80 км. Замикаючи 90-кілометрову лінію укріплених пунктів східного Поросся, він знаходився на стику із західним Пороссям. Слід зазначити,

що оборонна лінія західніше Юр'єва проходила по вододілах допливів Росі й складалася із вже згаданих Змійових валів, де майже не існувало укріплених населених пунктів.

Лінія по нижній та середній течіях Росі, яка в ході боротьби проти печенігів визначила південну межу давньоруської держави на правобережжі Середнього Подніпров'я, залишалася порубіжною лінією і у період боротьби Русі з половцями. Із часів розселення у Пороссі торків, поряд із старими укріпленими пунктами, котрі продовжували функціонувати й надалі, в кінці XI–XII ст. було засновано 12 нових фортець. При цьому слід відзначити, що між старими укріпленнями було збудовано лише дві фортеці — біля сучасних сс. Маслівка на лівому березі Росави (між городищами в Ємчисі та Пиляві) та Половецьке, східніше літописного Богуславля на лівому березі Росі. Чотирма укріпленнями була доповнена лінія східніше літописного Корсуня (лівий берег Росі), на місці сучасних сс. Набутів, Сахнівка, Межиріч та Кононча. Інші шість укріплень виникли північніше Росі, на лівих берегах її притоків. Залишками являються городища в сс. Пішки на р. Нехворощ, Шарки на р. Гороховатка, Житні Горі на р. Бурчак, Чепеліївка (два городища) на р. Узинка, Піщана на р. Роток. Ці пункти разом із фортецями по р. Росава утворили тилловий оборонний рубіж, що відігравав роль другого ешелону у Пороській оборонній лінії (Рис. 14).

Як вже згадувалося, адміністративно-політичним центром чорноклобуцького Поросся являвся Торчеськ, де зберігся культурний шар і залишки поруйнованих валів біля с. Шарки у 6 км північніше Бушевського городища. За літописними повідомленнями, тут знаходилася й князівська резиденція київських зверхників.

Нові укріплені пункти виникли із збільшенням населення, переважно за рахунок осідання кочівників на землю. Останні перебували у тісних контактах із місцевими жителями й запозичували у них багато деталей побутового призначення.

Степові половці вороже ставилися до торків та інших угруповань, які перекривали їм шляхи вторгнення на Київщину. Половецька загроза змусила київських князів вжити додаткових оборонних заходів. Широка дворядна оборонна лінія із укріплень-городищ була доповнена посередині невеликим Змійовим

валом, який проходив понад Россю. Цей вал являється найбільш пізнім серед аналогічних конструкцій. Як встановлено дослідженнями, західніше Рокитного цим валом перерізаний більш ранній Білоцерківський вал. Розкопки на давньоруському селищі біля Миколаївського городища дали можливість з'ясувати, що згаданий вал перекривав давньоруський культурний шар, а рів розрізав цей шар. Мабуть він був збудований не раніше першої третини XII ст. (детальніше про дані вали мова піде у одному із наступних розділів). А тут лише зазначимо, що складна система захисту південного рубежу давньоруської держави по Росі створювалася протягом тривалого часу. Адже будівництво укріплень вимагало значних матеріальних та людських ресурсів і супроводжувалося поповненням населення із різних місць.³³

Можна констатувати, що у загальних рисах система оборони на Правобережжі Дніпра повторювала основні принципи формування оборонної лінії на Дніпровському Лівобережжі — справу і методи реалізації Володимира Святославича продовжував його син Ярослав Мудрий. Але якщо в Посуллі основною групою переселенців були «кращі мужі» з північних регіонів Східної Європи та їх оточення із тих же районів східнослов'янської ойкумени, то у Пороссі склад населення був ще більш строкатим.

Вище вже згадувалося про розселення «ляхів» в районі Миколаївського городища на Росі. При цьому цікаво відзначити, що руси поселилися на більш безпечному від кочівників лівому березі річки, виставивши своїх полонених як перший заслон на правому березі. На цьому «не-руському» боці було розташоване ще одне поселення й курганий могильник недалеко від Білої Церкви, археологічні матеріали з котрого вказують на проживання тут вихідців із південного сходу Східної Європи. Появу їх в цьому місці можна співставляти з інформацією Никонівського літопису під 1029 р. про похід братів Ярослава й Мстислава на землі передкавказького регіону і полонення там ясів. Мстиславу Володимиричу місця їх розселення (як і сусідніх народів) були добре відомі — адже він у свій час правив у Тмутаракані, а

³³ Кучера М.П., Іванченко Л.І. Давньоруська оборонна лінія в Пороссі // Археологія. — 1987. — Вип. 59. — С. 67–69.

в 1022 р. у протистоянні із касогами навіть зарізав на очах війська супротивника, у двобої, їх князя Редедю.

Мабуть так, як це трапилося через декілька років із ляхами, полон було розділено. Групу добре підготовлених у військовому відношенні переселенців Ярослав Мудрий, який уже усвідомив стратегічне значення перенесення державного кордону зі Стуги на Рось, посадив в районі сучасного с. Яблунівка на Білоцерківщині. Цей прикордонний військовий табір проіснував аж до часів загибелі Київської Русі. Улітку воїни-васали пороських та київських князів контролювали певну територію, пересуваючись уздовж кордону. Загиблим далеко від домівки насипали меморативні споруди — кенотафи, але більшість вмерлих ховали під насипами на рівні денної поверхні. Багатьом із них в могили клали зброю. Узимку, коли загроза з боку Степу певною мірою зменшувалася (вежі супротивника відкочувували в бік Чорного та Азовського морів), військові патрулі перебували у своїх домівках на згаданому поселенні. Про різке збільшення його жителів якраз в цю пору року говорять кургани з південно-західною (тобто зимовою) орієнтацією померлих, відсоток яких є значним. Разом із нащадками «кавказців» мабуть мешкали й вихідці із слов'янського середовища, про що свідчать аналогії із давньоруськими поселеннями та могильниками у відношенні матеріальної культури та деталей поховальної обрядовості. На початку XIII ст., після навали орд Батия на Русь, життя тут на тривалий час припиняється.³⁴

Але найбільшим іноетнічним контингентом у Пороссі були тюркомовні кочівники, які через певний час після розселення тут створили союз Чорних Клобуків. Цей процес створення угруповання васалів давньоруських зверхників тривав близько півстоліття і розпочався ще у кінці XI ст. До нього, окрім торків, входили ще й печеніги, берендеї, ковуї, турпеї, каєпичі. Перші три з них займали провідні позиції й формували загони легкоозброєної кінноти для протистояння Русі половцям.

Давньоруські князі, звичайно, розселяли лояльних кочівників у прикордонній зоні, на майже пустуючих землях. Досить широка

³⁴ *Моця О.П., Покас П.М.* Яблунівські кургани: хронологія та етнічна приналежність населення // *Археологія*. — 1998. — №2. — С. 62–72.

смуга таких земель знаходилася у межиріччі Стугни та Росі на правому березі Дніпра. Давньоруські зверхники, плануючи створення кочівницького заслону від половців, іноді навіть насильно заставляли печенігів, торків та інших степняків поселятися біля своїх кордонів. Мабуть кочівникам непросто було переходити до напівосідлості, котра була єдиним варіантом проживання на відносно незначних за розмірами прикордонних ділянках.

У новому союзі Чорних Клобуків велика феодальна сім'я стала основою суспільною ланкою, що замінила собою рід та племінну приналежність. Якраз із-за цього так активно стали стиратися й зливатися в XII ст. етнографічні особливості, що прослідковується за археологічними матеріалами.

Маса печенігів проживала у верхів'ях Росави та на її лівому березі. Захоронень торків там було не багато. Вірогідно їх слід шукати навколо літописного Торчеська. Там же, біля кочівницької столиці, проживали і берендеї. Окрім того і торки, і вже згадані берендеї селилися на Дніпрі (майже біля гирла Росі), а також у верхів'ях самої Росі. Таким чином, якщо у відповідності з археологічними даними слід відносити землі за течією Росави до печенізьких, то торки і берендеї володіли кочів'ями, що розміщувалися на захід та південний схід від них.

Можливо вважати, що кочівницькі народи, які входили до Чорноклобуцького союзу, у XII ст. перейшли до напівкочового або ж навіть осілого способу життя. Про це свідчить широке поширення могильників, що з'являються, як правило, поблизу стаціонарних поселень або ж біля постійних зимовищ. Такі населені пункти були, вірогідно, на початку XII ст. у берендеїв та торків, які поселилися в околицях Заруба на Дніпрі. У другій половині XII ст. літописець відзначав, що у берендеїв і торків були «міста». Правда, залишалися у них і вежі. «Городками» користувалися Чорні Клобуки як сховищами. Але було і справжнє місто — той же Торчеськ, в якому сидів давньоруський намісник — за звичай син великого князя київського.

Київський зверхник являвся верховним сюзереном Чорних Клобуків, які були зобов'язаними йому військовою службою (і, як правило, воювали на його боці). Війни київський князь вів із нападами — половцями та з тими, хто посягав на сам Київ

і на «великий стіл». Лише у досить рідких випадках Чорні Клобуки не хотіли йти на половецькі вежі, пояснюючи це тим, що в тій орді знаходяться їхні «свати». Але відомо, що і в русичів було багато сватів та «уїв» (дядьків по матері) у половецьких степах, а тому, звичайно, із вежами та ордами, де були дані родичі, вони не воювали.

Тож у другій половині XII ст. київський князь розпоряджався Пороссям як одним із найбільш стабільних своїх наділів, завжди готовим до війни та походів у глибину степової зони. Якраз тому у ті роки чорноклобуцький «куділ» отримували молоді й активні князі. Із середовища самих кочівників князів Поросся не призначали. Однак крупні аристократи-замлевласники у їхньому середовищі були. Вони, вірогідно, володіли містечками та землями, що їх оточували. То являлися «ліпші» або ж «добрі» мужі — так називали в літописах представників чорноклобуцької аристократії. Мабуть це були глави великих феодалських сімей — беки, баї. Деякі із таких сімей розросталися й ставали ордами (Бастії, Турпеї та інші). Якраз із ними й домовлялися князі про спільні походи, осади і т. п. До того ж, це була найбільш тяжкоозброєна частина чорноклобуцького війська. Так в 1180 р. русам здалося, що під час бою Чорні Клобуки були розбиті й побігли, однак на полі бою залишилися й вистояли проти половців лише «ліпші» мужі чорноклобуцькі — очевидно прекрасно екіпірована частина війська, із відповідним військовим обладунком та повним набором наступальної зброї. Лише досить забезпечені кочівники могли дозволити собі озброюватися залізними шоломами, кольчугами, шаблями, списамим — тобто усією цією дорогою зброєю. Стріли, луки та кожані панцирі кочівники звичайно виготовляли самі.

Під час читання ІЛ кидається в очі досить цікавий факт: в походах руських військ до половецького степу жодного разу в якості допоміжних сил не приймали участь печеніги. Як правило, згадуються або Чорні Клобуки в цілому (1152, 1187, 1190, 1192, 1193 рр.), або ж берендеї (1155, 1160, 1172, 1173, 1184, 1185 рр.); два рази названі торки (1095, 1173 рр.) і один — каєпичі (1160 р.). С. Плетньова вважала: цілком вірогідним являється те, що під загальним найменуванням у даному випадку заховані й печеніги, котрі входили до Чорноклобуцького союзу. Однак навіть та обста-

вина, що вони ніколи не діяли самостійно, є досить знаковою, особливо якщо згадати факт наявності на печенізькій території у Пороссі двох половецьких могильників в с. Зеленки. «Свати», на яких посилалися Чорні Клобуки при небажанні приймати участь в набігах на половецькі степові вежі, можливо, й були родичами пороських печенігів. Дружини останніх були поховані в могильниках типу зеленківських. Слід також відзначити, що в обох некрополях у згаданому сучасному селі в подовляючій більшості захоронень кісток коня не виявлено. Це вказує якраз на поховання тут жінок. Могили із кістками коня дуже мало, і у всіх них кінь покладений за печенізько-торчеським звичаєм: головою на захід.

Говорячи про слов'ян в цій «номадській» зоні Поросся то слід відзначити, що давньоруські кургани знаходилися в безпосередній близькості від кочівницьких, а іноді й на спільних могильниках. Тобто «поршани», як називає їх літописець, перебували з кочівниками в самих тісних контактах.³⁵

Південні межі Галицького князівства

Дане питання залишається й досі у сфері уваги дослідників, про що свідчить й дискусія (хоча і заочна) з приводу поточнення меж Галицької землі-князівства. Це, звичайно, пов'язується із недостатньою інформацією письмових та археологічних джерел на сучасному етапі дослідження. Тож коротко зупинимось на аргументації, котру наводять науковці із цього приводу.

На думку М. Котляра, в науці утвердилася думка, нібито південний рубіж Галицького князівства давньоруської пори сягав пониззя Дунаю. Її прихильники виходять із трьох різnorodних джерел: грамоти князя Івана Ростиславича Берладника, списку руських міст Воскресенського літопису й звернення автора «Слова о полку Ігоревім» до галицького князя Ярослава Володимирича. При цьому слід зазначити: ні грамота Берладника, ні список Воскресенського літопису зовсім не містять свідчення те, що

³⁵ Плетнева С.А. Древности Черных Клобуков // Свод археологических источников. — 1973. — Вып. Е1–19. — С. 24–28.

Нижній Дунай і територія на північ від нього належали галицьким князям. Обидва джерела лише зазначають, що кілька нижньодунайських міст були руськими. Але це різні речі. Тому і донині основним та, строго кажучи, єдиним аргументом прихильників думки про проходження південного кордону Галицького князівства по Дунаю залишається фрагмент «Слова о полку Ігоревім»:

«Галичкы Осмомысле Ярославе!

Высоко седиши на своемъ златокоеваннемъ столе,
подперъ горы Угорскыи своими железными плъки,
заступивъ королеви путь, затворивъ Дунаю ворота,
меча бремены чрезъ облаки,
суды рядя до Дуная.

Грозы твоя по землямъ текутъ,
отворяеши Киеву врата,
стреляеши съ отня злата стола салтани за землями.

Стреляй, господине, Кончака, поганого кощея,
за землю Рускую, за раны Игоревы,
бугеа Святославича!»

Вираз «суды рядя до Дуная» означає, що, на думку співця «Слова о полку Ігоревім», Ярослав мав судово-адміністративну владу на величезній території — аж до Дунаю, поза сумнівом, нижньої його течії, бо район середньої течії цієї ріки в другій половині XII ст. перебував у сфері політичного впливу Угорщини та Візантії.

Із точки зору згаданого дослідника, не можна зводити питання лише до володіння галицькими князями земель по Нижньому Дунаю: у цьому випадку було б «на Дунаї», а не «до Дунаю». Звідси випливає, що південий кордон Галицької Русі, принаймі у 80-х роках XII ст., проходив лівим берегом Дунаю. Але й це треба перевірити.

Аналізуючи літописні джерела він прийшов до слідуючих висновків: у XII ст. Берладь та інші населені русами міста взагалі перебували поза межами давньоруської держави, не входячи до складу жодного із князівств; конкретніше — немає доказів приналежності дунайського пониззя Галичу (навпаки, галицькі князі не мали влади над давньоруськими подунайськими містами, котрі їм не підкорялися); порубіжними містами Галицького князівства

на півдні являлися Кучелмин та Ушиця, де починалася територія даного князівства і на якій справді міг «суди рядити» Ярослав Володимирич та його наступник і син Володимир: адже лише в Ушиці Іван Берладник зустрів опір Ярославового війська.

До південних порубіжних міст і фортець окрім вищезгаданих, слід з обережністю віднести придністровські Василів, Онут, Каліус, а також Бакоту. Можливо припускати, що південно-східні рубежі князівства за Данила Романовича не зазнали суттєвих змін, тому що, наприклад, на початку XIII ст. місто Микулин залишалося галицьким прикордонним пунктом, так само як і згадана Ушиця. Важливо наголосити й на тому, що і у Київському, і у Галицько-Волинському літописах взагалі немає згадок про бодай якісь поселення на південь від кордону Василів — Онут — Бакота — Ушиця — Кучелмин — Каліус: аж до Нижнього Дунаю. Це й не дивно, бо за Дністром починався Степ, «поле», нічия земля, де панували половці.

Але в Дунайському пониззі в другій половині XII ст. можливо було зустріти не лише їх орди. Поряд із кочівниками, і у боротьбі з ними, виступала також волелюбна людність тих місць, яка вірогідно складалася у своїй більшості із вихідців з давньоруських земель — берладників та бродників.

Тож південний кордон Галицького князівства проходив середньою течією Дністра, а більш південні землі не належали тамтешнім зверхникам. Звернення автора «Слова» до Ярослава Володимирича, який «суди рядив» до Дунаю, слід інтерпретувати як поетичну вольність, прагнення видати бажане за дійсне, що являється цілком природним для літературного твору тих часів.³⁶

По-іншому розглядає це питання О. Майоров. Він відзначає, що на думку більшості дослідників південний кордон згаданої землі, хоча б у 80-х роках XII ст., досягав Нижнього Дунаю. А основним аргументом у нього виступає вже згаданий уривок із «Слова о полку Ігоревім», де вираз «суди рядити» являється аналогічним виразам «ряди правити» і «ряди радити». В давньорусь-

³⁶ Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь. — К., 1998. — Т. 5. — С. 143–151, 232–233. (Україна крізь віки).

кій мові вони мали досить певне значення й вказували на державну, зокрема, судово-адміністративну діяльність.

Полемізуючи із цього приводу згаданий дослідник відзначає, що у даному питанні допускається неточність, не враховуючи іншого зауваження пам'ятки: Ярослав править у Галичі, «закривши Дунаю ворота». Тому більш природним було б допускати, що галицький князь, хоч і не мав влади над усією течією Нижнього Дунаю, займав деякі опорні пункти у його гирлі — в дунайській дельті. Він також вказує на те, що відмова М. Котляра у можливості входження до складу Галицької землі території між середньою течією Дністра й нижньою течією Дунаю перекликається із поглядами румунської історіографії, котра, відмовляючись від будь-якого впливу Київської Русі в районі Нижнього Подунав'я в XII ст., відводить домінуючу роль в житті даного регіону половцям та Візантії.

Відсутність населених пунктів на південь від лінії Василів — Онут — Бакота — Ушиця — Кучелмин — Каліус зовсім не свідчить про те, що дана територія являлася пустинею і що в її межах не було ніякого населення. Адже тут проживали половці/кумани, а також східні романці — волохи. А якщо це так, то, значить, існувало населення, котре й могло перебувати, хоча б певний час, під владою галицького князя, платити данину і навіть підпорядковуватися князівському суду. В цьому регіоні, біля Мерешовки на півночі Молдавії, виявлено й давньоруське городище XII–XIII ст.

Зразу ж слід зробити зауваження, що у нас немає жодного зафіксованого випадку, коли б печеніги, торки чи половці у степовій зоні сучасної України були б підпорядкованими судовій владі чи платили податки давньоруським князям. Тож таке припущення являється безпідставним. Як і не являється аргументом для встановлення тут влади давньоруських князів факт проживання між Дністром і Дунаєм в другій половині I тис. н.е. літописних уличів і тиверців — слов'яни проживали в більш ранні часи і на більш значних за розмірами надчорноморських теренах, але ці землі не увійшли до складу Київської Русі.

Приводить на підтвердження своєї думки він і свідчення В. Татищева («История Российская») про володіння в цьому районі батьком Осмомисла — Володимирка Володаревича та арабського

географа ал-Ідрісі («Развлечение истомленного в странствии по областям») про те, що «Русь оточує країну бурджан» (тобто дунайських болгар). Але ці свідчення все ж досить неконкретні.

Тож на питання, чи мали галицькі князі постійний контроль над цими землями, при всій неповноті й неоднозначності наявних свідчень, мабуть слід було б, скоріш за все, дати негативну відповідь. Але не викликає сумніву інше: Галич постійно намагався взяти цю територію під свій контроль, так як «теоритично» вважав Пониззя своїм, галицьким. Особливої поваги в очах галичан заслуговували ті із князів, хто міг утримувати понизькі землі, тому що, не говорячи вже про політичні вигоди, це давало важливі переваги для торгівлі і рибальства.³⁷

Суперечки про територіальний кордон вищезгаданого князівства всеж слід обґрунтовувати не лише розрізненими повідомленнями середньовічних письмових джерел, але й масовими археологічними знахідками, котрі беззаперечно свідчать про поширення ареалу розселення підданих любого князівства, в тому числі і Галицького. Адже не було ніякого сенсу творити постійні «суд і дань» на невеликому молдавському городищі XII–XIII ст., про яке вже згадувалось: кількість підданих там була мізерною, а затрати на відвідини місцевого люду дружинниками й представниками князівської адміністрації не могли йти ні в яке порівняння із затратами на такі акції.

Подавляюча маса галичан всеж проживала північніше приведеної М. Котляром подністровської лінії, про що свідчать як залишки укріплених і відкритих поселень, так і безкурганні й курганні некрополі розглянутої епохи. Вони скупчені по течіях Середнього Дністра й Прута (і північніше), а вже в басейні Серета відомо всього чотири населені пункти цих часів.³⁸ Роботи останніх років суттєво не змінили оцінку глобальної ситуації у цьому районі Київської Русі. Але не слід відкидати і твердження, що кілька

³⁷ Майоров А.В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. — СПб, 2001. — С. 229–237.

³⁸ Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.). — К., 1982. — С. 15, 24, 200–206.

укріплених центрів були підконтрольні галицькій верхівці і знаходилися поблизу берегів Чорного моря.

Населення Подністров'я і Попруття, як і усього карпатського регіону, увійшло до складу східнослов'янської держави в часи її формування. Звичайно, цей процес не був одномоментним та простим. Поступово формувалися соціально-економічні відносини нового феодального суспільства, з'являлися нові населені пункти й зникали деякі із старих, відбувалися міжетнічні контакти.

Але на рубежі I–II тис. н.е. Подністров'я і Попруття ще не являлись стабільними й безпечними у всіх відношеннях районами для розселення та проживання значних мас людей — поруч знаходились кочів'я войовничих орд печенігів. Згідно інформації імператора Костянтина Багрянородного, по території «Печенігії» протікали такі ріки як Дніпро, Південний Буг, Дністер, Прут і Серет. Ці дані підтверджуються окрім того й археологічними матеріалами: практично усі городища нижньої течії Дністра припиняють своє існування в XI ст., а в околицях Галича виявлено два підкурганні поховання найвірогідніше представників цього кочівницького угруповання.

Тому концентрація населення й поява перших значних політико-адміністративних князівських центрів на першому етапі існування Київської держави в карпатському регіоні відбувалося дещо північніше Середнього Подністров'я. Мова йде про літописні Перемишль, Звенигород і Терембовль в районі яких прослідковуються значні людські протоагломерації.

Відносно незначна кількість населення на землях між Дністром і Прутом підтверджується також археологічними матеріалами буковинського мікрорегіону розселення східних слов'ян, де в результаті багаторічних досліджень Б. Тимощуком та його учнів зафіксовано лише 25 городищ і селищ ранньокіївського періоду. Але різко змінюється ситуація на слідуючому хронологічному відрізьку історичного часу — в XII–XIII ст., коли на цій же буковинській території кількість населених пунктів збільшується більш як в сім разів.³⁹

³⁹ Возний І. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст. Частина 1. Поселення. — Київ–Чернівці, 2009. — 591 с.

Тенденція різкого росту населення прослідковується і у збільшенні кількості укріплених поселень на території всього Середнього Подністров'я: якщо IX–XI ст. тут датується 7 городищ, а в цілому давньоруським часом 13, то до XI–XIII ст. відноситься 10 укріплених поселень, а до XII–XIII ст. аж 29. Якраз до епохи феодальної роздробленості на Русі відноситься переважна більшість перших літописних згадок про міста Подністров'я: Галич (1138 р.), Тисмениця (1144 р.), Пліснеськ (1188 р.), Микулин (1144 р.), Василів (1229 р.), Онут (1213 р.), Городець (1213 р.), Кучелмин (1158 р.), Ушиця (1144 р.), Бакота (1241 р.).

Мабуть, причин такого стрімкого зросту населення було кілька. Звичайно, в першу чергу це природний приріст у зв'язку із розвитком сільського господарства та більш якісним й стабільним забезпеченням продуктами харчування. Окрім того, це переселення в подністровський регіон із більш північних волинських територій (і не лише звідти), про що свідчить наявність курганних могильників поруч з ґрунтовими (безкурганними) некрополями автохтонів.⁴⁰ Але й для різкого росту місцевого населення, як і для переселення сюди вихідців з інших земель, потрібні були й інші вагомі причини.

Їх, мабуть, було кілька. В першу чергу, це зміцнення військово-політичного потенціалу місцевих князів із роду Рюриковичів. Слід нагадати, що в 1141 р. якраз на Дністер, до Галича, князь Володимирко Володаревич переносить нову столицю, підкоривши своїй волі Перемишль, Теребовль і Звенигород. А в 1199 р. Роман Мстиславич об'єднав Галицьку й Волинську Русь. Тож ворогам було все важче розорювати тутешні міста і села, а їх жителям було все безпечніше тут селитися.

Ще одним важливим фактором стабільності стало те, що нове войовниче угруповання кочівників — половців основними районами свого перебування обрало Нижнє Подніпров'я і більш східніші райони європейських степів. Тож загроза з боку Великого Степу для розглянутого району давньоруської території значно зменшилася. Це знайшло відображення і у розселенні слов'ян по

⁴⁰ Седов В.В. Восточные славяне VI–XIII вв. // Археология СССР. — М., 1982. — С. 126.

обох берегах верхніх та середніх течій Дністра й Прута, на відміну від Росі чи Сули, де майже всі населені пункти розміщувалися лише на північних, «руських» берегах — протилежних «половецьким».

В свою чергу, така ситуація сприяла поживавленню торговельних операцій Дністровським шляхом, котрий до XII ст. мав лише місцеве значення. Цей водний маршрут йшов від північного узбережжя Чорного моря Дністром до Галича, Самбора, а далі Вігором до Перемишля на Сяні і продовжувався в західному напрямі далі. Іншим варіантом був Дністер — Західний Буг — Вісла — Балтійське море. Окрім транспортування місцевої солі — дуже цінного продукту в середньовічну епоху — предметами міжнародної транзитної торгівлі по Дністру були візантійські товари, зокрема тканини і різні спеції, західні сукна, скляні та залізні вироби, а також інші престижні речі.

Розвиток політичних, економічних, соціальних відносин призвів до зміни поселенської структури: якщо раніше населення здебільшого концентрувалось в Перемишльському, Звенигородському та Теребовлянському мікрорегіонах, то у XII–XIII ст. тенденція цих процесів перейшла на південь — на Дністер і Прут.

Тому мова тут піде вже про «Пониззя», яке на сторінках давньоруських літописів з'являється у 1226 р. (розташовувалось в гирлах лівих притоків Дністра — Ушиці, Смотрича, Збруча, Серета). Столиця даної території вірогідно знаходилася в Бакоті.⁴¹ Про те, що такий процес почав визрівати, свідчать події 1226–1227 рр., коли в результаті перепетій князь Мстислав Мстиславич Удатний спочатку передає Галич угорському королевичу Андрію, потім Данилу Романовичу Галицькому, «а сам взя Понизье» — як свідчить ІЛ. В цей час він володів ще й Пороссям.

Сам факт, що Подністров'я в середній течії вже можна було ділити між двома представниками роду Рюриковичів, говорить про економічний потенціал даної території напередодні монголо-татарської навали. Пониззя розвивалося й далі, про що свідчать літописні повідомлення 1241, 1254–1255 рр., коли за Бакоту йшла боротьба між вже згаданим Данилом Галицьким, Ростиславом

⁴¹ Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. — Кам'янець-Подільський, 1994. — С. 5, 8, 150–226.

Михайловичем та золотоординським воєводою Куремсою. Мабуть було що тут захищати і відвойовувати. Але даний мікро-регіон знаходився лише на початковій стадії свого підйому, про що, зокрема, свідчать археологічні дослідження його вірогідної столиці. Економічний потенціал ще не дозволяв розбудовувати дане місто як столичне, хоча б невеликого удільного князівства, та і часу (у зв'язку з трагічними історичними подіями першої половини XIII ст.) було явно замало.

Але повертаючись до питання протекторату нижнедунайських міст з боку Галицького князівства слід відзначити, що аналогічна ситуація прослідковується і на Нижньому Дніпрі. На протязі усієї давньоруської історії київські князі утримували в своїх руках дніпровську водну магістраль. На її південному закінченні розміщувалось місто Олешня — важливий морський порт Русі, котрий постійно знаходився під владою Києва і недоторканість якого оберігалася великими князями. Ось лише кілька прикладів. У 1084 р. на Олешню нападає й захоплює його Давид Ігоревич, який на той час був князем-вигнанцем. Великий київський князь Всеволод Ольгович пропонує йому в обмін на це портове місто цілу Погоринську волость. У 1150 р. на Олешню здійснили напад берладники, на що миттєво відреагував великий київський князь Ростислав Мстиславич. Він посилає вниз по Дніпру військову флотилію під керівництвом своїх воєвод Георгія Нестеровича і Якуна, які й повертають це місто Києву. Тут же зустрічали послів із Візантії та Кавказу, як і кандидатів на київську митрополичу кафедру. В 1154 р. в даному населеному пункті чекав свою мачуху, яка прибувала із Обез (Абхазії), Мстислав Ізяславич, а в 1163 р. посол Ростислав Гюрята Семкович, який їхав до Константинополя за дозволом повернути на руську митрополію Кліма Смолятича, несподівано зустрівся в Олешні із митрополитом Іваном та імператорським послом, які їхали в Русь. Київські князі тримались за Олешню не лише тому, що це був важливий перевалочний пункт русько-візантійської торгівлі, але також мабуть через його промислове значення, як місця отримання великих партій риби.⁴²

⁴² Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков. — К., 1980. — С. 128–129.

Вище згаданого центру знаходились відкриті поселення IX–XIV ст., де проживали вихідці із різних земель та народів, в тому числі й слов'янські переселенці, що знаходить підтвердження як в археологічних, так і в антропологічних матеріалах. Але це були вже «представники зарубіжної діаспори»: кордони Русі проходили по рр. Рось і Сула в Середньому Подніпров'ї, де й зафіксовані системи оборонних укріплень, про які йшла мова вище. Тож навряд, щоб тут, як і на дунайському пониззі, відбувалися державні «суд і дань».

Ще східніше, в зоні впливу донських половців, теж відомі укріплені поселення, де проживали місцеві жителі, які залишилися в степах після печенізьких погромів. Половці дозволили їм поселятися в старих, напіврозрушених за минулі століття укріпленнях, а самі, мабуть, підкочувували до їх стін на зимів'я. В цих містах управляли й проживали представники місцевої знаті: в часи походу на ці пункти у 1116 р. князь Ярополк, син Володимира Мономаха, взяв собі дружину «красну вельми, яського князя дщерь». Можливо, що і хтось із представників половецької верхівки волів взимку проживати у фундаментально відбудованих стаціонарних будівлях із теплими печами, котрі зводилися в цих маленьких за розмірами містечках. За літописними повідомленнями 1111 та 1116 рр. ми знаємо назви двох із них — Шарукан та Сугров (за іменами половецьких ханів Шарукана і його брата Сугра), третє мало назву Балін, що на давньоруській мові означало просто «місто».

Ще в 1111 р. давньоруські князі «біля Дону», тобто Сіверського Дінця, взяли два перші із названих містечок. Населення Шарукана не лише здалося без бою, але зустріло християнське воїнство хоругвами, вином та рибою. Ясно, що й саме воно було християнським. Сугров прийшлося брати із бою, а тому його було спалено. Аналогічна участь цих пунктів просліковується і в 1116 р.⁴³ Вірогідно, в даному випадку говорити про «суд і дань» теж нема ніяких підстав.

⁴³ Плетнева С.А. Донские половцы // «Слово о полку Игореве» и его время. — М., 1985. — С. 255, 260, 261.

Вище ми неодноразово вказували на відсутність «суду і дані» давньоруських князів у пониззях Дунаю, Дніпра, як і в районі Сіверського Дінця для того, щоби ще раз окреслити лінію південних кордонів Київської Русі. На протязі багатьох десятиліть давньоруської історії князі активно формували свої «плацдарми», в першу чергу в південному напрямі. Це були Тмутаракань на Таманському півострові, літописні Корсунь (Херсонес), Сурож (Судак) і Корчів (Керч) в Криму, анекси Святослава Ігоровича на Балканах — майже до околиць Константинополя. В цьому контексті слід розглядати і ситуацію в трьох вищезгаданих мікро-регіонах — Дунай, Дніпро, Сіверський Донець. Але у всіх випадках це не були давньоруські анклавів в традиційному розумінні цього терміну, що існували на протязі тривалого часу. Природні й зрозумілі бажання Рюриковичів у вирішенні цього складного питання всеж не були реалізовані у зв'язку з історичними реаліями тих часів.

РОЗДІЛ 2

Писемні повідомлення про взаємовідносини Русі і Степу

Для розкриття даного питання використаємо як основне джерело, Іпатієвський літопис у якому ж знайшло й продовження Київського літописного зводу кінця XII ст. — Галицько-Волинський літопис.¹ Наявність у них опису подій, починаючи із часів, коли «нача ся прозывати Руская земля» (852 р.) і закінчуючи навалюю орд Батия у цілому задовольняють інформаційні потреби у даному випадку. А для ілюстрування літописних повідомлень використаємо мініатюри Радзивіловського літопису.

Вже починаючи із недатованої частини зводу маємо короткі повідомлення про південних неспокійних сусідів східних слов'ян — болгар, утрів, авар (обрів) та печенігів (перше повідомлення про цей народ), про яких слід тут всеж згадати (адже вони були попередники більш пізніших степових сусідів русів: «Болгаре. и сѣдоша по Дунаєви. насилницѣ Словеньску бѣша. и о семъ придоша Оугре Бѣлии. и наслѣдиша землю Словѣнску. прогнавшѣ Волохы. иже бѣша преже приялѣ землю Словеньску. си бо Оутри

---

¹ Толочко П.П. Літописи Київської Русі. — К., 1994. — С. 56.

почаша быти. при Раклии цари. иже ходиша на Хозроя царя Пърска. в си же времена быша и Обре иже воеваша на царя Ираклия. и мало его не яша. си же Обри воеваша на Словѣныи и примучиша Дулѣбы сушая Словѣны. и насилье творяху женамъ Дулѣбскимъ. аще поѣхати бяше Обрину не дадяхе въпряхи коня. ни волу. но веляше въпряхи три или четьре ли пять жен в телѣгу. и повести Обрина. и тако мучаху Дулѣбы. бяху бо Обри. тѣломъ велицѣ. а оумомъ горди. и потреби я Бгъ. и помроща вси. и не оста ни единъ Обринъ. и есть притча в Руси и до сего дни. погибоша аки Обри. ихъ же нетъ ни племени. ни наслѣдка. по сихъ бо придоша Печенезѣ. и паки идоша Оугри Чернии. мимо Києвъ». Як бачимо, літописець у цілому вловив швидкий темп та послідовність зміни кочівницьких угруповань на цьому початковому етапі формування давньоруської держави (правда «помінявши місцями» печенігів та угрів).

Тут же, у недатованій частині літопису, знаходимо згадку і про ще одного грізного для тих часів сусіда — хозар, котрі у значній мірі (як військова загроза) впливали на формування нових державних структур молодій східнослов'янській держави. З цього приводу слід навести напівлегендарне повідомлення про полян, які після смерті своїх вождів зазнавали притиску із боку древлян та інших ватажків племінних союзів. В той час на них «поклали око» й хозари, які заявили: «платите намъ дань. и здумавше же Поляне. и вдаша от дыма мечь. и несоша Козарѣ к князю своему. и къ старѣшинамъ своим. и рѣша имъ се налѣзохомъ дань нову. они же рѣша имъ откуда. они ж рѣша имъ в лѣсѣ на горах над рекою Днѣпрскою. они же ркоша. что суть вдаль они же показаша мечь. и рѣша старцѣ Козарьстии. не добра дань княже мы доискахомся оружьемъ единою страны. рѣкше саблями. а сихъ оружье обоуду остро. рекше мечи. си имуть имати и на нас дань. и на инѣхъ станахъ. се же сбытсѣ все» — оптимістично закінчує літописець свою оповідь (Рис. 21). І вже після цього розпочалися повідомлення за окремими роками, на чому ми і зупинимось більш детально.

Про хозар нова згадка зафіксована під 862 р., коли Аскольду і Діру кияни повідомляють про виплату їм данини: «была суть. три братья. Кии. Щекъ. Хоривъ. иже сдѣлаша город ихъ. и платимы

дань Козаром». Отже, вищенаведене напівлегендарне повідомлення про хозарську данину, на певному етапі і в певний час, отримало ще одне підтвердження. Хоча під вищезгаданим роком нові зверхники «начаста владѣти Польскою землею» — вірогідно на полянській території вплив південно-східних сусідів вже припинився. Далі, у 884 р., дійшла черга й до сіверян: «Оде Олегъ на Сѣвяры. и побѣди Сѣверы. и възложи на нихъ дань легьку. и не дастъ имъ Козаромъ дани даяти. рекъ азъ имъ пртивенъ. а вамъ не чему» — відступ Хозарії із території східних слов'ян продовжувався. Що було прослідковано і у слідуєчому 885 р., коли згаданий давньоруський князь наказав також радимичам не виплачувати старим зверхникам данини. Але вони надалі не будуть розглядатися у зв'язку із темою даної роботи (як і інші угруповання, котрі не відносилися до контактної зони із Степом).

Ще один вже згаданий народ — угри або на той час старі мадьяри — знову з'являються у повідомленні під 898 р.: «Ідоша Оугре мимо Києвъ горою. еже ся зоветъ ннѣ Оугорское. и пришедше къ Днѣпру. стаща вежами. бѣша бо ходяще яко и Половци. и пришедше от вѣстока» (Рис. 22). Звичайно, формально столиця Русі не входила до зони Великого Кордону — місто знаходилося на межі Полісся та Лісостепу — але у деяких випадках події навколо нього будуть розглядатися і у даному контексті для більш глибокого розуміння контактів між землеробським та кочівницьким світами.

Новий (але вже вищезгаданий) народ з'являється в орбіті літописця під 915 р.: «Придоша Печенѣзи. первое на Рускую землю. и створивше миръ съ Игоремъ. идоша къ Дунаю». Тобто, цей контакт відбувся ще «по косій» і без встановлення стабільних взаємовідносин (як і з уграми під час їх переселення на «нову батьківщину»). Але вже після 944 р. почався новий етап взаємовідносин русів із представниками даного номадського угруповання. Якраз тоді київський великий князь, до цього програвши битву на морі візантіяцям, вирішив залучати до військових операцій і номадів: «Игорь совокупи воя многы. Варягы. и Русь. и Поляны. и Словѣны. и Кривичи. и Тиверци. и Печенѣгы ная. и тали в нихъ поемъ. поиде на Греky в лодьяхъ и на конехъ. хотя мстити себе». Візантійський імператорський двір був попереджений як корсун-

цями (жителями античного Херсонеса — середньовічного Корсу-ня), так і дунайськими болгарами (і ті, і інші у своїх повідомленнях акцентували увагу на Русі та Печенігах). Та цього разу протистояння закінчилося новим мирним договором. Але при цьому київський зверхник віддав наказ своїм союзникам: «повелѣ Печѣнегомъ воевати Болгарьскую землю».

В той же час «хозарський слід» фіксується ще й у часи правління Святослава Ігоровича коли той «възъзъшю. и възмужашю. нача воя свѣкупляти. многы и храбры. бѣ бо и самъ хоробръ и легокъ. ходя акы пардусъ». У своєму першому східному поході він дізнався від вятичів, які сиділи на р. Оці, що ті теж платили данину хозарам. А у слідуючому 965 р. «Иде Свтославъ на Козары. слышавше же Козаре. изыдоша протѣву съ княземъ своим. каганомъ. и съступиша ся битъ. и бывши брани межи ими. одолѣ Свтославъ Козаром. и городъ ихъ Бѣлу Вежю взя. Ясы побѣд и Касогы. и приде къ Киеву». Тож контакти в зоні Кордону продовжувалися, хоча тоді виключно носили характер військового протистояння. В результаті вищеприведених дій історична доля каганату була практично вирішена — ці сусіди східних слов'ян почали сходити із історичної арени.

Але вже через три роки — у 968 — Русь почали досить серйозно турбувати «старі знайомі» — печеніги: «Придоша Печенези пѣрвое на Рускую землю. а Свтославъ бяше в Переяславци. и затворися Ольга съ внукуы своими в городѣ. Ярополкомъ. и Олгомъ. и Володимеромъ. в город Києвѣ. и оступиша Печенези городъ. в силѣ тяжъце. бещисленное множество около город. и не бѣ лзѣ вылѣсти изъ града. ни вѣсти послатѣ. и изънемогаху люде гладом и водою. и събравшеся люде оная страны Днѣпра. в лодыяхъ. и об ону страну стояху. и не бѣ лзѣ внити в Києв ни единому же ихъ. ни из города къ онѣмъ. и вѣстужиша люде в городѣ. и ркоша нѣ не ли кто иже бы на ону страну могль дойти. аще не приступите оутру подъ городъ. предатися имамъ Печенѣгом. и реч одинъ отрокъ. азъ могу преити. горожани же ради бывше. ркоша отроку аще можеша како ити иди. онъ же изыде изъ града съ оуздою. и хожаше сквѣзѣ Печенѣгы гля. не видѣ ли коня никто же. бѣ бо оумѣя Печенѣскы. и мпахут и своихъ. и яко приближися к рѣцѣ. свергъ порты съ себе. сунуся въ Днѣпръ и

побреде. и видѣвше Печенѣзи. оустрѣмишася на нь стрѣляюще его. и не могоша ему никто же створити. они же идѣвше съ оная страны. приѣхавше в лодѣи противу ему взяша и в лодью. и привезоша и къ дружинѣ. и ре имъ аще не подѣступите заутра рано подѣ город. предатися имуть люде Пѣченегом. реч же имъ воевода ихъ. именем Претичъ. подѣступимъ заутра в лодыяхъ. и попадѣше княгиню и княжичи оумчимъ на сю страну. и люди. аще ли сего не створим погубити ны имать Свтославъ. и яко быс заутра всѣдоша в лодыя. противу свѣту вѣструбиша велми трубами. и люе въ градѣ кликоша. Печенизѣ же мнѣша князя пришедша. побѣгоша розно от града. и изыде Ольга съ внукуы. и съ людми к лодыямъ. и видѣвъ же князь Печенѣжскыи възратис единъ къ воеводе Притичю и реч кто се приде. и реч ему люе оная страны и ре князь Печенѣжскыи. а ты князь ли еси. онъ же реч азъ есмь мужъ ег. и пришелъ есмь въ сторожехъ. а по мнѣ идетъ вои бещисленое множьство. се же ре гроза имъ. и реч князь Печенѣжскыи Претичу. буди ми другъ. онъ же реч тако буді. и подаста руку межю собою. и вдасть Печѣжскыи князь Претичу конь саблю. стрѣлы. онъ же дасть ему брони. щитъ. мечъ. и отступиша Печенѣзѣ от города. и не бяше лзѣ коня напоити на Лыбеди Печенѣгы. и послаша Киянѣ къ Свтославу глюче. ты княже чюжеи земли ищешъ и блюдешъ. а своєя ся лишивъ. малѣ бо нас не възяша Печенѣзи. и мтръ твою и дѣтии твоихъ. аще не придеши ни оборониши нас. да паку възмутъ. аще ти не жалъ отъчины своєя. и мтръ стары суца и дѣти своих. то слышавъ Свтославъ. вборзѣ вѣборзѣ вѣсѣдъ на кони. съ дружиною своєю. и приде къ Києву. и цѣлова мтръ свою. и дѣти своя. Съжалиси о бывшем от Печенегъ. и събра воя и прогна Печенегы. в поле. и быс мирно».

У цій на перший погляд ординарній події — облозі давньоруського міста кочівниками — існує цілий ряд нюансів, котрі відображають новий етап взаємовідносин між русами та грізною степовою силою:

— згаданий давньоруський князь перед своїм першим балканським походом аж ніяк не вбачав загрози із боку Степу, а тому не залишав гарнізони південніше столиці Русі на відміну від Середнього Подесення, де, вірогідно, ще відбувалося протистояння із

місцевим населенням, але якраз звідти підпорядковані йому військо-ві контингенти прийшли на допомогу княгині Ользі та її онукам;

— контакти між русами та печенігами із самого початку розвивалися інтенсивно — про це свідчить хочаб той факт, що простий київський отрок міг розмовляти по-печенізьки (до того ж представники обох народів були антропологічно подібними);

— хтось із місцевого населення «навів» кочівників на столицю Русі за сприятливих умов (за відсутності великого князя), але він не був безпосереднім провідником, адже зверхник печенізької орди навіть не уявляв, із якого напрямку (південного, західного чи східного) міг з'явитися київський володар;

— вихідці із степів вже знали про силу князя-воїна, боялися його, а тому йшли на мирні переговори, хоча це надалі не допомогло їм уникнути розплати і знову накопичувати сили для нових походів на сусідів-землеробів.

Але після невдалого для Русі другого балканського походу якраз печеніги й поставили трагічну крапку у житті та діяльності цього невтомного у військовій боротьбі князя, який тоді ставив перед собою створити нову імперію із центром не на Дніпрі, а на Дунаї. Це трапилося в кінці 971 — на початку 972 рр., коли «сотворивъ же миръ Свтославъ. съ Грѣкъ. и поиде в лодьяхъ къ порогом. и рече му воевода отень и Свѣнгельдъ. поиди княже около на конех. стоятъ бо Печенѣзи в порозѣхъ. и не послуша его. и поиде въ лодьяхъ. послаша же Переяславци [дунайські — О.М.] къ Печенѣгом глѣ. идеть Свтославъ в Русь. възем имѣньє много оу Грѣкъ. и полонъ бещислень. а с маломъ дружины. Слышавше же Печенѣзи се. заступиша пороги. и приде Свтославъ къ порогомъ. и не бѣ лзѣ проити пороговъ. и ста зимовать въ Бѣло-бережьи. и не бѣ в них брашна. и быс гладъ велікъ. яко по полугривнѣ голова коняча. и зимова Свтославъ в пороги...

Приде Свтославъ. в пороги. и нападе на ня Уря кнзь Печенѣжьскый. и оубиша Свтослава. и взяша голову его. и во лбѣ его здѣлаша чашю. Оковавше лобъ его. и пяху в немъ». Пояснення такого використання черепа супротивника старою кочівницькою традицією переймання його сили аж ніяк не покращує характеристики протистояння двох спільнот у той період їх взаємовідносин — Русь і Степ вже знаходяться на діаметрально проти-

лежних позиціях. Та й самому Святославу від такої «пошани» було не легше.

Печеніги, але спочатку не напряду, знову згадуються під 980 р., коли боротьба за київський стіл увійшла у останню фазу протистояння між Ярополком та Володимиром Святославичами. Воевода першого із них — Варяжко — не довіряючи оточенню другого, попереджав свого господаря: «не ходи княже оубьють тя. побѣгни в Печѣнегы». Передчуття виявилось вірним: «Варяжько же видѣвъ яко яко оубиенъ быс Ярополкъ. бежа съ двора в Печенѣгы. и много воева с Печенѣгы на Володимира» (Рис. 23). Але далі протистояння переросло у активну фазу. Це знайшло відображення і під час опису подій 988 р., коли могутній київський володар заявив: «се не добро есть мало городов около Киева. и нача ставити города по Деснѣ. и по Оустрьи. и по Трубешеву. и по Сулѣ. и по Стугнѣ. и нача нарубати мужи лутши от Словенъ. и от Кривичъ. и от Чюдии. и от Вятичъ. и от сихъ насели и грады бѣ бо рать от Печенегъ и бѣ воюяся с ними и одоляя имъ». Тут чітко прослідовується комплексний підхід в плані укріплення південних рубежів країни: будівництво прикордонної лінії по обох берегах Дніпра (на лівому — ще й у кілька рядів укріплених пунктів) та демографічне посилення мікрорегіонів вихідцями із північних територій. А це, у свою чергу, дало позитивний результат в плані позиційних переваг у стратегічному відношенні у протистоянні зі Степом.

993 р. «Иде Володимиръ на Хорваты. пришедшу же ему с воины Хорватской. и се Печенѣзѣ придоша по оной сторонѣ. от Сулы. Володимеръ же противу имъ. и оустрѣтъ я на Трубешу. над броду кдѣ нынѣ Переяславль. и ста Володимеръ. на сей странѣ а Печенѣзѣ на оной. и не смѣяху си на ону страну. и они на сю сторону и приѣха князь Печенѣскыи к рецѣ. и возва Володимира». Далі за текстом викладається літописна легенда про перемогу молодого руса над печеніжином, але як би не було у дійсності: «въскликоша Русь а Печенѣзѣ побѣгоша. а Русь погнаша по нихъ. сѣкуще ѣ. и прогнаша их Володимѣръ же радъ бывъ. и заложи городъ на броду томъ. и нарече и. Переяславль. Зане перея славъ отрокъ» — ще одна перемога слов'ян над степовиками (Рис. 24).

Та перемоги змінювалися невдачами: 996 р. «придоша Печенѣзѣ к Василеву. и Володимѣрь с малою дружиною изыиде противу имѣ. и съступившимся имѣ. не могѣ Володимѣрь стѣрьпѣти противу. побѣгоста под мостомѣ. и одва оукрыся от противных. и тогда обѣщася Володимѣрь. поставити цркъвь въ Василевѣ».

Вже на слідуєчий 997 р., великий князь київський вирушив до Новгороду Великого за підкріпленням «по вѣрхъние воѣ на Печенѣгы. бѣ бо рать велика. бес пересту в то же время оувѣдаша Печенѣзѣ. яко князя нету придоша и сташа около Бѣлгорода. и не дадохуть вылести из град. бѣ бо голодъ великъ въ градѣ. и не лѣзъ Володимиру помочи и не бѣ лѣзъ поити ему. и еще бо ся бяхуть не собрали к нему вои. Печенѣгъ же бе множество много. и оудолжишася остояче въ град люди и бѣ градъ великъ. и створиша вче во град и рѣша. се хочемъ помрети от глада. а от князя помочи нѣтъ. да лучше ли ны оумерти владимся Печенгомѣ». Далі викладається легенда про білгородський кисіль, коли послів кочівників було хитрістю переконано про підтримку міського населення дарами землі, а ті, у свою чергу, переконали своїх воєначальників зняти облогу. Легенда легендою, але сам факт облоги міста й взяття його змором дійсно відображає тактику бою даного кочівницького угруповання: взяття конкретного пункту раптовим наскоком або облога його на тривалий час. Подібну тактику використовували й послідуєчі кочівницькі війовничі орди під час походів на місцеве землеробське населення.

Із даним степовим народом певною мірою пов'язані й події 1015 р., коли під час конфлікту із своїм сином Ярославом, який тоді правив у Новгороді Великому, та послідуєчою власною смертю, Володимир Святославич послав ще одного свого сина Бориса назустріч «Печенѣгомѣ идушимъ на Русь». Далі події призвели до вбивства того ж Бориса і його брата Гліба: перший загинув від рук змовників коли «возврати(врати)вшюся с воины не обрѣтшю Печенегъ», а другого зарізав «поваръ же Глѣбовъ именемъ Торчинъ» — вірогідно один із перших представників слідуєчого за печенігами кочівницького угруповання, яке на певний час теж осіло у південноруських степах у другій чверті XI ст. і тимчасово зайняло тут панівне положення.

Але то було пізніше. Тоді ж, після початку збройного протистояння за батькову спадщину між Святополком та Ярославом, перший із них «пристрои бещисла вои Руси и Печенѣгъ». А під час битви під Любечем 1016 р., коли розпочалася «сѣча зла. не бѣ лѣзѣ озеромъ помогати Печенѣгомъ», організатор братовбивства був переможений, але спроб завоювати київський стіл не залишив. У 1019 р. «Приде Свтополкъ с Печенѣгы в силѣ тяжкѣ и Ярославъ собра множество вои. и взиде противу ему на Альто. Ярославъ же ста на мѣстѣ. идеже оубиша Бориса». Перемога знову була за Ярославом і на цей раз союзники-кочівники першому із них не допомогли.

Неславне закінчення для печенігів у їх протистоянні з русами настало 1034 р., коли під час перебування Ярослава у Новгороді «приде ему вѣсть. яко Печенѣзѣ. Обьемъ стоятъ. Кыевъ. Ярославъ же собравъ. воя многы Варягы и Словены. и прииде Кыеву. и выиде въ градъ свои. и бѣ же Печенѣгъ. бещисла. Ярославъ же. выступи из града. исполчи дружину. и постави Варягы посредѣ на правѣи странѣ. Кыяны. а на лѣвемъ. криле Новгородцѣ. и ста-ша предѣ городомъ. а Печенѣзѣ приступати начаша. и сосути-пшася на мѣстѣ. идѣже естъ нынѣ. святая Софѣя митрополья Роуская. бѣ бо тогда поле внѣ града. и бѣ сѣча зла. и одва одолѣвъ к вечеру Ярославъ. и побѣгоша Печенезѣ раздно. и не вѣдахуся камо бѣжаче. и овии бѣгающе топяху вы Ситолми. инѣи же во инѣхъ рекахъ. и тако погибоша. а прокъ ихъ пробѣгоша. и до сего дни» – робить заключення літописець.

Далі «степова естафета» перейшла до торків, хоча для цієї гілки сельджукидів основною метою у даному напрямі являлися володіння Візантії. Тож уже у 1055 р., після смерті Ярослава, один із його синів «иде Всевождь на Торкы. зимѣ воиною. и побѣди Торкы. Того ж лѣт. приходи Блушь с Половци. и створи Всеволодъ миръ с ними. и възвратишася въ свояси». Тут важливими являються два моменти:

– для русів, що цілком природно, наступальні походи на кочівники було більш вигідно проводити у зимовий час (твердий покрив під час атакувальних дій, знесення кочового населення та їх худоби у холодну пору року);

– зафіксовані вперше нові сусіди-половці, як у свій час і печеніги, спочатку ведуть себе мирно, роблять рекогнастирування та оцінюють обстановку в цілому.

А для безпосередніх попередників половців їх історія, як лідируючого угруповання у причорноморських степах, закінчилася досить швидко. Уже під 1060 р. зустрічаємо повідомлення про те, що «Изяславъ и Свтославъ и Веволодь. и Всеславъ. совокупивше воя бесчислены. и поидоша на конихъ. и в лодыяхъ. бесчисленное множество на Торкы и се слышавше Торци. оубоявьшеся. Пробъгоша. и до сего дни и помроша. бѣгающе Божиимъ гнѣвомъ гоними. овии от зимы. друзии же гладомъ. инии же моромъ. судомъ Бжиимъ. и такъ Бг избави крстыяны от поганыхъ».

В даному повідомленні слід відзначити два моменти:

– фіксована дата, після котрої представники торцького угруповання починають на давньоруському прикордонні відігравати лише другорядну роль;

– комплексний підхід давньоруських князів в організації перемоги їх об'єднаних військ над супротивником, коли окрім з'єднання власних підрозділів було проведена спільна атака як кінних підрозділів, так і «річкового десанту». Результат виявився цілком сприятливим для русів.

Але відповідь з боку номадів не забарилася. Вже слідуючого 1061 р. «Придоша Половци первое на Руськую землю воевать. Всеволодь же изыиде противу имъ. мсца. февраля. въ 2 день и бившимся имъ. побѣдиша Всеволода. и воевавшѣ отидоша. се быс первое зло на Руськую землю. от поганыхъ. безбожныхъ врагъ. быс же князь ихъ Сокальъ». Звичайно, войовничі кочівники не вперше «чинили зло» сусідам-землеробам, але тут слід відзначити й те, що половці переходять до проведення атакувальних військових операцій, і це їм часто вдається зробити на південно-руському прикордонні.

Інколи програш войовничим сусідам пояснювалося не тактичними чи стратегічними прорахунками русів, а природними причинами, як це, зокрема, зафіксовано під 1065 р., коли з'явилася комета, після чого на Русі «быша оусобицѣ многы и нашестви поганыхъ на Руськую землю. си бо звѣзда акы кровава. проявляющи крови пролитъе».

Але частіше перемоги над князями тоді досягалися шляхом кращої організації наступальних операцій з боку степовиків, як це трапилося 1068 р.: «Придоша иноплемєнници. на Рускую землю. Половци мнозѣ. Ізяславъ же и Свтославъ. и Всеволодъ. изидоша противу имъ. на Лѣто и бывши нощи. поидоша противу собѣ. грѣхъ ради нашихъ. попусти Бгъ на ны поганья. и побѣдиша Половцы». Такий серйозний програш навіть призвів до повстання, коли кияни вимагали від свого князя Ізяслава зброї та коней щоб протистояти ворогу, а після його відмови виконати це його було зкинути із великокнязівського столу та його втечі до Польщі. Подальші події розвивалися слідуочим чином: «по сем же Половцемъ воюющимъ. по земли Рустѣи а Свтославу же суццю в Черниговѣ. а Половцемъ воюющимъ около Чернигова. Свтославъ же собравъ дружину и нѣколико ихъ. изыиде на ня ко Сновьску. и узрѣша Половци идуца воя и пристрояшас противу. и видивъ Свтославъ множетво ихъ. и реч дружинѣ своєи потягнемъ. оуже намъ нѣ лъзѣ камо ся дѣти. и оудариша на конѣ. и одолѣ Свтославъ въ трѣхъ тысящах. а Половцѣ. 12 тысящ. и тако изби я и друзии потопош въ Снѣви. и князя ихъ руками яша. въ первый день ноября. и възвратисяс побѣдою въ градъ свои. Черниговъ. Свтославъ» (Рис. 25).

Перевага кожної із сторін продовжувалася з пермінним успіхом. 1071 р. «Воеваша Половци. оу Растовца. и оу Неятина» — тобто біля різних південноруських міст.

Слідуочий історичний епізод, але вже пов'язаний із використанням половців під час міжкнязівських чвар, зафіксований під 1078 р., коли «приведе Олегъ и Борисъ поганья на Рускую землю. и поидоста на Всеволода с Половцѣ. Всеволодъ же изоиде противу ему и(ма) на Съжци. и победиша Половцѣ Русь. мнози оубьени быша тоу...Олегъ же і Борисъ. придоста Чернигову. Мьянцу одолѣвше. а земли Руской много зла створившими. Прояше кровь хрестьянску». Подальші події призвели до того, що невдаха в такому протистоянні Всеволод Ярославич пішов до Києва за допомогою до свого брата Ізяслава. Останній на Нежатиній ниві під час бою між давньоруськими родичами був вбитий, А збудник такого протистояння Олег Святославич утік до далекої Тмутаракані на Таманському півострові. Інцидент був

завершений, але між представниками різних гілок Рюриковичів виник новий конфлікт у котрий, звичайно не без вигоди для себе, втрутилися й ті самі половці.

А як вони використовували конкретну ситуацію у своїх цілях може цілком продемонструвати історичний епізод 1079 р., коли за своєю частиною батькової спадщини на Русь приходить ще один представник гілки Святославичів: «Приде Романъ с Половцѣ к Воиню. Всеволод же став у Переяславля. створи миръ с Половцѣ. и възратис Романъ въспят. ї бывшу ему оубиша и Половцѣ». Під цим же роком маємо ще й одне із останніх повідомлень про хозарів (вже тмутараканських), котрі віроломно захопили Олега Святославича та відправили його до столиці Візантійської імперії Константинополя.

Слідуючого 1080 р. нагадали про себе ще одні попередники половців: «Заратишас Торці Переяславлестии на Русь Всеволод же посла на нѣ сна своег Володимера. Володимер же шедъ побіл Торки». Доповнення «переяславські» свідчить про те, що у цьому випадку мова йде вже не про самостійне старе кочівницьке утворення, а про групу васалів переяславських давньоруських князів.

Під 1082 р. маємо зовсім коротке повідомлення: «Осѣнь оумре Половѣцькийи князь» — вірогідно достойний супротивник, якщо про нього окремо згадується у літописі.

Слідуючого 1083 р. фіксуємо ще одне «хозарське» повідомлення і знову пов'язане із Олегом Святославичем після того як він повернувся із візантійського заслання: «исѣче Козары иже бѣша свѣтници. на оубьєньє брат ег и на самого» (тобто радників на вбивство його та його брата).

Активність кочівників в різних частинах Русі зафіксована під 1092 р., коли «рать велика бяше от Половецъ. Отвсюду. ї взяша. 3. города. Посечєнь Прилукъ. ї многа села повоеваша. в се же лет воеваша Половцѣ Ляхи с Васильємъ Ростиславичємъ» — тобто їх присутність, в якості як противників, так і союзників, простягнулася від Дніпровського Лівобережжя до карпатського регіону.

Досить значна за обсягом інформація про русько-половецькі взаємовідносини знаходиться в літописному повідомленні під час опису подій 1093 р., коли на київському столі після смерті Всеволода Ярославича сів Святополк Ізяславич: «в се же время поидо-

ша Половцѣ на Рускую землю. слышавше яко оумерлъ есть Всеволодъ послаша послы къ Свтополку о мирѣ. Свтополкъ же не вздума с болшеею дружиною отнею и стрыа своего но светъ створи с пришедшими с нимъ. їзоїмавъ послы всажа въ погребѣ. слышавше же се Половцѣ почаша воевати. и придоша Половцѣ мнози. ї оступиша Торьчський градъ. Свтополкъ же слышавъ Половцѣ посла прося мира. и не восхотѣша Половцѣ мира. ї пустиша по землѣ воююще. Свтополкъ же нача сбирати воѣ. хотя на нѣ. ї рѣша ему мужи смыслени. не кушайся противу имъ. яко мало имаши вои. он же реч имъ имею отрокъ своихъ 800. иже могутъ (имъ) противу имъ стати. Начаша же друзии несмысленѣи. молвити поїди княже. смысленныи же глаху. аще бы пристроилъ их. 8 тысящ не лихо ти есть. наша земля есть от от ратии. И продажъ. но пошлися къ брату своему. Володимеру да бы ти помоглъ. Свтополкъ же послуша (и) их. ї посла к Володимеру. да бы помоглъ ему. Володимеръ же собра вои свои. и посла по Ростислава брата своег до Переяславля. веля ему помогати Свтополку. Володимеру же пришедшю Киеву. и совокупися оу свтого Михаила. и взяста межи собою распрѣ и которы. и уладившася цѣловаста крстѣ межи собою. а Половцѣмъ воюющимъ по землѣ и рѣша ему мужѣ смысленѣи. по что вы распрю имата межи собою. а погании губять землю Рускую послѣдѣ ся смирита. а ннѣ поидита противу имъ любо с миромъ любо ратью. Володимеръ же хотяше мира. Свтополкъ же хотя ратью. и поиде Свтополкъ и Володимеръ и Ростиславъ къ Трьполю. и придоша ко Стугнѣ. Свтополкъ же и Володимеръ. и Ростиславъ. сѣзваша дружину свою на свѣтъ. хотяче поступити чересь реку. и начаша думати. и глаше Володимеръ. яко сдѣ стояще. чересь реку оу грозѣ сеи. Створимъ миръ с ними. и присташа свѣту сему смысленѣи мужи. Янѣ и прочии. Киянѣ же не восхотѣша свѣта сего. но рекоша хощемъ ся бити. поступимъ на ону сторону рѣкъ. излюбиха свѣто съ. и придоша Сту рѣку. бѣ бо тогда наводнилася велми. Свтополкъ же и Володимеръ и Ростиславъ. исполчившися поидоша. Идяше на десной сторонѣ Свтополкъ. а на шюеѣ Володимеръ. а посередѣ Ростиславъ. ї минуше Треполь. проидоша валъ. и се Половцѣ идяху противу. и стѣльци противу пред ними. нашимъ же ставшимъ межи валомъ. ї поставиша стяги своя. Нала-

гоша первое на Свтополка. и възломиша полкъ его. Свтополкъ же стояше крѣпко. И побѣгоша людье. не терпяще ратныхъ противленья. ꙗ послѣже побѣже Свтополкъ. и налегоса на Володимера. ꙗ быс брань люта. ꙗ побеже и Володимеръ с Ростиславомъ и вои его. и прибегоша к рѣцѣ Стугнѣ. и вбродъ Володимеръ с Ростиславомъ. и нача оутопати Ростиславъ. перед очима Володимеровым и хотѣ подхватити брата своего. и мало не втону самъ. и тако оутопе Ростиславъ. снѣ Всеволожъ. Володимеръ же пребрѣдъ рѣку с маломъ дружины. мнози же падоша от полка его. и бояре ес тутю падоша. ꙗ пришедъ на ону сторону Днѣпра. по брат своемъ. и по дружини своеи. иде Чернѣгову печаленъ вельми. Свтополкъ же оубѣже во Треполь. и затворися ту. ꙗ до вечора. и в ту ночь приде Киеву. Половци же видивше се (дѣвши) пустиша по землѣ воююще. а друзии оузвратишас к Торочьскому. си же ся злоба соключи въ днѣ свтого вънесеня. Гда нашего Іса Хта. мсца. мая. 26 день. Ростислава же искавше обрѣгоша и в рѣцѣ. и взявше и принесоша и Киеву. ꙗ плакася по немъ по велику оуности его ради. и собрашас еписпы и поповѣ. ꙗ чернорисцѣ. и пѣсни обычныя пѣвши. и положиша въ цркви свтоѣ Софѣ. оу отца своего. Половцемъ же осѣдаше Торочьскои. противашем же ся Торокомъ. и крѣпко борющимъ. ізъ града оубиваху. многы от противныхъ. Половци же начаша налѣгати отоимати воду. ꙗзнемогати. начаша оу городѣ людье. жажою водною гладомъ. ꙗ прислаша Торѣци къ Свтополку глѣще. аще не прислѣши. брашна прѣдатис имам. Свтополкъ же пославъ и не бѣ лзѣ оукрастися. в городъ. множество ратныхъ. и стояше около города. 9 недель. и разделишася на двое. едини стаха оу града рать борющю. а друзии поидоша Киеву. и пустиша на воропѣ. межи Киевѣ. и Вышгородѣ. Свтополкъ же вынииде на Желаню. и поидоша обои противу собѣ. и ступишася. и въкрипися брань. побѣгоша наши. предѣ иноплеменнѣкы. и падаху язвенѣи предѣ врагы нашими. и мнози погибоша и быша мертви. паче неже во Треполя. Свтополкъ же приде Киеву. самъ третѣи. а Половцѣ оузвратишася к Торочьскому» (Рис. 26).

Із усього викладеного слідує:

- повна й безперечна перемога кочівників над над русами у зв'язку із неефективни діями великого князя київського Святополка. Але можливо й допускати, що всю вину на нього було

покладено прибічниками Володимира Мономаха — тоді ще чернігівського князя;

- повна орієнтація половців на території Середнього Подніпров'я, що без жодного сумніву, в значній мірі сприяла позитивному результату їх військової операції;

- протистояння торкського контингенту у Пороссі в боротьбі із половцями, що свідчить про перехід бувших кочівників на бік русів у якості їх військових союзників. Можливо, якраз тому головним центром у цьому регіоні Південної Русі стало місто Торческ.

1094 р. контакти із половцями продовжувались і в них приймали участь вже відомі із попередніх повідомлень історичні персонажі: «Створи миръ с Половцѣ Свтополкъ. і поя жену дщерь Тугортоканю. Князя Половецьскаго. того же лѣта Олегъ приде с Половцѣ іс Тмутороканя. и прииде к Чернигову. Володимеръ же затворися в городѣ. Олег же прииде ко граду. и пожже около града. і манастири пожже. Володимеръ же створи миръ со Олгомъ. и иде из города на столъ. Отенъ до Переяславля. а Олегъ вниде в городъ отца своего. Половцѣ же начаша воевати около Чернигова. Олговѣ не возбраняюще. бѣ бо самъ повелѣлъ имъ воевати. се оуже третее наведе Олегъ поганья на Рускую землю. егоже грѣха да бы и Богъ простилъ понеже много хрестьян. ізгублено быс. а другое полонено быс. и расточено по землямъ». Звичайно, Олег Святославич мав законні права, як спадкоємець, на чернігівський князівський стіл. Але методика вирішення внутрішніх проблем за рахунок половецьких вторгнень не надає йому симпатій давньоруських авторів. Тому не викликає здивування його прізвисько у «Слові о полку Ігоревім» — «Гориславич».

Але і сам Володимир Мономах, якого Олег вигнав із Чернігова у вищезгаданому році, у слідуючому 1095, сидючи вже на переяславському столі, не відзначився шляхетністю у відношенні до кочівників: «приидоша Подовцѣ. Ітларь Китанъ. к Володимеру на миръ. і приде Итларь оу городъ Переяславль. а Китанъ ста межи валома с вои. и вда Володимеръ сына своего Свтослава Китанови оу таль. а Итларь быс въ градъ с лучшею дружиною. в се верѣмя пришелъ Славятя іс Киева от Свтополка к Володимеру на нѣкое орудье. и начаша думати дружина. Ратиборова чадь. съ

князем Володимиромъ. о погубленѣ Итларевы чади. Володимеру же не хотящу сего створити. глащю ему. како могу се азъ створити. ротъ с ними ходивъ. отвещающе же дружина рекоша Володимеру. княже нѣ ти в томъ греха. привель ти ѣ Бгъ в руцѣ твои. чему онѣ к тобѣ всегда ротъ ходяще губять землю Рускую. и кровь хрестьянську проливають беспрестани. и послуша ихъ Володимеръ. в ту нощь посла Володимеръ Славяту. с нѣколкою дружиною. и с Торыкы межи вала. Выкрадше первое Свтослава. и потомъ оубиша Китана и дружину его. всю избиша вечеру сущю тогда суботному. а Итларевы в ту нощь лежащу на синици оу Ратибора. ѿ не вѣдущу ему что ся надѣ Китаномъ створи в ту нощь наоутрѣя же в нѣделю в завьтренѣ сущи години. прострои же Ратиборъ отроки в оружьи. и їзбу представи имъ затопити. ѿ присла Володимеръ отрока своего Бяйдюка по Итлареву чадѣ. ѿ реч Баидюкъ ко Итларевы зоветь вы князь Володимеръ. рекль яко оубувшеса в теплѣи їзбѣ. ѿ завьтрокавше в Ратибора приидѣте же ко мне. ѿ реч Итларъ тако буди и яко влѣзоша во їсѣбу и запроша я. и вои злѣзше на їзѣбу. и прокопаша їсѣбу. и тако Ельбѣхъ Ратиборечъ вземъ лукъ свои. и наложивъ стрѣлу. Вдари Итларя подѣ срѣце и дружину его. всю прострѣляша. и тако злѣ. Испроверже животь свои. Итларъ со дружиною своею». Як би там не було у непростих взаємовідносинах русів та кочівників в цілому, але такий «дипломатичний прийом» з боку Мономаха в даному конкретному випадку аж ніяк не робить йому честі. А посилання на те, що його на такий крок спонукало дружинне оточення аж ніяк не відповідає його характеристиці як вольової людини, яка «йде на поводу» у свого оточення (Рис. 27).

Та ситуація на цьому ще не скінчилася. Основні дійові особи того часу — київський князь Святополк та переяславський Володимир посилають до чернігівського Олега «веляча ему ити съ собою на Половцѣ. Олегъ же обѣщася ити с нима. и пошедъ не иде с нима. в путь единъ. Свтополкъ же и Володимиръ идоста на вежѣ. и полониша скоты и кони. и вельблуды. и челядь. и приведоста в землю свою. и начаста гнѣватися на Олга яко не шедшу ему на поганья с ними. и посла Свтополкъ. и Володимеръ ко Олгови глаща сице. се ты не шель еси с нама на поганѣ. иже погубиша землю Русскую. а се оу тебе есть Ітларевичъ. любо

оубии любо даи нама. то есть ворогъ нама и Русьскои землѣ. Олегъ же сего не послуша. и быс межи ими ненависть». Як би там не було, але позиція Олега Святославича, який не видав на поталу свого гостя — сина вбитого у Переяславі Ітляря — викликає більшу повагу, ніж пропозиція його київського та переяславського «колег».

Та події вищезгаданого року в контексті піднятої тут проблематики ще не скінчилися: «в се же лѣто приидоша Половцѣ. ко Гурьгову. и стояща около его лѣто все. мало не възяша его. Свтополкъ же въмири я. Половцѣ же приидоша на Рось. Гюргевци же выбѣгоша. и приидоша к Киеву Свтополкъ же повелѣ рубити городъ. на Вытачевскомъ холмѣ. имя свое нарекъ Свтополкъ градъ. и повелѣ епспу Мюриму со Гурговце сѣсть ту. и Засаковцемъ. и прочимъ от нихъ. а Гюргевъ зазгоша Половцѣ тощъ». Так, у результаті військових дій, із спаленого половцями Юр'єва центр Пороської єпархії перемістився на певний час більш північніше — в район старого міста Вітачева на Середньому Дніпрі, відомого ще з Х ст. як місця формування купецьких водних флотилій до Візантії. Слід відзначити і те, що його населення, окрім переселених юр'івців, становили й жителі Сакова та інших порубіжних зі Степом міст, які вірогідно теж тоді опинилися під нападами половецької кінноти.

1096 р. міжкнязівські неузгодження продовжилися. Святополк та Володимир — на той час одностайні у протистоянні із половцями — запропонували Олегу зустрінитися у Києві, але той відмовився. Це викликало негативну реакцію у двох із названих першими: «да се ты ни на поганья идеши с нами. ни на думу. тотъ и ты зло мысляши на наю. и помогти хочещи поганымъ а Бгъ промежи нама будетъ» В результаті вже військового протистояння строптивий чернігівський князь всеж підкорився родичам. А «в се же веремя прииде Бонякъ с Половцѣ къ Киеву оу неделю от вечера. и повоеваша околъ Кыева и пожъже на Берестовомъ дворъ княжъ в се же время воева Куря с Половцѣ Переяславля. и оустье пожъже» — тож кочівницький тиск продовжував «набирати обертів». Практично одночасно із цими несприятливими для русів подіями «приде Тугорканъ тестъ Стополкъ къ Переславлю. Мца мая. въ 31. и ста около города. а Переяславцѣ затворишася

в городѣ. Свтополкъ же и Володимеръ. поидоста на нь по счеи сторонѣ Днѣпра. и приидоста к Зарубу. и туто перебродистася. и не почютиша ихъ Половцѣ. Буг схранію ихъ. исполъчившася поидоста к городу. гражанѣ оузрѣвше ради быша. и изидоша к нима. а Половци стояху на оной сторонѣ убѣша исполъчивъшеся. Свтополкъ же и Володимеръ. Оубредша оу Трубѣшъ. К Половцемъ. и нача Володимеръ хотѣти порадити дружины. они же не послушаша но удариша в конѣ. къ противнымъ. а се видивши Половци оустремишас на бегъ. и наша погнаша оу слѣдъ ратныхъ сѣкуще противныя. сдѣя въ тѣ днь Гспъ. спсенье велико. мѣа июля. въ 19 днь. побѣжени быша иниплеменициѣ. и князь ихъ Тугортъканъ оубень быс. и снѣ его. и инии князи мнози ту падоша. наутрея же налѣзоша Тугоркана мртва. и взя и Свтополкъ аки своего и врага и привезѣше Киюеву. и погребоша и на Берестовомъ на могиле межи путемъ. грядущимъ на Берестовое. а другимъ идущимъ в монастырь. въ. 20 того же мѣа. въ дне пятакъ въ час дне. Прииде второе Бонякъ безбожныи шолудивыи. отаи хыщникъ къ Киеву внезапу. И мало в городъ не вогнаша Половци. и зажгоша по пѣску. около города. и оувратишас на монастырь. ꙗкоже пожегоша монастырь Стефанечъ деревнѣ. и Германечъ. ꙗкоже приидоша на манастирь Печерскыи. намъ сущимъ по кѣльямъ почивающимъ по заутрени. и кликоша около манастиря. и поставиша. 2 стяга. предъ ворота. манастирьскими. намъ же бежащимъ за домъ манастиря. а другимъ оубегшимъ на полатѣ. безбожнии же снве Измаилеви. высѣкоша врата манастирю. и оусторомиша по кельямъ. высекающе двери. наношаху еже аще обрѣтаху оу кѣльи. ꙗкоже по сѣмъ вождоша домъ свтыя влдчѣ Боцѣ. и приидоша къ цркви. и зажгоша дверѣ. яже оугу торонниѣ. и въ вторыя же к сѣверу. ꙗкоже влѣзше оу притворѣ оу гроба Федосьева. и въземѣше иконы зажигаху двери. и укаряху...тогда же зажгоша. и дворъ красныи. егоже поставилъ благовѣрныи князь Всеволодъ. на холму иже есть надъ Выдобичъ. то все оканнѣи Половцѣ запалиша огнемъ». Як можна прослідкувати навіть на протязі одного, насиченого подіями 1096 р., маятник протистояння між русами та половцями хитався в обидва боки із перемінним успіхом (Рис. 28).

Протистояння із степняками стало однією із причин проведення Любецького князівського з'їзду 1097 р., коли прозвучало:

«пошто губимъ Рускую землю. сами на ся котору и имуще. а Половци землю нашу несуть роздно. и ради суть. оже межи нами рать до ннѣ отселѣ имѣмся по единому срѣце. и съблюдемъ Рускую землю. каждо держить очѣчину свою». Але вже через декілька днів одного із учасників з'їзду — Василька Ростиславича Тербовлянського — було підступно осліплено. І це зробив вівчар великого князя київського Святополка — торчин на ім'я Берендій. Серед планів осліпленого князя до того була боротьба із войовничо налаштованими сусідами, у тому числі і з кочівниками: «яко приде ми вѣсть яко идуть ко мнѣ Берендичи. и Печенѣзи и Торци. и се рекохъ въ оумѣ своемъ. оже мѣ будуть Берендичи. і Торци и. Печенѣзи. і брату своему Володареву и Двдву. даита дружину свою молодішою. а сама пиита и веселитася. и помыслихъ на землю Лядскою. наступлю на зиму і на лѣто. и возьму землю Лядскую и мѣщу землю Рускую. и по семъ хотель есмъ. переяти Болгары. Дунаискыя. і посадити я в себе. по семъ хотяхъ проситися оу Свтополка и оу Володимира на Половцѣ. и поиду рѣхъ на Половцѣ. да любо налѣзу собѣ собѣ славу. любо главу свою сложаю. За Рускую землю. а иное помышленье въ срѣци моемъ не было». У даному випадку важливо звернути увагу на те, що не лише давньоруські зверхники Середнього Подніпров'я використовували військовий потенціал своїх кочових васалів (берендеїв, торків та печенігів, що поступово осідали на землю), але й князі підкарпатського регіону робили це також. Той же Василько планував їх участь у боротьбі з половцями. Але слід відзначити й те, що коли князівська коаліція почала проводити бойові дії проти одного із учасників ганебного осліплення — Давида Ігоревича, той вирушив якраз до половців і знайшов порозуміння із ханом Боняком. Цей союз, після військових операцій на угорському напрямі, було відновлено в часи боротьби Давида за Луцьк: «и оустрѣте и оу Бонякъ Половцѣ. и поиде Двдъ и Бонякъ. на Свтошю. к Лучьку. и оступиша Свтошю оу городи. и створиша миръ».

Але були й роки мирного співіснування. Наприклад у 1101 р. «съвъкупишася братя. Свтополкъ. и Володимеръ. Двидъ. Олегъ. Ярославъ. съ братьею. на Золотчи. и прислаша Половци послы ото всихъ князь. къ всеи брат и глаще. и просяще мира. и рѣша имъ князи Русьции. яко хочете мира. да совкупимся оу Сакова.

и створиша миръ с Половци и пояша таль межи собою. мсца сентябрю. въ 15 днь». Цікаво відмітити, що після цього сторони обмінялися заручниками — як мовиться «довіряй, але перевіряй» (Рис. 29, 30, 31).

Переломним для русів став 1103 р., коли «Вложи Бгъ оу серъдце Русьскимъ княземъ. мысль благу. Свтополку. Володимеру. и снястася думати на Долобъскѣ. и сѣде Свтополкъ съ своею дружиною. а Володимеръ съ своею дружиною. а въ единомъ шатрѣ и поча думати. и начаша глати дружина дружина Свтополча. не верема веснѣ воевати. хочемъ погубити смерды и ролью имъ. и реч Володимеръ. дивно мя дружино. оже лошади кто жалуеть. еюже ореть кто. а сего чему не рассмотрите. оже начтенъ смердъ орати. и Половчинъ приѣха вдарить смерда стрѣлою. а кобылу его поиметь. а в село въѣхавъ поиметь жену его и дѣти. и все имѣнье его возметь. то лошади его жалуешь. а самого чему не жалуешь. и не могоша противу ему. отвѣщати дружина Свтополча. и рече Свтополкъ. брате. се азъ готовъ оуже. и вста Свтополкъ. и рече ему Володимеръ. то ти брате велико добро створиши Русьской земли. и посласта къ Двдви и к Олгови глаша. поидита на Половци. а любо будемъ живи любо мертви. Двидъ же послуша ею. а Олегъ не послуша сего. вину река не здоровлю. Володимеръ же целовавъ брата своего. поиде Пеяславлю. а Свтополкъ по немъ и Двидъ Святославичъ. и Мстиславъ. Игоревъ оунукъ. Вячьславъ Ярополчичъ. Ярополкъ Володимеричъ. и оидоша на конихъ. и в лодьяхъ. и приидоша ниже порогъ. и сташа въ протолчехъ. и в Хортичимъ островѣ. І вседоша на конѣ. и пѣшцы на лодѣи выседавшѣ. идоша в поле. 4 дни. и придоша на Сутинъ. Половци же слышавше како идуть Русь. и собращася бес числа. и начаша думати. и рече Русоба. просимъ мира. и Руси яко крѣпко ся имуть бити с нами. мы бо мно зла створихомъ Руской земле. и реша оуншии Оурособѣ. аще ся ты боиши Руси но мы ся не боимъ сихъ бо избивше и поидемъ в зелю ихъ. и примемъ вся грады ихъ. и кто избавить ны от насъ. Рустии же князи и вои моляху Бга и причастии его Матри. ово кутьею. овъ же млстнею. къ убогимъ. ови же манастиремъ трѣбоваванья. и сице молящимся. поидоша Половцы. и посла передъ собою въ сторожѣ Алтунопу. иже славише мужьствомъ. тако же и Русьстии князи

послаша сторожѣ свои. и въстерегоша Антунопу. и обступиша Антунопу и въбиша и. и сущая с нимъ. ни единъ же избы от нихъ. но вся избиша. и поидоша полци Половецъстии. аки борове. и не бѣ Perezritи ихъ. и Русь поидоша противу имъ. и великии Бгъ. вложив жалость. велику оу Половцѣ и страхъ нападе на ня. и трепеть. от лица Русьскихъ вои. и дрѣмаху саме. и конемъ ихъ не бѣше спѣха оу ногахъ. Русь же с весельемъ на конихъ. и пѣша потокоша к нимъ. Половци же видивше оустремленье Руское на ся. не доступивше побѣгоша. передъ Рускими князи. наши же погнаша сѣкуще я. въ 4 день мѣца априля. и великое спаснѣе створи Бгъ въ тѣ день. благовернымъ княземъ Русьскимъ. и всимъ хрестьяномъ. а на врагы нашѣ дасть побѣду велику. и въбиша ту в полку князии. 20. Оурособу. Кочия. Ярославнопу. Китанопу. Кунама. Асупа Куртыка. Ченегрепа. Сурьбарь. и прочия князя ихъ. а Вельдуза яша. по семь же сѣдоша братья. Победивше враги своя. и приведоша Белдуза къ Свтополку. и нача Белдузъ. даяти на собе злато и серебро. и коне и скоть. Свтополкъ же посла Володимеру и пришедшу ему. оупроси его Володимеръ. то веде яла вы рота. многожды бо ходивше ротѣ. Воевасте Русьскую землю. то чему ты не оучилъ снѣв своихъ и роду своего. не переступати ротѣ но пролеваєте кровь хрестьянскую. да се буди кровь твоя. На главѣ твоеи. и повели оубити и. и тако расѣкоша и на оудъ. и по семь сняшася братья вся. ꙗ реч Володимеръ. се днѣ иже створи б(ог)ъ. възрадуемся и възвеселимся во нь. яко Бгъ избавилъ ны естъ от врагъ нашихъ. и покори враги наша. и скруши главы змеѣвыя. и далъ естъ Гдѣ брашно ихъ намъ. взяша бо тогда скоты и овце и кони. и вельблуды. и вежѣ с добыткомъ. и съ челядью. и заяша Печенѣги и Торьки. с вежами. и приидоша в Русь. с полономъ великимъ. и съ славою. и с побѣдою великою оу свояси» (Рис. 32).

Із вищенаведеного літописного повідомлення слід виділити кілька моментів:

- комплексна організація походу коаліційних військ давньоруських князів, коли була використана як кіннота, так і піхота (підрозділи останньої були доставлені «у висхідну точку» по воді на лодіях);

- швидке пересування із висланим наперед розвідковим підрозділом;

- захоплення у полон не лише половецького майна та челяді, але й якихось орд печенігів та торків, котрі вірогідно кочували разом із на той час господарями причорноморських стапів.

Слід відзначити і те, що у даному випадку наведено багато імен половецьких зверхників, які дозволяють значно доповнити наші знання про мову цього етносу.

А у 1105 р. «пришедъ Бонякъ зимѣ на Зарубѣ. Торкы. и Берендѣѣ» – тобто цим половецьким ханом були переможені вже союзники Русі.

1106 р протистояння продовжувалося: «Повоева. Половци около Зарѣчска и посла по нихъ. Свтополкъ Яна. Иванка. Захарыча. и Козарина. и вѣгонивше Половцѣ. до Дуная. Полон отняша а Половцѣ. (а полонѣ отяша)». Тут слід особливо відзначити, що прізвисько «Хозарин» зустрічається на Русі ще у XII ст. (мабуть у відношенні людини, предки якої мали родові стосунки із цією спільнотою кінця I тис. н. е.).

І наступного року «воева Бонякъ. и зая конѣ оу Переяславлѣ. томъ же лѣтѣ прииде Бонякъ. и Шаруканъ старыи. и ини князи мнози. и стаха около Лубна. Свтополкъ же и Володимерь. и Олегъ. Свстославъ. Мстиславъ. Вячъславъ. Ярополкъ. идоша на Половцѣ. къ Лубну. вѣ. 6 часъ. дне. брошася чересъ Сулу. и кликоша на нѣ. Половци же вжасошася от страха. не възмогоша и стяга поставити. побѣгоша хватаючи конии». У непростих взаємовідносинах зі степняками руси все більше «набирали обертів». Але під тим же роком йде інформація про родичання давньоруських зверхників із половецями: «иде Володимерь Двидъ и Олегъ к Аяпѣ. и. другому Аяпѣ. и створиша миръ. и поя Володимерь за Гергия Елиопину дщеръ. Асѣну внука. а Олегъ поя. Акаепиду дщеръ. Яневу внуку». Тож перехресні взаємовідносини також мали місце.

Але вже у грудні 1109 р. наступ Русі відновлюється: «Дмитръ Иворович. взя вежи Половецкие в Дона. 1000 вѣжъ взя. послани Володимеромъ князомъ». Можливо, що кількість взятих веж перебільшено. Але також слід зазначити, що під Доном у даному випадку слід розуміти Сіверський Донець у літописній традиції тих часів.

1110 р. не приніс суттєвих змін: «Идоша веснѣ на Половцѣ. Свтополкъ и Володимеръ. Давдъ. и дошедше Воиня воротишася. того же лѣта пришедше Половци Воини воротишася. того же лѣта Половци воевати около Переяславля по селомъ. того же лѣта взяша полонъ Половци оу Чу[чи]на».

Досить знаменним у відношенні переваги руського воїнства у протистоянні із кочівниками виявився 1111 р.: «Вложи Бгъ Володимеру въ срдце. и нача глглити брату своему Свтополку. понужая его на поганя на весну. Свтополкъ же поведа дружини своеи речъ Володимерю. они же рекоша не время ныне погубити смерды от ролы. и посла Стополкъ к Володимерю глаглия. да быхови са сняла. и о томъ подумалі быхомъ съ дружиною. посланий же приидоша к Володимерю. и повѣдаша всю речъ Свтополчю. И приде Володимеръ. и срѣтостася на Долобъскѣ. и сѣдоша въ единомъ шатрѣ. Свтополкъ съ своею дружиною. а Володимеръ съ своею. и бывшу молчанью. И рече Володимеръ брате. ты еси стары почни глати како быхъм промыслити о Русьской земли. и рече Свтополкъ брате ты почни. и рече Володимеръ. Како я хочу молвити. а на мя хотять молвити твоя дружина и моя. рекуще хошетъ погубити смерды и ролью смердомъ. но се дивно мя брате. оже смердовъ жалуєте жалуєте и ихъ конии. а сего не помышляюще. оже на весну начнетъ смердъ тотъ орати лошадыю тою и приѣхавъ Половчинъ оударить смерда стрѣлою. и поиметь лошадыку. и жону его. и дѣти его. и гумно его зажжеть. то о семь чему не мыслите. и рекоша вся дружина. право во истину тако есть. и рече Свтополкъ. се язъ брате готовъ есмъ с тобою. и посласта ко Двидви Свтославичю веляча ему съ собою. и вѣста Володимеръ и Свтополкъ и целовастася. и поидоста на Половцѣ. Свтополкъ съ сыномъ. Ярославъ и Володимеръ съ сынами. и Давдъ с сыномъ. и поидоша возложивше надежу на Бга. и на пречистую матеръ его. и на свтыя ангелы его и поидоша въ вторую неделю поста. а в пятокъ быша на Сулѣ. а в суботу поидоша и быша на Хоролѣ. и ту и сани пометаша. а в недѣлю поидоша в нюже хрестъ цѣлуютъ и приидоша на Псель. и оттуди стаха на рѣце Голтѣ. ту пождаша и вои. и оттудо идоша Върьскла. ту же завтра въ среду хрестъ цѣловаша. и вложиша всю свою надежу на хрестъ. со многими слезами. и оттудѣ

приидоша приидоша многи рѣки. и въ шестую недѣлю поста. и поидоша к Донови въ вторникъ. И оболочишася во бронѣ во бронѣ. и полки изрядиша. и поидоша ко град Шаруканю. и князь Володимерь пристави полки своя. ѣду чи предъ полкомъ гѣти тропари. и коньдаки. Хреста чстнаго и канунъ свтои Бгци. поѣхаша ко граду. вечеру суццо и в неделю выидоша из города. и поклонишася княземъ Рускымъ. и вынесоша рыбы и вино. и перележаша ночь ту. и завѣтра въ среду поидоша к Сугрову и пришедше зажыгоша и. а в четвергъ поидоша съ Дона в пятницу завѣтра. мсца марта въ 24 день. собрашася Половци изрядиша Половци полки своя. и поидоша к боеви. Князи же наши възложише надежу свою на Бга. и рекоша оубо смерть нам zde. да станемъ крѣпко. и целовашася другъ друга. възведше очи свои на небо. призываху Бга вышнаго. и бывшую же соступу и брани крѣпцѣ. Бгъ вышни возре на иноплеменники со гнѣвомъ. падаху предъ хрестыяны. и тако побѣжени быша иноплеменьници. и падоша мнози врази наши супостати предъ Рускыми князи и вои на потоци Дегѣя. и поможе Бгъ Рускымъ кнземъ. и въздаша хвалу Бгу въ тѣ день...наставшую же понедѣлнику страстныхъ недѣли. паки иноплеменники собраша полки своя многое множество. и выступиша яко борове велиции. и тмами тмы и вступиша полки Рускыи и посла Гдѣ Бгъ англа в помощь Русьскымъ княземъ. и поидоша Половецстии. и польце Русьстѣи. и зразишася первое с полкомъ. и трѣсну аки громъ. сразившима челома. и брань быслюта межи ими. и падаху обои. и поступи Володимерь с полки своими. и Двидъ. и възрѣвше Полвци вдаша плещи свои на бѣгъ. и падаху Половци предъ полкомъ Володимеровомъ. невидимо бѣеми ангелмъ. яко се видяху. мнози члвеци. и главы летяху невидимо стинаемы на землю. и побиша я в понедѣлникъ страстныхъ мсца марта въ 27 день. избѣени быша иноплеменьницѣ многое множество на рѣцѣ Салницѣ. и спасе Бгъ люди своя. Свтополь же и Володимерь и Двидъ прославиша Бга. давшего имъ побѣду таку на поганыхъ. и взяша полона много. и скоты и кони и овцѣ и колодниковъ много. изоимаша руками. и въпросиша колодникъ глаше яко васъ толка сила. и многое множество. немоси же отвѣщаваху глающе яко можемъ битися с вами. а друзии ѣздяху верху васъ въ оружьи свѣтлѣ. и страшни иже помагаху

вамъ токмо се суть. (не) ангели от Бга послани помогать хрестяномъ. се бо ху. пооустити братью свою на иноплеменники Роусьский князи».

З усього вищевикладеного можливо зробити кілька висновків:

— початок історичного сюжету в цілому співпадає із описом подій 1103 р., коли лише точка зору Володимира Мономаха перемагає на час проведення антиполовецького походу, а великий князь київський Святополк, як і у багатьох інших випадках, відіграє другорядну роль (вірогідно в значній мірі акценти свідомо зкорельовані на користь Мономаха);

— за межами південноруського кордону розміщені населені пункти, жителі котрих в одному випадку з радістю приймають русів (вірогідно то були християни), а в іншому вороже (вірогідно іногородці), за що й поплавилися розоренням власних осель.

Але, улюбому випадку, дана військова операція виявилася виключно вдалою для Русі, про що не забув відзначити й літописець: «възватишася Русьстии князи въ свояси съ славою великою къ своїмъ людемъ. и ко всимъ странамъ далнимъ рекуше къ Грекомъ. и Оутромъ. и Чехомъ. дондеже и до Рима проиде на славу Бгу всегда и ныня и присно во вѣки аминь».

Половці підняли голову у 1113 р., дізнавшись про смерть Святополка, коли на київський стіл було запрошено Володимира Мономаха: «и совокупившеся и придоша къ Выры. Володимеръ же совокупивъ сыны свои и сыновцѣ. иде къ Выру. и совокупися съ Олгомъ. Половцѣ же бѣжаша». А відповідна реакція Володимира на степняків послідувала 1116 р., коли великий князь київський послав сина свого Ярополка, а Давид Святославич також свого сина Всеволода на Сіверський Донець «и взяша три градѣ. Сутровъ. Шаруканъ. Балинь». Тож вже вищезгадані населені пункти в даному випадку були доповнені ще одним. При цьому учасник походу Ярополк, ще й «приведе собѣ жену красну велми. Яськаго князя дщерь полонивъ» (Рис. 33). Навряд, щоб за дружиною він ходив тоді на північнокавказькі землі — вірогідно якісь групи переселенців із Таманського півострова перебували в той період на території Половецького степу. Але у тому ж році «бишася с Половци и с Торкы и с Печенѣгы оу Дона и сѣкошася два дни и двѣ ноци. и придоша в Русь къ Володимеру. Торци и

Печенґзи». В даному випадку важливо відзначити те, що переможені групи кочівників мали запасний варіант — відійти на давньоруську територію і стати васалами місцевих князів.

Але мирні взаємовідносини з окремими половецькими родами не припинялися. Зокрема в 1117 р. коли жителі Білої Вежі (бувшого хозарського Саркела на Тамані) переселилися на Русь, «поя Володимерь за Андрѣя внуку. Тугъртъканову». Але і зворотній рух із Русі в Степ теж не припинявся, що також вказує на специфіку давньорусько-кочівницьких взаємовідносин: у 1121 р. «Прогна Володимерь. Берендичи из Руси а Торци и Печенґзи. сама бежаша» (Рис. 34).

Під 1126 р., після смерті великого князя київського Володи-мира Мономаха читаємо у літописі: «Мстиславъ. старѣишии сынъ его. сѣде на столѣ в Києви. отца мѣсто своего маия въ 20 слышавше же се. врази Половци смерть Володимерю. и присунушася. къ Баручю. рекше возмемъ Торкы ихъ. бѣ же вѣсть Ярополку и повелѣ гнати люди. и Торкы в Баручь. и въ прочая грады. Наворотивше же врази. и не вѣдѣвши ни въ что же положи. Оувѣдавъ же Ярополка. в Переяславли. вратишася на Посульє воевать. Ярополкъ же князь оукрѣпився. и иде по нихъ. с Божєю помощю не жда. от брата помощи ни от другаго толко с Переяславци постиже я. видѣвши ихъ мало. воротипшася опятъ. и поидоша исполчившеся. противу тогда же благовѣрного князя корень. и благоверная отрасль. Ярополкъ призва имя Бжїе и отца своего. съ дружиною своею дѣрзну. и сразившемася полкома. побѣжени бывше погани. силою честнаго крста и свтомъ Михаиломъ. часть ихъ избиша. а часть ихъ истопе в рѣкѣ и поможе ему Бгъ и отца его молтва и прославиша Бга вси людїе о таковомъ дарѣ и помощи». Як слїдує із цієї літописної згадки, кочівники не змінювали старої традиції: нападати на Русь в момент зміни великого князя у Києві. Але старі звичаї вже не «спрацьовували» у нових умовах — давньоруська держава зміцнювала свої позиції у всіх напрямках, в тому числі і у справі дійсно глобального характеру — протистояння степнякам.

Одночасно із цим окремі давньоруські володарі продовжували залучати половців для вирішення своїх внутрішніх справ. Так 1128 р. «Ольговичъ Всеволодъ. стрїя своего Ярослава. Черни-

говѣ. изѣхавъ. а дружину его исѣче и разъграби. Мстиславъ. же съ Ярополкомъ. съ вои. хотяща ити на Всеволода про Ярослава. Всеволодъ же послася по Половци. а Ярославъ пусти Мюрому. Половецъ же приде. 7000. Селелукомъ. и ставшимъ имъ оу Ратьмире дубровы за Выремъ. послали бо бяхуть послы къ Всеволоду. изоимавше ѣ. Ярополци посадници. на Локнѣ приведоша ѣ къ Ярополку. Ярополчи бо бяху посадничі Половци же не взявше вѣсти от Олговичъ бежаша оу своя Мъстиславу бо боли належащо на Всеволода рекоша ему повелѣ еси Половци и не въспеша ничто же. Всеволодъ же. начася молити Мстиславу. и бояре его подбѣоучивая. и дары дая моляшеться имъ». Окрім того, того ж року, під час походу на кривичів — нащадків одного із літописних східнослов'янських племен — серед підрозділів давньоруських військ знаходилися і торки.

Використання кочівницького військового потенціалу, але вже половецького, зафіксовано і 1135 р. коли «иде Ярополкъ съ братьею своею и Юрьи и Андрѣи. на Всеволода. на Олговича. и поимаша около города Чернигова села. Всеволодъ же не изиде противу битися. и еще бо бяху Половци не пришли к нему. Ярополкъ. же поистоя нѣсколко дънии оу Чернигова и възратися в Киевъ. и распусти вои. а со Всеволодомъ никака же владився. ни мира с нимъ ствиривъ. и Половцемъ пришедшимъ къ Всеволоду. Всеволодъ же съ братьею своею и съ Изяславомъ. и Свтополкомъ Мстиславичема. И поидоша воююче села и города Переяславской. власти и людѣ сѣкуще. Доже и до Киева придоша и Городецъ зажгоша» (Рис. 35).

І у 1136 р. половці теж приймали участь у міжкнязівському протистоянні. Зокрема це трапилося в самому кінці згаданого року, коли «Олговичи. с Половци переидоша Днепръ. декабря въ 29 и почаша воевати . от Треполя. около Краспа. и Васил(ъ)ева и до Бѣлагорода. оли же и до Деревъ. И чресъ Лыбедь стрѣляхуся».

Традиція використання половців Ольговичами була продовжена й 1139 р., коли «приведе Всеволодъ. Олговичъ Половцѣ к Прилоукоу. и взя ины города. поима Посоульское». Супроти нього піднялася ціла князівська коаліція на чолі з великим князем Ярополком. «Всеволодъ же почюти вои много. оу Ярополка. оубояся. и людие Черниговци въспиша къ Всеволодоу ты надѣе-

шися бѣжати в Половцѣ. а волость. свою. погубиши. то к чемоу ся опять воротишь. лоуче того останися високооумья своего. и проси мира». Невдози такий мир було заключено.

Але в кінці кінців цей невгамовний князь сів на київському столі у 1140 р. Та й тоді продовжував враховувати «половецький фактор» під час реалізації власних задумів: «Всеволодъ же не жда того. наиде на Андрея къ Переяславлю. съ братомъ своимъ Свто-славомъ а Изяслава Двдовича посла. с Половци Ивана Васильковича. и Володаревича. из Галича. Володимѣрка на Вячеслава. на Изяслава. на Мстиславича посла. самъ же иде къ Переяславлю. на Андрея. и съ братомъ Свтославомъ. надея бо ся силѣ своеи. самъ хотяше землю всю держати». Дещо пізніше «приде Половецьская земля. и князи Половецьстии на миръ Всеволодъ ис Киева Андреи ис Переяславля къ Малотиноу. и створиша миръ с ними» — виконання союзницьких відносин вимагало й певні дипломатичні поступи.

А 1142 р. вищезгаданий київський зверхник використовує у новому міжкнязівському протистоянні вже старих знайомих: «и посла Всеволодъ оу Переяславля Лазоря Саковьскаго. с Печенѣгы и с вой свои. Вячславо в помощь».

1146 р. цей невгамовний князь звертає увагу й на західний регіон південноруських земель: «Всеволод съвкоупи братью свою. Игоря и Свтослава же остави в Киѣве. а со Игоремъ иде к Галичю и съ Двдчема. и съ Володимиромъ. съ Вячеславомъ. Володимиричемъ. Изяславъ и Ростиславъ. Мстиславича. сновча его и Свтослава поя сына своего. и Болеслава Лядскаго князя. затыа своег. половци дикѣи вси. и быс многое множество вой. идоша к Галичю на Володимирка».

Але у цьому ж році даний представник Ольговичів помер, а у боротьбу за київський стіл активно втрутився Ізяслав Мстиславич. Протистояв йому ще один Ольгович — Ігор, якого кияни не бажали мати за нового свого зверхника, але ждали його конкурента: «пойде княже к намъ хощем тебе. Изяславъ же се слышавъ. и съвѣкоупи воя своя. поиде на нь. ис Переяславля. возьмѣ молитвою оу свтомъ Михаилѣ. оу епспа Ефимѣя. и переиде Днепръ оу Зараба. и тоу прислаша к нему Чернии Клобоуци. и все Поросье. и рекоша емоу ты наш князь а Олговичъ не хощемъ.

а поѣди в борзнѣ а мы с тобою». Тут важливо підкреслити одну деталь: поруч із жителями Поросся — вірогідно слов'янським населенням — вперше згадуються й чорні клобуки, військові переселенці із кочівницького середовища, які переходили на бік київських князів та поступово осідали на землю. Вірогідно якраз у цей час вони сформувалися у військовий союз, котрий знаходився у васальній залежності від давньоруських зверхників.

Після цього «Изяславъ же събравъся на поли. и хрсть и поганяя» та проведення бойових дій із супротивниками зайняв столицю Київської Русі. Одного із них — Ігоря — було відправлено до Переяслава у монастирський поруб, а інший — Святослав — втік до рідного Чернігова. «Половецьстии князи створившееся надъ Игоремъ. прислашася ко Изяславоу мира просяче». Далі киево-чернігівське протистояння продовжувалося: «посла. Свтославъ в Половцѣ к оуемъ своимъ. и приде ихъ к немоу. в борзѣ 300». А новий київський зверхник відповів таким чином: «ходи Изяславъ къ Двидвичема. на снемъ и реч има поидита на Олгович на Свтослава. и посла нима сына своего Мъстислава. съ Переяславчи и съ Брендѣи. рекъ имъ идите. на нь». Тут слід відзначити те, що великий князь київський дає розпорядження не лише лівобережним переяславцям, але й правобережним берендеям. Можливо якісь угруповання останніх тоді дислокувалися й на лівому березі Дніпра. А під час бойових дій якраз вони захопили у полон трьох мужів Святослава Ольговича; «оувѣдавъ же Свтославъ оже пришли на нь. и посла на нѣ дикыя Половцѣ и яша оу нихъ нѣколико Берендичъ». Слід відзначити, що усі ці події відбувалися в районі Новгород-Сіверська і Путивля. Далі Святослав порадившись «с братею. и с Половци с моужи своими» вступив у новий бій із супротивником і його також програв. А «в то же веремя пойдоста Гюргевица Ростиславъ. Андреи къ Рязаню на Ростислава на Ярославич Ростиславъ же выбеже изъ Рязаня в Половцѣ. къ Ельтоукови. в то же веремя. Свтославъ. отпусти воѣ своѣ в Половцѣ давъ имъ дары многи. ихъже мы преди написахомъ. идоша с ними Половцѣ. мнози». Із даної інформації явно прослідковується традиційний зв'язок представників чернігівської гілки Рюриковичів із Половецьким степом, котрий для них являвся не лише місцем залучення войовничого контингенту

союзників, але й місцем тимчасової еміграції в часи програшу більш сильного супротивника із числа своїх родичів.

Надалі, уже у 1147 р., Святослав Ольгович з'являється у рязанському місті Неринську куди «тогда придоша к немуо сли ис Половецъ. от оуевъ его. съ Василемъ Половциномъ 60. чади при-слалися бяхоуть тако рекоуче пришаемъ здоровья твоего. а коли ны велишь к собѣ со силою прити. в то же время прибѣгоша из Руси дѣцкы. и повѣдаша емоу Володимира а Черниговѣ а Изяслава оу Стародубѣ. Свтославъ же приде къ Дѣдославлю. и тоу придоша к немуо друзии Половцѣ. Токсобичи и пристави к нимъ Соудимира Коучебича. и Горѣна. и посла я на Смолняны и повоєваша верхъ Оугры... В то же веремя. придоша к нем Бродничи. и Половци придоша к немуо мнози. оуеве его». Тож міжкнязівська боротьба відновлюється. Але в даному випадку слід відзначити наступне:

- родичання між половцями та русами доходить навіть до переплетіння імен та прізвищ;

- зацікавлення кочівників у перемозі свого родича-руса у боротьбі із супротивниками у внутрішніх давньоруських конфліктах та їх готовність вступати у цей процес за допомогою власних озброєних підрозділів;

- Рязанська земля не входить до складу Русі у вузькому значенні цього терміну;

- перша фіксація бродників — вихідців із східнослов'янського середовища, які проживали у степовій зоні сучасної України та на сусідніх територіях і являлися прототипами майбутніх запорозьких козаків та інших аналогічних угруповань.

Далі міжкнязівський перерозподіл було продовжено і у цьому процесі не обійшлося без кочівників: «и посажа посадники свои Глебъ Гюргевичъ. по Посемью. за полемъ. и тоу вряя. Половчи мнози. тоу заходиша роте с ним и тоу приде к нимъ Всеволодичъ Свтославъ...и ста Изяславъ идеже естъ Черная Могила. и тоу приде к немуо брат Ростиславъ. Смолняны съ множествомъ вои. и тако Изяславъ съвѣкоупився с братомъ. своимъ Ростиславомъ. похвали Бга радоуяся братоу своему. и нача доумати. с братмъ. своимъ Ростиславомъ. съ дружиною. и съ Черными Клобукуы коуда имъ поити. переку к нимъ к Соулѣ идеже стояхоуть...

слышавъ же Изяславъ Двдчъ и Свтослав Олгович и Половци оже оуже Изяславъ скоупилъся съ братмъ Ростиславом. и идета к нимъ. и на тоу ночь Половци от них поидоша в Половци. а мало Половецъ оста оу нихъ и сами поидоша на Глѣбъ к Черниговоу. и то оуслышавша Изяславъ Ростиславъ. оже оуже розно рощлися. Половци. оуслышавше их. и пошли к Черниговоу и начаста доумати. с моужи своими. и с дружиною и с Черными Клобоукы. коуда бы имъ. перекры поити к ним и рекоша имъ Чернии Клобоучи. дружина его. тоуда ны перекры. не перестигоша ихъ до Всеволожа... по томъ же веремени како оуже рѣкы сташа пославше Олгович и Двидвича дружиною свою с Половци воеваша Брягнъ... и слышавъ Изяславъ. бывшее и скоупи дружиною Берендѣи и иде на нь. Изяславъ к Городкоу». Тут мається на увазі Остерський Городок — сучасне місто Остер.

Настав 1148 р.: «Пакры поиде Изяславъ к Черниговоу. скоупя силоу свою. и посла поя полкъ оу стрія своего Вячеслава из Оугръ приведе полкы в помочъ собѣ. и Володимирський полкъ приведе и скоупа вси вои полкы. Берендѣе и поиде к Черниговоу». Міжкнязівські чвари продовжувалися й слідуєчого 1149 р. і у них також приймали участь кочівники: «Приде Изяславъ из Нова. города въ Киевъ. и начаша емоу повѣдати. на Гюргевича на Ростислава. рекоуче много зла бѣше замыслилъ. подѣмолвилъ на тя люди Берендичѣ. и Кияны толико бы Бгъ отцю его помоглъ». Закінчилося це тим, що «Ростиславъ же пришедъ къ отцю своємоу. в Соуждалъ. и оударъ перед ним челомъ и реч слышалъ есмь оже хочеть тебе вся Роуская земля. и Чернии Клобоукъ. и тако мольвять и насъ естъ обеществовалъ. а поиди не нь. Гюрги же в соромѣ сына своего сжаливъ собѣ реч тако ли мнѣ части нѣноу в Руской земли и моимъ детямъ. скоупивъ силоу свою Половци и поиде надѣяся на Бгъ. мца июля въ 24. и иде на Вятчѣ».

Тут також слід підкреслити такі деталі:

— Суздальське Поволжжя не входить до складу Руської землі у вузькому значенні цього терміну;

— у Юрія Довгорукого «на підхваті» майже постійно перебували якісь підрозділи половців;

— окрім місцевого східнослов'янського населення його хочуть бачити своїм князем і Чорні Клобуки, які в даному випадку виступають як рівноправна сторона у вирішенні нагальної проблеми.

Конфлікт стрімко набирає обертів: «Гюрги идець на нь. Свто-славъ Олговичъ приде с ним Гюрги же то слішавъ оже отреклася ему. Володимиръ Изяславъ. и поиде оттуду на Бѣлувежю. на Старую и стояща оу Бѣлывежи мсць съжидающе к собѣ Половецъ. и от Изяслава покорения и видѣвши оже от Изяслава нѣту ни вѣстиѣ и оттолѣ поидоша к Супоеви. и ту приѣха к нему Свто-славъ Всеволодичъ. Свтославъ же не хотяще отступити от оуя своего Изяслава но неволею ѣха строя своего дѣля Свтослава Олговича. и Половци дикиѣ. придоша к Гюргеви ту на Супои. многое множество». Вірогідно того кочівницького контингенту, який прийшов із ним з Поволжжя, було недостатньо для боротьби із київським князем. «Изяславъ же слыша Гюрьга пришедша. оже бы пришелъ толико съ дѣтьми то которая ему волость любя. то бы взялъ. но оже на мя Половци. привель и ворогы моя Олговичѣ. то хочу ся бити...Изяславъ же и Ростиславъ исполциста воя своя. и пойдоста к Переяславлю. и в то веремя примчаша к нима Половщина дикого. емъше оу Переяславля. идѣже оу Переяславля. идѣже ся стрѣляли. и начаша его прашати. от которого есто становища поѣхали. онъ же реч. издалеча. есма поѣхали но того дѣля Гюрги в борзѣ ѣхаль. творяшеться до тебе передати. Переяславлю. Изяславъ же то слышавъ повеле Половщина перетяти. тако съ опоною. А Черныя Клобуки и молодъ свою путиста напередъ до Переяславля...Изяславъ же полкомъ своимъ. съ Свто-славом Олговичемъ. и с половиною полка Гюргева. и тако проѣха сквозь нѣ. и за ними боуда. оузрѣ иже Половци вси побѣгли. и многы избиша. а другия руими изоимаша». Але на цей раз кінцева перемога була за поволзьким зверхником, який всеж зайняв київський стіл.

Але не надовго: за допомогою угрів та ляхів Ізяслав вирушив відвойовувати Київ. «Гюрги же то слышавъ скупя силу свою. поиде. ис Киева и Половци бо бяше дикийи привель в помощь собѣ. и тако поидоша с нимъ». Тож союзники Долгорукого виконали свої зобов'язання до кінця. Та й сам Юрій не бажав підкорятися волі переможця; не робили цього і його сини:

«Ростиславу Дюргевичю с братмъ своимъ. Андреѣмъ ходяче напередъ. с Половци. и ставшимъ имъ оу Муравици и бы ночь пополохъ золь. яко Половцемъ всимъ бѣжати. назадъ съ воеводою Жирославомъ. суццю Андрѣви на пѣредѣ. а брату его Ростиславу за нимъ стояццю...видивъ же Андрѣи. бѣжавши Половци до свѣта. вси. и похвали Бга оукѣплешего и. и ѣха к брату своему. и Половецкимъ князем. съехавшися с нима. и сдоумавшимъ им. отстоупиша назадъ. и стаща оу Добна».

Боротьба та перемови були продовжені й наступного 1150 р. «и тако Глѣбъ поиде къ отцю своему тоуда на Оушескъ. а Изяславъ поиде на Гольско. да Кунилю. в Черныя Клобочи. с радостью великою. всими своими полкы. Гюрги же того не вѣдаше. но творяшетъ ако тако ту волость заемъ. тамо же и есть тамо а того не вѣдаше. оже оуже Изяславъ вшелъ в Чернии Клобоуки. Гюрги же не оутерпя быти в Киевѣ. и перебѣже за Днепръ. и съ сынами своими. и бѣжа в городокъ въ Вострьскый». З даного уривка досить чітко випливає той факт, що осідаючі на землю кочівники у Пороссі віддають перевагу конкретному князеві, в першу чергу київському володареві; зокрема його підтримують берендеї.

Так відбувалося і тоді, коли проти Изяслава виступив галицький князь Володимир Володаревич: «Изяславъ же то слыша поиде от Звенигорода къ Тумацю. и ту придоша к нему Чернии Клобуци. жены своя и дѣти своя в городѣх затворивше на Поросьи а сами приѣхаша къ Изяславу всими своими силами... Володимерь стояше верхъ Олшаницѣ полкы своими. и ту от Изяслава ѣхавше до слнца и оудариша на конихъ его и нѣколико от мужии яша а оу Черных Клобуцѣхъ мужи яша. и приведоша и к Володимеру». Тож відбувся обмін полоненими. Але для нас тут важливішою являється фіксація наявності чорноклобуцьких міст у Пороссі, котрі слугували сховищами для їхніх родин.

Далі події розвивалися слідуочим чином. Війська Изяслава, перейшовши Стугну та Ольшаницю, вступили у бій із військами супротивника: «Володимерь стояше верхъ Олшаницѣ полкы своими. и ту от Изяслава ѣхавше до слнца и оудариша на конихъ его и нѣколико от мужии яша а оу Черных Клобуцѣ моужа яша. и приведоша и к Володимеру. Володимерь же слышавъ оже Изяславъ перешелъ оуже Олшаницю. Володимерь же исполцася

поид противу Изяслава. стрѣлцемъ стрѣляющимъся о рѣку. и поча Володимерь приступати силою. погании же идивше силу велику Володимирию. и оубояшася а Изяславъ бѣ оу малѣ. а Вячеславль бѣше полкъ к нему не притягль прити. и начаша Чернии Клобуци молвити. Изяславу княже сила его велика. а оу тебе мало дружины. даже не переидеть на ны чересь рѣку. не погуби нас ни самъ не погыни но ты нашъ князь коли синь. будеши и мы с тобою. а нын не твое веремья поиди прочь Изяславъ же реч им. лучше брате. измрѣмъ сде нежели сесь соромъ възмемъ на ся. Кияне же начаша стоужати. ему рекуче поѣди княже прочь. и то рекше Кияне побѣгоша от него прочь. и оттоле Чернии Клобуци. побѣгоша къ своимъ вежамъ. Изяславъ же то видивъ. речть дружинѣ своей. оуже ми толико доехати с гостыми. съ Оутры и с Ляхы. а оуже дружина моя пострашена тогда и самъ побѣже прочь Володимерь же то видѣвъ. оже Кияне бѣжати а сѣмо Чернии Клобуци за ны ѣдутъ. и реч льсть естъ. быти ту Изяславу нѣгде полкы своими в горахъ. и за тѣмъ весь полкъ. Изяславль и цѣли. а они не смѣшася по нихъ распустити. Изяславъ же приѣже Киеву».

Як бачимо, чорноклобуцька приязнь за певних обставин вимірювалася реальними можливостями конкретного давньоруського зверхника мати військову перевагу над супротивником. Здоровий цинізм проявлявся і у тому, що кочівники всеж симпатизували своєму протезе, але реально оцінювали конкретну обстановку.

І у цьому відношенні аналогічно діяли й кияни, які також не бажали бачити на місцевому столі Володимира Галицького. Тож вони знову звернулися до Юрія Долгорукого, який прийшов до старої столиці Русі. Але той, враховуючи недостатність власних сил, знову звернувся до традиційних союзників: «придоша Половци в помічъ Дюргеви на Изяслава и придоша Переяславлю. Дюргеви же еще не распустившю вой. ни Олговичъ. посла Всеволодовича Свтослава Переяславлю. къ снови своему Ростиславу. а бы ѣ оукротилъ и воротилъ опять. онѣмъ же пакостящимъся людемъ сбѣгшимъся въ градъ. не смѣющимъ ни скота выпустити. из города. посла Дюрги сына своего Андрѣя. приѣхавшю же ему Переяславлю и створи миръ с Половци». Але битва за Київ на цьому не закінчилася: «Изяславъ же скупивъся с братмъ Володимеромъ и съ Оутры поиде къ Киеву. повабившимъ его мужемъ

Вячеславимъ. и Берендѣемъ и Кианомъ. и приде к Пересопни-
ци». Далі військове протистояння все ближче переміщувалося до
київської округи. У разі програшу Юрію Долгорукому, як запас-
ний варіант, планувалося Поросся: «паки ны нѣ лзѣ будеть
поѣхати. на Бѣлгородъ. а в Черныи Клобуки вѣдемъ. и с ними
ся скупимъ то надѣмъся на Бга то не боимъся Гюрга ни Воло-
димира...и реч Изяславъ брату своему Володимеру поѣди ты на
Бѣлгородъ передомъ а мы вси пуцаемъ с тобою дружину свою.
молочышню. поѣди же напередъ къ Бѣлугороду. а мы по тобѣ
идемъ. оже приѣдеши къ Бѣлугороду. и почнутъся с тобою бити.
ты же к намъ вѣсть посли и самъ биися завтра и до обѣда. ать азъ
паки любо на Обрамль мость переѣду. любо другоиде вѣду же
въ Черныя Клобуки а скупася паки с Черныи Клобуки. поѣду
же на Гюрга Киеву». Цього разу перемога вже була за Ізяславом.
Але, в контексті даної праці, для нас важливим є підкреслити роль
кількох кочівницьких угруповань в подіях «буремного 1150» по
обидва боки «князівських барикад».

Це підтверджується й подіями слідуячого 1151 р., коли опи-
сане вище протистояння було продовжено. Тоді Вячеслав та
Ізяслав звернулися за допомогою до угорського короля, мотивую-
чи це тим, що «Гюргии естъ силенъ. а Двидвичи и Олговичи с
нимъ суть. аче и Половци дикийи с нимъ. а и тыи золотомъ приз-
водить. ныи же брате сеѣ весны помози на. дажь будевѣ сеѣ
весны. вѣ порозна. а вѣ будевѣ сѣ своими полкы тобѣ в помощь.
паки ли ся ты от церя оуправивши. а ты буди намъ помощни а
все ти скажють твои мужи. и брать твои Мъстиславъ како ны Бгъ
помоглъ. и паки ся по нас яла Руская земля вся и Черныи Кло-
буци». Це відбувалося з одного боку. А з іншого «поиде Гюрги къ
Киеву и сташа в Родоунии и придоша Половци диции мнози
Дюргеви в помощь» — і у цьому відношенні союзниками залиши-
лися ті ж.

Бойові дії проходили як по обох берегах Дніпра, так і по самій
річці — Ізяслав використав захищені від ворожих стріл лодії. Тож
«Гюрги сгадавъ с Володимеромъ сѣ Двидвичемъ. и сѣ Свтосла-
вомъ Олговичемъ и сѣ Всеволодичем Свтославомъ. и с Половци.
и хотящимъ внизъ поити къ Витачевському броду нѣ смѣющимъ
же имъ поустити лодии мимо Киевъ но поустити ѣ во озеро

Лубѣиское и оттолѣ волочиша ꙗко берегу въ Золотчю по Золотчи же внидоша во Днѣпръ. лодѣ ихъ Половци же Гюргеви идяху по лугу. Вячеславъ же. и Изяславъ. съ братѣмъ своимъ съ Ярославомъ братомъ. своимъ и съ Городеньскимъ княземъ. и съ дружиною своею. и съ Кияны и съ Черными Клобуки и тако оугадавши поидоша по сѣи странѣ Днѣпра по горе. а лодѣ его по Днѣпроу же пришедше же и стаха на Витачевѣ. оу Мирославскаго села. противу собѣ. и ту стоящимъ бяхуться съѣздачеся в насадѣ. о бродѣ. имахуть они а они онѣхъ. и ту стоящимъ имъ противу собѣ. Изяславу же тоуто не дадоущю имъ. въбresti нѣлзѣ бы ни онѣмъ на сю сторону ни симъ не оу. Гюрги же сгадав. съ сынами своими позва к собѣ Володимера Двидовича. и Свтослава Олговича. и Всеволодича Свтослава. и Половци и поча имъ молвити се брате стоимы сѣде чего достимы сѣде. но ловимъ оу нихъ того. како бы ны взяти бродѣ Зароубьскыи. и переити оу сторону. и тако оулюбиша то вси. Гюрги же пусти сына своя. съ Половци. а Володимеръ Двидовичъ и Свтославъ. Олговичъ. поустиста Всеволодича Свтослава. а сами тоу стаха исполчившеся полкы своими. почаша правити лодѣ своѣ около пѣска. подлѣ свою сторону. и тако переправиша лодѣ своѣ вси около пѣска. и сами поѣхаша подлѣ нѣ берегу. Гюргевичъ же и Свтославъ Всеволодичъ и Половци диции. Приѣхаша к Зароубескому броду. на сѣи же сторонѣ бѣшеть Шварно съ сторожи. И наидяху въбresti въ Днѣпръ. и тако видивше Половци сторожи Изяслави оже мало ихъ есть. и тако въбрѣдоша на нѣ на конехъ за щиты и съ копѣи. и въ броняхъ битися. и покрыша Днѣпръ от множества вои. а Русь переѣхаша в лодяхъ. Шварно же то видивъ побѣже. и приѣже ко Изяславу. бѣ бо в то вереме послалъ сына своего Мъстислава въ Оугры да тѣмъ не твердѣ емоу бѣ бродѣ. зане не бѣшеть тоу князя а боярина не вси слоушають. сыномъ же Дюргевымъ. и обѣими Свтославома. прѣбрѣдшими Днѣпръ. съ Половци. послаша къ Дюргеви ркоуче. поѣди в борзѣ оуже есмь перешли Днѣпръ. да нѣ оударитъ на насъ Изяславъ. Дюрги же съ Володимеромъ приде в борзѣ. к Заробу и перебрѣдоша чересъ Днепръ. В то же вереме Вячеславъ и Изяславъ. и братъ его Ростиславъ и Изяславъ Двидовичъ и Володимеръ братъ Ростиславль. и Городеньскыи князь стояхоуть вси оу Ивана. и тоу приде имъ вѣсть и воротишася Киевоу. Вячеславъ же и Изяславъ.

и Ростиславъ. съзвавше братью свою. и почаша доумати. Изяславъ же с братмъ своимъ Ростиславомъ. всегда хотяшетъ противу имъ бится. дружина же Вячеславля и Изяславля и Ростиславля и вси князии оустягывахоуть от того. и Кияне наипаче же Чернии Клобоуци. от тогоу стагоша рекоуче княже не мочно ти поѣхати. к нимъ. зане ратнии наши вси на конехъ суть. а ты к ним поѣдши. а онъ поидет передъ тобою ко Рси. а тобѣ боудет вставяче своѣ пѣшцы поѣхати же по нем но мы княже вамъ тако молвимъ сего не правьте по поѣдьте оу свои Киевъ. а к нам приставите брата своего Володимира. ать поѣдемъ къ своимъ вежамъ. заимоуче же хочемъ вежѣ своѣ. и жены своѣ. и дѣти своѣ. и стада своя. и што своего. всего. всего поидемъ же къ Киеву. а вы боудите до вечера в Киевѣ. и мы боудемъ. хочемъ же за отца вашего. за Вячѣслава и зятя. и за брата твоего Ростислава. и за всю братью. и головы своѣ сложити. да любо чсть вашу налѣземъ. пак ли. хочемъ. с вами тоу измерети. а Гюрга не хочемъ. Вячеславъ же Изяславъ и Ростиславъ. послоушавше дружины своея. и Киянъ и Черных Клобоуковъ и тако отрадиша Володимира брата свое. по вежѣ с Торкы и с Коуи. и с Берендѣи и с Печенегы. а сами поидоша къ Треполю» (Рис. 36). Тут найбільш важливою являється інформація про склад Чорнокобучького союзу — васалів київських князів — а також про основних його учасників, у відношенні до представників роду Рюриковичів.

До того ж під час такої масованої облоги Києва «Володимерь приде. съ всимы Черными Клобоуки и с вежами и съ стады и скоты их и мноє множество. и велику пакость створиша оно ратнии а оно своѣ. и монастыри оторгоша и села пожгоша и огороды вси посѣкоша. Вячеславъ же Изяславъ и Ростиславъ. повелѣша Володимероу поити с Берендѣи и с вежами. и съ стады их. поити ко Олговѣ. и стаща мѣжи дѣбрьми. от Олговы оли и въ огородъ встого Іоана а сѣмо оли до Щковицѣ. а Кооуеве и Торчи. и Печенѣзи. тоуда стаща от Золотых воротъ по тѣм огородомъ. до Лядьских воротъ. а отоле шли и до Клова. и до Берестоваго и до Оугорьскихъ воротъ. и до Днѣпра. и тако нарядъ створше. въ собѣ князи и дружина. и Чернии Клобоуци. и Кияне. и тако не оудумаша ити противоу имъ. полкомъ ити битися. но припоустаче ѣ к собѣ. тоу же ся бити с ними». У даному випадку зафік-

сована узгоджена тактика русів та чорноклобуків під час проведення таких масштабних операцій, котра, вірогідно, відрацьовувалася вже раніше. В результаті таких узгоджених дій згадана князівська коаліція, звичайно із суттєвою допомогою Чорних Клобуків, перемогла супротивника.

Але Долгорукий і не думав визнавати свою поразку: «оутрии же день исполцився приде Дюрги къ Киеву. и ту сташа полкы по онои строни Лыбеди. и начаша битися о Лыбедь. Андрѣи же Гюргевичь и Володмерь Андрѣевичь. с Половци налегоса силою и тако переѣхаша Лыбѣдь. они переѣхаша кде же есть Сухая Лыбедь. не вѣдушимъ дружинѣ его потъче Андрѣи с Половци. Володимира же не пусти кормилецъ его зане. молодѣ бѣ в то время. Андрѣеви же гнавшю ратныѣ. маломѣ не до полковѣ ихѣ. единѣ Половчинѣ. я конь подѣ нимѣ. и възрати и лая дружинѣ своеи. зане бяхоуть его отстали вси Половции възратися Андрѣи опятѣ неврежень».

Далі збройне протистояння продовжувалося на Оболоні та біля київських Лядських воріт на пісках. «Изяславъ же то видевъ. по всеѣ своеи братьѣ. и повелѣ нарядити. дружиноу ис полковѣ. а полковѣ не рушити. и положи свѣтъ. одиною. всимѣ потькнути на нь. и тако створиша и. поткоша на нь вси Чернии Клобуци. отвсюда. и тако вбодоша ѣ в Лыбѣдь весдѣ. инии же и брода грѣшиша. и тако избиша ѣ. а другыи изоимаша ѣ. инии же с конѣ сбѣгоша. и многы избиша ту же и Севенча Боняковича. дикаго Половчина оубиша. иже бяшетъ рекль. хоцю сѣчи в Золотая ворота яко же и отць мой. отголѣ ни одинѣ члвекѣ не переѣха боле того на сю сторону». І на цей раз Юрію прийшлося відійти від київських укріплень.

Слідуюче збройне протистояння відбулося вже в районі Василева, за р. Стугною. «Вячьславъ же и Изяславъ. и Ростиславъ проидоша валъ на чстое поле. и поидоша бится кде же стояше Дюргии и слюшимъ слы межи собою о мире Олговичемъ же и Половцемъ не дающимъ миритися. зане скори бяху кровопролитъе». Як бачимо, кочівники іноді являлися не лише безсловесними найманцями, але й дорадниками під час вирішення важливих питань.

Затяжне протистояння продовжилося перестрілками та маневрами в районі р. Рут: «тогда же Гюрги и Володимерь (димарь) Двидвичь. и Свтославъ и Половци диции. и Всеволодичъ Свтославъ. повототяче полкы своя поидоша к Великому Рутви не хотяче ся бити. но хотяху зайти за Роуть ту же и ждати Володимира. Галичьскаго Вячьславъ же Изяславъ и Ростислав то видивше оже идуть от них прочь и пустиша по них стрѣлцѣ своя Черныя Клобоуки и Русьѣ и тако начаша наѣздити. в задъ полковъ стрѣлятися с ними и почаша оу них возы отимати. видивъ же то Гюрги и снве его. и Володимерь Двидвичь. и Свтославъ Олговичъ и Всеволодичъ Свтославъ. видивше оже нѣлзѣ имъ за Роуть. переити. оже наѣздать на задъ полковъ ихъ. и возы ихъ отнимають. и тако оборотячеся. полкы своими. и сташа противу имъ. идоущимъ же имъ бится. Андрѣи поча рядити полкъ отца своего. зане бѣ старѣи тогда въ братѣ. види же и Половци стояче назадѣ. и к тѣмъ гнавъ и оукрѣпле ѣ на брань. и оттуда въѣха въ полкъ свои. и оукрѣпи дружину свою». Але перемога знову була за Изяславом та його прибічниками: «и ту побѣдиша Гюрга. и Половци же Гюргеви ни по стрѣлѣ пустивше тогда побѣгоша. а потомъ Олговичѣ. а потомъ побѣже Дюрги. с дѣтьми. бѣжащимъ имъ чересь Руть. много дружины потопе в Руту. бѣ бо грязокъ. и бѣжащимъ имъ. овѣхъ избиша а другыя изоимаша и ту оубиша Володимира князя. Двидовича. Черниговьскаго. добраго и кроткаго. и ины многы избиша. и Половечьскиѣ князѣ многы изоимаша... Гюрги же перѣбеже Днепръ оу Треполя и с дѣтьми. и ѣха по оной в Переяславль. Половци же бѣжаша в Половци». На певний час шляхи союзників Долгорукого розійшлися. І це сталося не лише у відношенні кочівницького контингенту, але й частини давньоруських князів.

Та наступ союзників Изяслава продовжувався: «Вячеславъ и Изяславъ поидоста на Гюрга к Переяславлю и брат Изяславль Свтополкъ. и Берендичи и пришедше бишася оу Переяславля». Тож і у цьому епізоді міжкнязівське протистояння без кочівників не обійшлося. Далі, із використанням того ж кочівницького контингенту, Юрія було витіснено і з Городця Остерського, після чого він відійшов у Поволжжя — до рідного йому Суздаля. Так

закінчився такий непростий 1151, в подіях якого, як і у попередній рік, саму активну участь приймали степняки.

1152 р. До Ізяслава звернувся вже за допомогою у боротьбі із галицьким володарем Володимиром — союзником Долгорукого — угорський король Гейза і йому у цьому не було відмовлено: «Ізяславъ же то слышавъ. съкупя всю свою дружину и поиде поима съ собою Вячьславль полкъ всь. и вси Чернии Клобуки. и Кияны лутшии. и всю Рускую дружину и поиде». І хоча по дорозі у західному напрямі до нього додавалися військові сили інших князів, але без кочівницької складової він у похід не вирушив. А вже під час битви у районі Перемишля «Володимеръ. же видивъ силу Оугорскую. поскочи перед ними. и вмятася въ Оугры. и в Чернии Клобуки. токмо единъ оутече. съ Избыгнѣвом же съ Ивачевичемъ. в городъ Перемышль». В даному випадку давньоруський князь передав кочівницький корпус своєму угорському союзнику для вирішення конкретного військового завдання. І перемога була за союзними військами.

Але після повернення до Києва Ізяслава чекала неприємна новина. Знову рушив із Поволжжя на столицю Київської Русі невгамовний Юрій Долгорукий із своїми прихильниками: «тогда же. Ярославичъ Ростиславъ. с братею и с Рязанци. и с Муромци. поедоша съ Гюргемъ. а не отрекоша ему. тако же и Половци. и Отперлюеве. и Токсобици. вся Половецкая земля... Половецъ же множество придоша къ Олгову къ Дюргеви... поиде къ Березому. и яко ста оу Свини. с Половци». Тут вже інша ситуація — Юрій не рушає в похід без традиційної половецької підмоги. Коаліція супротивників рушила до Чернігова «в помочъ Изяславу Двидвичю. Ростиславъ же съ Всеволодичем Свтославомъ. внидоша в Черниговъ. в помочъ Изяславу Двидвичю. и затвористася с ним в Черниговѣ. Гюрги же ста у Гуричева. и пусти Половци к Чернигову воевать. Половцем же пришедъшим к городу. много полоня взяша. и Семынь пожгоша. на ту же ночь. Изяславъ и Ростиславъ и Свтославъ. видевше силу Половецкую повелѣша людем всимъ бѣжати. изъ острога въ детинець оутрии же день Гюрги. и Свтославъ. исполчиша воя своя. и идоша къ городу. и сташа не дошедше Семына тогда же все множество Половецъ идоша къ городу биться. и отемже острогъ зажгоша. передгородье все. и

пришедше всею силою сташа около города Черниговцем же бьющимся на города князи же сдумавши не крѣпко бьются дружина и Половци. оже с ними не їздимы сами. Андрѣи же реч тако створиш. ать азъ почну день свои. поемъ дружину свою. и їха подѣ городѣ и вышедшим же пѣшцимъ. из города стрѣлятся. Потѣче на нѣ с дружиною и с Половци овы избиша другыя вѣгнаша в городѣ. тогда же поревновавѣше ему инии князи ездиса послѣди под город пѣшци же видивше полкы не смѣша выити из города. зане бяхуть перестрашени... и слыша Вячеславъ Изяславъ. оже Гюрги стоить оу Чернигова. и Половци пригонивше к Чернигову и город пожгли. и поидоста от Лжичъ полкы своими къ Чернигову и якоже быша оу Моровинска. и ту оузрѣшас сторожеве обои. Вячьславли Изяславли и Гюргеви. и ту яша Половци. языкъ. и приведоша къ Гюргеви. Гюрги же и Свтославъ Олгович и Рязаньскіи князи оуслышавѣше оже Вячеславъ Изяславъ. идуть. Черниговчемъ в помощь Половци же оубоявшеся. того начаша отиматися прече. Князи же видивше Половци идуче прочъ. и поидоша от Чернигова. и идоша за Свинь. та за Сновъ». Як бачимо, половецький фактор у цьому двобої для союзників Долгорукого взагалі являвся основним. Тож на певний час конфлікт було припинено. А самі «Половци же поидоша от них туда на Путивль» — страх страхом, але без здобичі кочівник не міг повертатися додому.

Але Ізяслава доля продовжувала являтися до нього світлою стороною: «приде ему вѣсть от сына от Мьстислава оже Бгъ ему помогль Половци побѣдити на Оуглѣ и на Самарѣ. и полонъ многъ взялъ самѣхъ прогна. вежѣ их пойма. конѣ ихъ и скоты их зая и множество дущъ крѣстьяныхъ отполони. и възвратишас в Переяславль. хваляче Бга и таковѣи помочи а отполоненыя отпусти в рождение свое». Тож походи в глибину степової зони продовжували приносити свої позитивні результати.

Після повернення до Києва із сином своїм Мстиславом та зустрічі з батьком Вячеславом Ізяслав «послав посла. къ брату своему Ростиславу. Смоленску. и повѣдѣ ему оже самъ ходил на Свтослава на Олгович и оумирился с ним а Мьстиславъ пришелъ Половцѣ пообѣдивъ. и много полона возьмъ. Ростиславъ же

то слышавъ. похвали Бга и силу животворящаго ктста и възрадовася радостью великою».

І на слідуючий 1153 р. Ізяслав, із допомогою свого сина, побажав закріпити свій успіх у протистоянні зі степовиками: «Посла Ізяславъ сына своего Мъстислава на Половцѣ. к Песлу зане пакостяхуть тогда. по Сулѣ и не дошедъ ихъ възворотися. на ту же осень посла отцъ Мъстислава. противу мачесѣ с Володимиромъ Андрѣвичем и с Берендичи. и ходиша до Олешья. и не обрѣтеше еи воротиша». Як бачимо, якраз берендеї являються вірними помічниками руських князів у різних важливих справах.

Але вже для проведення широкомасштабних операцій залучалися усі пороські васали: «Томъ же лѣтѣ. Ізяславъ Мъстиславичъ. нача доспѣвати на Ярослава Володимирича. къ Галичю. и якоже бы тръми недѣлями до мясопущъ. и поиде Ізяславъ полкъ поя съ собою. Ізяславъ Двидвичъ пусти с ним свои полкъ. и сынъ ег Мъстиславъ приде с Переяславскимъ полком. и вси Чернии Клобуки и якоже приде к Тихомлю. и ту приде к нему из Дорогубужа братъ Володимиръ и Свтополкъ. из Володимира. приде к нему брат его. и Володимеръ Андрѣвич из Берестья. и тако скупася. всѣ оу Володимира поиде къ Станкову. и ту же и Галичский князь вышель полкъ. своими Ізяславъ же пусти Володимира Андрѣвича и сына своег Мъстислава. и Чернии Клобуки битися с ними. о рѣку. о Сереть а самъ поиде к Теребовлу». А після жорстокого побоїща сторони розійшлися по власних домівках (Рис. 37).

Слідуючого 1154 р. невтомний Долгорукий знову вирушив із Поволжжя на Руську землю у вузькому значенні цього терміну, але невдало: «Томъ же лѣтѣ. поиде Дюрги с Рстовци и съ Суждальци и съ всими дѣтьми в Русь. и быс моръ и коних въ всех воих его яко не былъ николиже. и пришедшо ему оу Вятичѣ. и ста не дошедъ Козельска. и приѣхаша к нему Половци. Дюрги же сдумавъ посла сына своего. Глѣба в Половци. а самъ възворотися в Суждаль». Мабуть, чисельність кочівницького контингенту, традиційно із половецького середовища, цього разу не задовольнила неспокійного князя.

Але й від Ізяслава Мстиславича відвернулася доля — він досить раптово помер; «и плакася по нем вся Руская земля. и вси

Чернии Клобуци» — васали київських князів теж сумували за своїм володарем. А на київському столі сів новий великий князь: «В то же веремя. Ростиславъ приде и Смоленська. Киеву. Кияне же вси изидоша с радостью великою. противу своему и тако быша ему ради вси. и вся Руская земля. и вси Чернии Клобуци. обрадовашася. оде Ростиславъ пришелъ в Киевъ». Відбулася традиційна заміна правителя, якому почали виказувати свою пошану підлегли — як слов'яни, так і кочівники.

Але такий стан речей зовсім не задовольняв Долгорукого та його синів: «В то же веремя приде вѣсть к Ростиславу. Глебъ Дюргевичъ. съ множеством Половецъ идуть к Переяславлю. Ростиславъ же съ Свтославомъ. выступиста исъ Киева. къ Пересѣчну и ту начаста скупливати дружину. и пригна посоль от Мстислава от Изяславича. ис Переяславля. к Ростиславу и къ Свтославу. и повѣда има оже рать пригнала к Переяславлю. и стрѣлялися с ними. Ростиславъ же то слышавъ. и посла сына своего Свтослава въ Переяславль. Мьстиславъ же выѣха. ис Переяславля. противу Свтославу. тако скупившася поѣхаста въ Переяславль. оутрии же день придоша Половци к Переяславлю и начаша битися с ними. выѣздяче из города. бяхутся с ними крепко. Половци же видивше оже выѣхала к ним помочь. и поидоша прочь от города. и тако не стаюче идоша за Сулу бояху бо ся. Ростислава и Свтослава. Свтославъ же Ростиславичъ. отпровада Половци приѣха къ отцю своему и повѣдѣ Половци прочь пошли». Тож на цей раз найманці не стали до кінця тратити свої сили та навіть життя в угоду зятятому Долгорукому.

Після цього переможець Ростислав вирішив йти на Чернігів для розправи над союзником Юрія Ізяславом Давидовичем. І у цьому поході, окрім власних сил, він теж запланував використати кочівницький контингент: «пойде полкы своими. и поима Всеволодича Свтослава. и Мьстислава Изяславича. и Торкы Кыяне и переиде Днепръ Вишегорода. ту же и ста противу Вышегороду. скупливая дружину свою. рекуче абы ны оупередити. Дюрга. любо и проженемъ. любо примиримъ к собѣ». Але цей план тоді не вдалося реалізувати: дійшла звістка про смерть у Києві його дядька та союзника Вячеслава. Тож прийшлося спочатку зайнятися похоронами, а вже потім повернутися до походу на Чернігів.

І хоча цьому противилися його ж оточенці, новий київський князь встряв у нове протистояння із Долгоруким та його союзниками: «Ростиславъ же всего того не послуша. но поиде на Изяслава на Двидича. к Чернигову. слышавъ же Двидичъ Изяславъ. посла (ся) по Глѣба Дюргевича. да придетъ. с Половци к нему в борзѣ. Ростиславъ же Всеволодичъ Изяславичъ Мстиславъ. пришедше и сташа на Боловесѣ Ростиславъ же и Свтославъ. Изяславичъ послаша мужи своя къ Изяславу. Двидичю. рекоче цѣлуи к нама хрстѣ. ты вѣ отцинѣ свои Черниговѣ сѣди. а мы оу Киевѣ будемъ. мы же вси съ себе. Изяславъ же реч и нынѣ есмь. створилъ. оже есте на мя. пришли. и како ми с вами Бгъ дати. бѣшетъ бо пославъ и подвель Глѣба Дюргевич с Половци с ним же бѣшетъ и оу Переяславля былъ. оутри же день Изяславъ скупився с Половци и съ Глебомъ. и выидоша ко Волвесу противу имъ. стрѣлцемъ же стрѣляющимъся о рѣку. Ростиславъ же видѣ много и множество Половецъ. и оубояся. оу малѣ бо бѣхуть пришли начати слатися къ Изяславу къ Двидовичю мира прося поча дати ему подъ собою Киевъ. подо Мстиславомъ Переяславль. Мстиславъ же то слышавъ оже даеъ под ним Переяславль. реч да ни мнѣ будетъ Переяславль ни тобѣ Киева. и рекъ повороти конь Мстиславъ. подъ собою с дружиною своею. от стрѣя своего. и тако Половци обѣхаша полкъ их. и бишас с ними по два дни и тако смятошас Половци. и побегоша вси Ростислави вои и многи избиша. а других многое множество изоимаша. и разбѣгошася».

Після такої поразки Ростислав рушив до Смоленська, а Мстислав до Переяслава, а ще пізніше до Луцька. Ще одного учасника невдалої коаліції — Святослава Всеволодовича — половці взяли у полон. Але Ізяслав Давидович — його вчорашній супротивник — відбив його у кочівників (як і багатьох давньоруських воїнів). Окрім того «аче кто оу Половецъ оутечашеть. оу городъ. а тѣхъ не выдавашеть. Изяславъ же посла Кияномъ река хочю к вамъ поѣхати. они же боячеся Половецъ. зане тогды тяжко. бѣше Кияномъ. не осталъ бо ся бѣше оу них ни единъ князь оу Киевѣ и послаша Кияне епска Демьяна. Канѣвскаго. рекуче поеди Киеву. ать не возмуть нас Половци... тогда же много зла створиша Половци около Переяславля и пожгоша села вся. и Летъскую божницу и свтою мчнику Бориса и Глѣба зажгоша». Та в кінці кінців

у вииграші найбільш виявився Долгорукий — він знову сів у столиці Русі. І кочівники у цьому прийняли саму активну участь.

Це все трапилося уже у 1155 р., коли Юрій роздав нові вотчини своїм синам: Андрію Вишгород, Борису Туров, Глібу Переяслав, а Василькові Поросся. Якраз останньому випала доля першим вступити у двобій із тими ж невгамовними половцями: «Ти же осени придоша Половци и воеваша Поросьє. Василко же с Берендичи спостигъ изби ѣ. а други изоимаша. и приѣха къ отцю съ славою и чстью». Нова політична ситуація диктувала й рівень нових взаємовідносин в середині країни, коли вже не віддавалися на поталу кочівникам давньоруські міста і села, але їх жителі і надалі вимагали захисту від нових керманичів землі Руської.

Таке «нове бачення» прослідковується й у конкретному епізоді у взаємовідносинах нового київського зверхника та його вчорашніх союзників: «Тогда же иде Гюрги на снемь противу Половцемъ Каневу Половци же приѣхавше к нему почаша просити братя. своеа. ихъже бяхуть изоимали Берендѣи. Берендичи же не даша ихъ. рекуче мы оумираемъ за Рускую землю. с твоимъ сыномъ. и головы своя съкладаемъ. за твою чсть. Дюрги же не створи имъ насилья. но Половци одаривъ дары отпусти я. а самъ иде Киеву». З цього слідують висновки:

- перебування на чолі Давньоруської держави у значній мірі заставляє відмітати старі симпатії до своїх окремих союзників, які в даний час являються вже «відпрацьованим матеріалом»;

- необхідність враховувати позицію традиційних васалів київських зверхників у Пороссі для їх використання у власних майбутніх військових операціях;

- використання політики «подвійних стандартів», коли нових підданих треба було залучити до співпраці, але й не відлякувати старих партнерів у боротьбі за центральну владу в країні.

Але і протилежна сторона відчула зміни у Юрієвій поведінці та продовжувала застосовувати старі методи для нав'язування виконання власних інтересів: «Томъ же лѣтъ придоша изнова Половци на миръ. и стаха по Дубницю оли до верхъ Супоя. Дюрги же скупася съ сыновцемъ своимъ с Ростиславомъ. и с Володимиромъ. и съ Ярославомъ Изяславичемъ. и Галицьскую помочъ

поима. поиде на снемъ къ Каневу. и посла к Полвцемъ река поидите ко мнѣ. на миръ. Половецъ же приѣхаша к нему мало. яко на розглядание ми рекоша придемъ к тобѣ заутра вси. и на ночь бѣжаша вси». Тож старі довірчі відносини були розірвані і вимагали встановлення нових контактів у новій історичній ситуації.

Видпрацювання нової моделі у взаємовідносинах продовжувалося і у наступному 1156 р.: «Потомъ поиде Гюрги поима со собою Изяслава Двидвича. и Свтослава Олговича къ Зарубу. на снемъ с Половци. и с ними миръ створи. и быс ихъ многое множество Изяславъ же поима я и ѣха с ними к Березому. на сыновца своего на Свтослава. на Всеволодовича. а Гюрги поиде къ Киеву. и Свтослава Олговича поя съ собою». Використання кочівників у міжкнязівських чварах знову попадало у стару колію.

Це стосувалося й самого Юрія Долгорукого — старого прихильника половецької підтримки. Та сидячи вже на київському столі, у 1157 р.: «Поиде Гюрги съ зятемъ своимъ Ярославомъ съ Галичскимъ. и съ сыноѣми своими. и с Володимиромъ съ Андрѣвичемъ. и с Берендичи. к Володимирю на Мьстислава. на Изяславича». Новий статус додавав йому нових союзників — на цей раз берендеїв. Але одночасово він починає своєрідно контактувати і з одним з невдалих представників роду Рюриковичів, який долею волі опинився в середовищі слов'ян, що перейшли до кочівницького способу життя — берладників (прототипів майбутніх запорозьких козаків), який увійшов у конфлікт із деякими давньоруськими князями: «В то же веремя бяше привель Гюрги. Ивана Ростиславича. рекомаго Берладника. ись Суждаля. окованого. хотя и дати Ярославу зяти своему. прислалъ бо бяше Ярославъ оуже по Берладника. Свтополка князя и Кснятина Сѣрославича съ многою дружиною». Мабуть представник невагмовних берладників досить сильно допік галицького володаря, якщо за ним було послано такий потч. Але за проханням митрополита Константина життя полоненого було збережено. Мабуть і церква не являлася прибічником розправи когось із представників князівського роду Рюриковичів.

Після смерті Долгорукого у 1158 р. київський стіл знову зайняв чернігівський Изяслав Давидович, який того ж року «иде къ Каневу. на снем с Половци. и ту створиша с ними миръ и възратися

Києву». Стару практику взаємовідносин із володарями степів було продовжено. Але опиратися новий київський володар всеж бажав на традиційних союзників київських зверхників. Так, воюючи в районі Турова, коли у цій поліській місцевості палили села «воеваша Берендичи около Пиньска. и за Припятью».

У 1159 р. на історичну арену знову виходить вже вищезгаданий Іван Берладник, звичайно із своїми степовими побратимами, які протистояли князівській владі: «Иванъ же тогда оуполошився. ѣха в поле къ Половцемъ. и шед с Половци и ста в городехъ Подунайскихъ. и изби двѣ кубарѣ. и взя товара мног в нею. и пакостяше рыболовомъ Галичьскимъ. и придоша к нему Половци мнози. и Берладника оу него искупися. 6 тысяч. къ Кучелмину. и ради быша ему. и оттуда къ Оушици поиде. и вошла бяше засада Ярослава в городъ и начашас бити крѣпко. засадници из города. а смерди скачют чересь заборола. къ Иванови и перебѣже ихъ. 300. и хотѣша Половци взяти городъ. Иван не да имъ взяти. и розгнѣвавшеся Половци. ѣхаша от Ивана. Изяславъ же посла. по Ивана. и приведе Киеву». Тож у номадів з'явився новий союзник уже із кочівницьким способом існування, який починав загрожувати і функціонуванню землеробського побуту власних сусідів, хоча і такий, що ще мріяв про свою долю у спадщині Рюриковичів. Та серйозному протистоянню у цей час ще не було історичних підоснов — вони виникають лише в часи пізнього середньовіччя та раннього модерну.

У згаданому році «поча рать Изяславъ Двидвичъ. на Ярослава на Галичьскаго. ища волости. Иванови Ростиславичу рекшему Берладнику. сляхуть бо ся к нему Галичане величе ему всѣсти на конѣ. и темъ словомъ поушцавають его к собѣ» — тобто нова сила зразу ж знайшла своїх прихильників ще у давньоруському середовищі, як це відбулося пізніше. Але і в землеробському середовищі проживали представники кочівників. Зокрема це було на Дніпровському Лівобережжі, коли Сятослав Ольгович жалівся про бідну власну волость із 7 міст, де «сѣдять псареве же и Половци» — вірогідно слуги цього князя. Тоді ж інший Рюрикович — Ізяслав — у протистоянні із галичанами біля міста Мунарева «ждеше сныновца своего послалъ бо и взяша противу Половцемъ дикымъ веля имъ поѣхати к собѣ вборзѣ и приде ему

вѣсть. оже Мстиславъ и Володимиръ и Ярославъ. и Галичане идуть Киеву и бы оу Василева и ту постиже Свтославъ сыновець его. с Половци многими. и оттуда поиде Бѣлгороду и ста на Киевськомъ пути. Мьстиславъ же съ братома вниде в Бѣлгородъ начас бити крѣпко. приѣздяче к городу. и они из города выѣздяче бяхутся крѣпцѣ приде же Изяславу болши помочь к Бѣлгороду приде бо к нему Башкордъ в 20 тысяч отчим Мстиславль. Володимирича. бѣ бо мати его бѣжала в Половци. и шла за нь. Изяславъ же являше имъ полкы своя. веля имъ изити из города. неизидоша. и стояша въ градѣ. за 12 дни быс же лестъ въ Берѣндичихъ. творяхуть бо я битъ приѣздяче к городу. а снашивахуться рѣчьми межи собою. сему же начальници быша Тудрь Сатмазовичъ. Каракозь Мнюзович. и Карась. кокѣи и яли бо бяхуть в зажитѣи Кузму Сновидича съ отрокомъ и послалаша отрока Кузьмина ночь. напсавше ему. свое знамение. рекша ему иди оу Бѣлгородъ. ко Мьстиславу и молви ему тако и насъ ти княже и добро и зло. аже ны хочещи любити. яко же ны естъ любиль отецъ твой. и по городу ны даси по лепшему. то мы на том отступимъ от Изяслава. Мьстиславъ. радъ бывъ речи той. и посла к нимъ с тѣм же отрокомъ. той же ночи. Ольбыря Шерошевича. и яся имъ по всю волю ихъ и ротѣ к нимъ ходи и бы полуночи. и поѣха Берендичи и Торци кричаче к Бѣлгороду Изяславъ же врозумѣ лестъ ихъ. и всѣдше на конь гна до товарцѣ ихъ. и види товарища горяща. и воротися опять. поемъ сыновца своег Свтослава Володимирича. и Володимира Мьстиславича и побѣгоша на Вышингородъ. к Гомью». Из цього літописного текста маємо досить багато нової інформації про русько-кочівницькі взаємовідносини:

- виявляється, що іноді й у степ тікали із Русі жінки де родилися з представниками номадського середовища;
- зафіксовано кілька нових імен кочівників;
- зрадники були тоді не лише у давньоруському світі, але й серед представників кочовиків.

«Половцѣ же бѣжаша от Бѣлгорода на Гюргевъ. и много ихъ изоимаша Берендичи. и Гюргевци а оно ихъ. во Рси истопе».

Протистояння половців та русів продовжилося й у наступному 1160 р., коли у Києві почав правити Ростислав Мстиславич: «тогда Олегъ. Свтославичъ. изби Половци. и Сантуза оуби Поло-

вещьскаго князя». Під тим же роком зафіксоване й повідомлення, що «посла Ростиславъ ис Киева. Гюрга Нестеровича. и Якуна. в наседехъ. на Берладники. оже бяхуть Олешье взяли. и постигше ѿ оу Дциня избиша ѿ. и полонъ взяша». Як бачимо, вихідці із східнослов'янського середовища не у всьому підкорялися давньоруським князям, а іноді просто суперечили їм у досягненні своїх власних інтересів. Боротьба тривала і далі: «Том же лет. Володимиръ Андреевич и Ярославъ Изяславичъ. и Галичане избиша Половци. межи Мунаревомъ и Ярополчемъ. и много душъ отпологиша. иже бяхуть взяли Половци. тогда же и Берендицъ избиша въ облазнѣ» — помилки траплялися і у ті часи. «Том же лѣтъ ходи Рогъволдъ с Полтчаны. на Рославнаго Глѣбовича къ Мѣньску. послалъ же бѣше Ростиславъ ис Киева. помочъ. съ Жириславомъ. съ Нажировичем Торкъ. 600. а ты померше голодомъ. и придоша пѣши. не дождавше мира». Звичайно, такі досить північні поліські акції не відповідали тактиці й стратегії степняків, а тому їх використання було малоефективним.

Далі протистояння перекинулося на Дніпровське Лівобережжя: «Том же лѣтъ придоша Половци мнози къ Изяславу Двидовичю. къ Выреви. и поиде Изяславъ к Чернигову. съ всаєю силою Половецкую. на Свтослава на Олгович и сташа подлѣ Десну. по Крырову. оли до оустѣя. а внизъ до Стоняничъ. оу Свтославъ же тогда бѣше сыновець. и Свтославъ Всеволодичъ. и Рюрикъ Ростиславль. бѣше поялъ оу Свтослава Всеволода. сына его. оувѣряя Кияны. и Берендѣѣ. бяху бо. не вѣрующе за свое съгрешение и бяхутся с ними о рѣку. о Десную. крѣпко. они на конихъ. а ини в насадехъ ѣздяче. и не пустиша ѿ чересъ рѣку. и стоявше велику пакость створиша. села пожгоша. люди повоеваша. Свтослава же оба посласта. к Ростиславу. помочи просяче. и ѣще оу него. Ростиславъ же пусти к нима. Ярославич Заславич и Володимира Андрѣевича. и. Галичская. помочъ. Изяславъ же с Половци. отѣхаша в поле. си же пришедши и не обрѣтоша его. бродишася по немъ за Десну Свтослава оба и Рюрикъ. и ходивше за днище не обрѣтоша его възвратиша каждо въ свояси». Тут цікаво відзначити комбінований характер бойових дій, коли кіннота мала підтримку із кораблів на Десні.

Далі Ізяслав переправився зі своїми військами через річку та «пусти я воевать. перѣхаль же бяше и самъ черес Десну. и быс вѣтъ Свтославу иже Ізяславъ бродится. чересъ Десну а Половци воюють. и сѣльце свтого Спаса зажгоша... Свтославъ же ста изрядивъ полкы. всѣ жда Ізяслава. тако ботворяшеть. яко поиде к нему на сувою мысль. на нюже есть пошелъ а молодь.. перебравъ с Берендичи. и с Каепичи. пусти Половци ити съ Бжиею помощю. доехавше ихъ. начаша я бити. и много ихъ избиша а другыя руками изоимаша и люди отполониша своя иже бяху Половци поимали. Ізяславъ же оузрѣ Половци сѣчени бѣгающа. а ины топящася в Деснѣ и нача ихъ прашати что есть. они же повѣдаша ему видихомъ полкы многы стояче оу города Ізяславъ же. оубоявъся ѣха опять за Десну. ночью заложивъся. поѣха к Выреви». Бойові дії далі переміщалися на схід: «Ко Ізяславу же придоша половци мнози. и иде с ними к Воробейнѣ. и к Росусѣ и тудѣ повоевавъ иде к сынвцю своему. ко Вщижю. Тои же зимы оттудѣ иде на Смоленскую волость. Ізяславъ и пооевавъ. и тамо много зла створиша. Половци. взяша душъ боле тмы а иныя исѣкоша». Із локальних сутичок протистояння переросло у 1160 р. в масштабну військову кампанію у котрій прийняли участь як чисельні давньоруські підрозділи, так і сили кочівників (при тому із обох сторін).

У 1161 р. було відносно затишшя: «Том же лѣтъ посла Ростиславъ къ Свтославу река ему псти ко мнѣ дѣтя Олга. ать познаеть Кияны лѣпшия и Берендичѣ. и Торкы Свтославъ же безо всякого извѣта пусти ему. сынъ свои». Але затишшя було недовгим: «поидоша Половци мнози къ Ізяславу. Ізяславъ же съкупися съ Всеволодичема и съ братею и съ Олгомъ а Свтославъ не иде и Щернигова. и поѣха противу Половцемъ в поле. и съвкупився с Половци. поѣха к Переяславлю. на Глѣба на зятя своего. веля ему поѣхати съ собою за Днѣпръ. на Ростислава. Глѣбъ же не ѣха. с нимъ. и стояше оу Пререевля... великий же князь Киевський Ростиславъ съвкупя воя многы. и поиде на Ізяслава. и быс въ Треполи. слышавъ нь с полки. своими. и побѣже Ізяславъ. а Половци бѣжаша в поле». На той момент конфлікт було вичерпано — вірогідно сили київського зверхника в значній мірі переважали можливості супротивника.

Але це тривало недовго. Знову розпочалося протистояння за столицю Київської Русі: «Ізяславъ же свѣкупився съ братею. своеюоу любовь посла по Половци. и придоша ему Половци мнози. и свѣкупився Ізяславъ. съ Всеволодичема. и съ Олгомъ и с Половци и поидеза Вышегородъ къ божниці». Далі боротьба була продовжена біля самого Києва: «и нача одалати. Ізяславъ. оуже бо Половци. вѣздаху въ городъ. просѣкающе столпие. и зажгоша дворъ. Лихачевъ попов. и Радъславль. и побѣгоша Берендичѣкъ Оугорському а друзии к Золотымъ воротомъ. и начаша молвити дружина Ростиславля. княже се братья твоя к тобѣ не притягнули. ни Берендичѣ ни Торци а сихъ сила велика. а поиди в Бѣлгородъ. и т сѣждеши братѣ. свои. и помочиши всихъ своихъ Ростиславъ же послушавъ ихъ. иде Бѣлугороду с полки своими и съ княгинею. въ тѣже день приде к нему Ярославъ сновець его съ братомъ Ярополком. а Андрѣевич ѣха къ Торческому и къ Берендѣмъ и к Торкомъ. Ізяславъ же вниде въ Киевъ мѣсца феврала въ 12». Чотири неділі тривала облога Білгорода Київського після чого «Свтославъ же слаше и Щернигова къ Ізяславу. веля ему миръ взяти. пакы ли ти не дадя мира ам всяко поѣди за Днепръ. аже будешъ за Днестромъ то вся твоя правда. будет Ізяславъ же не послушавъ. брата своего Свтослава. но реч ему братя моя воротившеся пойдуть. оу волость свою. а мнѣ ся воротити. в Половци не могу ити а оу Выри не могу голодомъ мерети. а лѣпле хочю сде оумерети». У цьому уривку вперше згадується пороське місто Торчеськ — столиця Чорних Клобуків на протязі всієї історії їх існування в структурах Давньоруської держави.

1162 р. «Поиде. Мъстиславъ из Володимиря. полком. своимъ с Галичьскою помощю. а Рюрикъ поиде ис Торцького с Володимеромъ съ Андрѣвичем. и съ Василкомъ съ Гюргевичем. и с Берендѣи. и с Куи. и с Торкы и с Печенѣгы. и сняшас оу Котелници со Мъстиславомъ. и оттудѣ поидоша к Бѣлугороду. на Мутижиръ и быша на Кучари и начаша ся просити Чернии Клобуци оу Мъстислава на передѣ. ать соглядаемъ княже велика. ли рать. Мъстиславъ же пусти ѣ. диции Половци оустерегоша рать. и пригнаша къ Ізяславу. и поѣдаша ему рать велику. Ізяславъ же ни полковъ. видивъ побѣже. от Бѣлагорода». Разом із ним місто покинули й союзники. Торки догнали їхній обоз на р. Желяні й

розпочалася жорстока битва під час котрої було вбито й самого Ізяслава. «Том же лѣт. преславися князь Иванъ Ростиславичъ, рекомый Берладникъ, в Селуни. и инитакo молвахуть яко съ отравы бѣ ему смерть» — скінчилося земне життя одного із відомих попередників українських козаків часів пізнього середньоовіччя та раннього модерну. А у згаданому році Давид Ростиславич взяв пороський Торчеськ і привів до Києва воєводу Мстислава Ізяславича Вишка.

Окрім того тоді ж «придоша. Половци мнози къ Гюргеву. и взяша вежи многи по Роту. и Вѣйбора оубиша. иже бяше Ізяслава оубиль. Черныи же Клобукъ весь. съвъпившесѣ ѣхаша по них. и потигоша я на Рси. и много биша ихъ. и полонъ весь. отимаша оу них. и самѣх изоимаша боле 500. яша же и два княжича. Сатмазовича инъ княжичъ».

Ще раз Торчеськ згадується 1163 р., коли його разом із іншими середньодніпровськими містами було передано Ростиславом у володіння Мстиславу Ізяславичу. «Том же лѣт приведе Ростислав Белуковну. князя Половецькаго дщеръ. ис Половець. за сына своего за Рюрика. того же лѣт и миръ взя с Половци». Династичні шлюби продовжували періодично відновлюватися, що, звичайно, працювало й на справу мирного співіснування обох народів.

1165 р. «Василко Ярославичъ изби Половци на Рус [Рси]. Много же ихъ руками изоима. и обатишса. дружина его. оружьемъ и кони. и самъ искупа много има на нихъ». А в 1167 р., під час нових міжкнязівських чвар «Свтославъ же посла брата своего. Ярослава с Половци. и дошедше Молочны. и ту воротиша. вдалье. 15. верстъ от града». При цьому кочівники використовували на свою користь любую ситуацію, пов'язану з давньоруськими негараздами: «Половци. оже князи не в любви живутъ. шедше в пороги. начаша пакостити. Гречникомъ. и посла Ростиславъ. Володисла (в). Ляха с вои. и възведоша Гречники». Таким чином водна магістраль, що пов'язувала Київ та Константинополь, знову запрацювала. А ще пізніше «биса Олегъ Свтославичъ. с Боняком. и побѣди Олегъ Половци». Ті ж у відповідь взяли київського воєводу: «яша Половци Шварна за Переяславлемъ. а дружину его избиша и взяша на немъ искупа множество».

Відповідь не забарилася 1168 р.: «Тои же зимѣ ходиша Олговичи на Половци. бѣ бо тогда люта зима велми и взя Олегъ. вежѣ Козины. и жену и дѣти. и Бга и прчистую его злато и сребро. а Ярославъ Беглюковы вежѣ взя. и похваливше Матрь възвратишасъ въ свояси».

Рік 1169: «По Ростиславли смерти. начаша слати по Мъстислава братья. Володимиръ Мъстиславичъ Рюрикъ Двидъ Кияне от себе послаша Черныи Клобуки от себе послаша. Мъстиславъ же посла Володислава. Воротиславича предъ собою къ Василкови къ Ярополчию. веля ему сѣдѣти Києвъ до себе. и тиунъ свои посла» — у даному випадку під час вибору нового київського зверхника Чорні Клобуки виступають як рівноправні учасники у цьому процесі разом з окремими князями та представниками київської громади. Далі «поиде Мъстиславъ Киеву на столъ. и Галичьских полковъ. 5. да ему Ярославъ. и Мъстиславъ Всеволодковичъ с ним же. и приде къ Микулину. и ту придоша ему Берендичи вси. и Торци и Печенѣзи. и весь Черныи Клобукъ. и водивъ ѣ ротѣ. и пусти брата своего. предъ собою съ Берендичи. а самъ поиде по немъ. и в то чинъ Володимеръ. Мстиславичъ. поиде съ Треполя Вышегороду и съ женою и съ дѣтьми. Въ тѣ же день Мъстислаавля мати его. иде Вышегороду. Ярополкъ же с Берендичи. настигоша Берендичи. Володимира на Желани. оу Доброгубужаи и не даша. Берендичи. стрѣлятися с ни и. бяху бо Берендичи. встаче. и тако ѣхаша Берендич по них до Всеволожа. манастиря. и ту воротися Ярополкъ в городъ Мстиславъ же заутра. по нем иде Киеву. изрядивъ полкы свои. Вачилевским путем та къ Олговѣ. а въ Києвъ вниде. ту выидоша Кияне вси и зма радъ със братею. и съ дружиною и с Кияны въ тѣ день и поиде къ Вышегороду. а Берендичи пусти в наворопъ. и на болоньи о Днѣпра. зажгоша. дворъ тысячкого. Двида Радиловъ. а инѣхъ дворовъ 7 сторѣ. Мъстиславъ же пришедъ ста по горе от бору а пѣшци постави по валови. Берендичи же оубиша Володимиръ мужъ. оубиша же и ти лѣпшии Берендичъ. бѣ же тода пяток. а заутра же в суботу. начаша битися ѣздяче къ городу и из города виходяще бяхуся. крѣпко. и тако начашас рядити. о волость шлюче межи собою. Рюрикъ и Двидъ и Володимир съ Мъстиславомъ. и оуладившеся о волость целоваша хрстѣ. Мъсти-

славъ же оу понедѣльникъ вниде въ Киевъ». З опису цих подій, в контексті даної праці, слід зробити кілька зауважень:

- в тексті перераховуються представники усіх груп Чорно-клубуцького союзу, які прийняли саму активну участь у перемозі Мстислава Ізяславича під час зайняття ним київського столу;

- на цей раз, як і у багатьох інших випадках, представники берендеїв стали ударною силою у перемозі представленої князівської коаліції;

- слід також відзначити, що на боці Мстиславового супротивника Володимира також виступила якась група берендеїв (вони й були убиті), що говорить про непрості взаємовідносини у самому кочівницькому середовищі, де різні угруповання орієнтувалися на власних претендентів на високий київський стіл.

Та інший претендент не змірився зі своєю поразкою: «Том же лет переступи крсть Володимиръ Мстиславич начаша ся слатися к нему. Чагровичи. Чекъманъ и брат его Тошманъ и Моначюкъ». Але його боярське оточення не підтримали такий задум, після чого князь переніс свої симпатії на представників молодшої дружини: «Володимиръ же реч възрѣвъ на дѣцкыя. а се будутъ мои бояре. и поѣха къ Берендичемъ. и сняся с Берендичи. ниже Ростовця. и оузриша и одного їздяща. и рѣша ему. ты намъ тако молвяшею братья вси со мною суть. а кое есть Андреѣвичъ Володимиръ и Ярославъ. и Двидъ но се одинъ и без мужии своихъ. а насъ перельстивъ. а намъ лучьше. въ чюжю голову нежели въ свою. и начаша въ нь пущати стрѣлы и оудариша князя двѣма стрѣлами. и реч князь не дай Бгъ поганому вѣры яти. николиже. а я оуже погинулъ и душею и жизнью. и побѣже и ту избиша дѣцкыи около его. а самъ бежа къ Дорогобужю. ту же бѣ и жена бѣжала предъ нимъ». Тож і у цьому випадку слід зробити кілька зауважень:

- акція була непередбаченою, про що й свідчить незгода боярського оточення приймати участь у авантюрі;

- на проведення таких дій Володимира підбурили кілька кочівницьких родин, хоча реальної військової допомоги вони йому не надали;

- розрахунок на частину лояльних до нього берендеїв не виправдався: побачивши відсутність інших князів та навіть влас-

ного боярського оточення викликало лише лють у частини по-
роських кочівників, які не ув'язалися в провокацію.

Зайнявши київський стіл новий князь у 1170 р. вирішив пере-
хопити ще раз ініціативу у боротьбі зі Степом: «Вложи Бгъ въ
срдце Мьстиславу Изяславичю. мысль блугу о Руской земли. за-
неже еѣ хотяще добра всимъ срдцемъ. и сьзва братю свою. и нача
думати с ними. река имъ тако братье. пожалуйста си о Руской
земли. и о отчинѣ и дѣдинѣ. оже несуть хрсьяны на всяко лѣто оу
вежѣ свои. и с нами роту взимающе всегда переступающе. а оуже
оу нас и Гречьский путь изьотимають. и Солоний и Залозный. а
лѣпо ны было братье възряче на Бжию помочъ. и на млитву святоѣ
Бдци поискать отцъ своихъ и дѣдѣ своихъ пути. и своєю чсти и
оугодна быс речъ его преже Бгу и всеѣ братѣѣ. и мужемъ ихъ. и
рекоша ему братья. вся Бгъ ти брате помози в томъ. оже ти Бгъ
вложилъ въ срдце а намъ даи Бгъ за крстьны и за Рускую землю.
головы своѣ сложити и къ мучкомъ притченъ быти. посла же
Чернигову къ Олговичемъ всимъ. и къ Всеволодичема. веля имъ
быти всимъ оу себе. бяху бо тогда Олговичи въ Мьстиславли
воли. и всим оугодна быс дума его. Мьстиславля и сьвъкупив-
шися вся братья Киевѣ».

З цього тексту слідує, що постійна загроза з боку кочівників
практично кожного року залишалася реальністю. Але, окрім того,
вони ще й перекривали основні міжнародні торговельні шляхи, а
це вже було зовсім недопустимим. Тож масштабна військова
операція вглиб степової зони знову виявилася необхідною спра-
вою у багатьох відносинах.

Об'єднані сили йшли із Києва 9 днів «и быс Половцем от
кощея Гаврилкова. от Иславича. оже идуть на нѣ князи Русьстии.
и побѣгоша. лишившися женѣ и дѣтти. князи же оувѣдавшє. оже
Половци побѣгли. и лишившися женѣ своихъ. и возѣ своихъ. и
поѣхаша вборзѣ по них а Ярослава Всеволодича оставиша за со-
бою оу возѣ. и взяша вежѣ ихъ на Оуглѣ рѣцѣ а другыѣ. по Сно-
породу. а самѣхъ постигоша в Черного лѣса. и ту притиснувшє къ
лѣсу избиша ѣ. а ины руками изоимаша Бастии же. и инии. мнози
гониша по них и за Вьсколь быюче и. и толико взяша положа
множество. якоже всимъ. Рускимъ воємъ наполнитися до изообилья.
и колодники и чагами и дѣтьми ихъи челядью. и скоты и конми.

хрстьяны же отполонивше пустиша на свободу вси». Без жодного сумніву, перемога була повною й незаперечною.

Та життя не стояло на місці. Спочатку Андрій Юрійович Боголюбський організував похід на Київ (він відбувся взимку 1168/1169 рр.), а потім Мстислав послав князя Михалка Юрійовича для допомоги своєму сину Роману «с Коуи Бастеевою чадью. и быс вѣсть Рюрикови. и Двидви оже Андрѣвичь Романъ близь идеть съ Смоляны и посласта и яста Михалка за Межимостью ко Мозырю идуща. ту же льсть издѣя Бастии надъ Михалкомъ». Вірогідно це були найбільш віддалені експедиції кочівницького корпусу в північному напрямі за всю історію Київської Русі.

Далі, вже під 1171 р. в даному літописному списку йде опис взяття Києва коаліцією князів, організовану Андрієм Боголюбським, коли у протистоянні були задіяні й кочівницькі підрозділи: «сняшася братья Вышегородѣ и пришедше стана на Дорогожичи. подъ всымъ Курилом Федоровы недли. и второе ѣ недли. оступиша весь градъ Киевѣ. Мъстиславу затворившюся въ Киевѣ. бяхуться из города. и ѣс брань крѣпка отвсюду Мъстиславу изнемагающю. въ граде. Берендичи же и Торци льстяху подъ Мъстиславомъ. и стояша 3 дни оу города. и снидоша всихъ князи дружина Серховицею. и ринушас к ним. доловъ оу задъ Мъстиславу начаша стрѣляти. Мъстиславу же начаша дружина молвити что княже стоиши поѣди из города. намъ ихъ не перемочи. и поможе Бгъ Андрѣвичю Мъстиславу съ братею. и взяша Киев. Мъстиславъ же Изяславич бѣжа ис Киева на Василевъ. и постигше и Бастѣва. чадъ. начаша стрѣляти. въ плечи ему и много изоимоша дружины около его».

Але 1172 р. переможений раніше Мстислав Изяславич взявся відвойовувати стару столицю Русі: «Поиде Мъстиславъ съ силою многою. къ Берендичемъ. и ко Торкомъ. и съвѣкупивъся поиде къ Треполю и оттуда поиде Киеву. и вшедъ в Киевѣ. вземъ рады съ братею. съ Ярославомъ и Володимиромъ Всеволодковичемъ. и съ Свтополкомъ. Гюргевичемъ. и с Кианы. Торци же и Берендичи льстяху имъ и поиде къ Вышегороду. и пустиша на воропъ. и бышася крѣпко изъ града. Двидъ же своимъ повелѣ острогъ пожечи до нихъ. И ста Мъславъ подъ боромъ. и оттуда приходячъ бияхуся. оу Двида де въ граде много баше дружины своеи. и

братѣ его помочь. и Глѣбъ князь прислалъ быше Григоря тысяцкаго своего. с помощью. и Половци диции Концакъ с родомъ. Своимъ. и свои Берендичи Бастаева. чадъ... Мьстиславъ же съ братьею ста передъ Золотыми вороты. въ огородѣхъ. из Вышегорода. же выѣздяче погании. и диции с вои. много зла творяху. овы избивахоу. а ины руками имахоу». Знову симпатії та інтереси різних кочівницьких угруповань розділилися і вони воювали «по обидва боки барикад» (як і давньоруські князі). Але в цілому ситуація поступово знову склалася на користь прибічників суздальського князя Андрія: «и приде вѣсть Мьстиславу оже Глѣбъ бродиться на сю сторону с Половци. и къ Двидови болши помочи пришлы. и яви Мьстиславъ братѣ своеѣ. братья же рекоша ему. се вои от насъ роцлися. а симъ помочи большиѣ. приходятъ. а Черныи Клообукъ нами лестить. а не можемъ стати противоу. имъ а поѣдемы въ свою волость. мало перепочивше опять възратимся. И поиде Мьстиславъ от Киева. второе недѣли по велици дни в понедѣльникъ и быс вѣсть Двидови. оже Мьстиславъ пошелъ. и посла Володислава ляха с Половци. по нѣмъ. и постигоша я оу Болохова. и ту стрѣлявшеся с ними възвратишася. Половци же воротишася опять. много створиша зла. люди повоевоваша» — була проведена традиційна князівська оплата кочівників за їхню допомогу (Рис. 38, 39).

Далі «Глѣбъ пусти Половци въ вежѣ. и шедше сташа за Васильевомъ оу сделниковъ. съжидаячи дружины своеѣ. Василко же Ярополчичъ оувѣдав ѣ. из Михайлова и ѣха на нѣ ночь бѣ же тогда ночь темна. и оуступиша инѣмъ путемъ изблудиша всю ночь заутра слнцю въсходящу. оудариша на нихъ Половци же съвкупившеся съ сѣделники бишася с ними. и одва оубѣжа Василко до города. а дружину около его избиша. а ины руками изоимаша». Таким чином відбувся «бій після бою».

Коли Гліб Юрієвич знову закріпився на київському столі «первое лѣто приде множество Половѣць раздѣлившеся на двое одини поїдоша къ Переяславлю. и сташа оу Пѣсочна. а друзии поїдоша по онои сторонѣ. Днѣпра Кыеву и сташа. оу Корсуня. и прислашася обои къ Глѣбови. глаголюще Бгъ посадиль тя. и князь Андрѣи. на очнѣсвоеи. и на дѣдинѣ въ Киевѣ. а хоцемъ. с тобою рядъ положить. межи собою. и внидемъ в роту. а ты к

намъ. да ни мы начнемъ боятися васъ. ни вы насъ. слышав же Глѣбъ рѣчь Половѣцькихъ князи. и всхотѣ к нимъ на снемъ. и рекъ посломъ Половѣцькымъ. иду къ вамъ. и думашьть с дружиною о томъ кторомъ поидемъ переди и сдумаша переже ити къ Переяславлю блюдя Переяславля. князь бо Переяславлю. Володимир Глѣбовичъ. в то время бяшетъ малъ. яко 12 лѣтъ. иде Глѣбъ къ Переяславськимъ Половцемъ. на снемъ. а къ другимъ Половцемъ к Руськимъ посла рек имъ. пождете меня ту. иду къ Переяславлю. оумирия с тыми Половци и приду к вамъ на миръ. смирился с Половци. и подаривъ ѣ. поѣха от нихъ. потомъ же опять възвратишася в Половцѣ Глебъ же Юрьевичъ. поиде Корсуньскимъ Половцемъ. съ братомъ с Михалькомъ. и с дружиною своею. и бывшу ему на Перепетовьскомъ полѣ. Половци же ти слышавше. объѣхавша Глѣба. къ Переяславлю. и сдумаша. се Глѣбъ ѣхалъ на ону стлрону къ онѣмъ Половцемъ. а тамо ему пострати. а къ намъ не ѣхалъ. поидемъ за Києвъ. возьмемъ села. поидемъ же с полономъ въ Половѣце и ѣхаша за Києвъ воевать. и приѣхаша къ Полоному къ свѣти . къ граду Десятинному. и къ Сѣмьчу. и взяша села безъ оучьта. съ людми и с мужи и съ женами. и конѣ и скоты и овыцѣ погнаша въ Половѣцѣ. Глѣбови бо князю воротившюся от Переяславля. хотящю ему на ону сторону Днѣпра. къ Корсуню на снемъ. и бывшу ему на Перепетовьстемъ полѣ. и быс ему вѣсть яко не дождали Половци. сонѣма его. ѣхалѣ воевать и воюють. Глѣбъ же ѣхавъ слыша и хотѣ на нѣ самъ ити. и Берендѣевъ яша коня за поводъ рекуще. княже не ѣздъ. тобѣ лѣпо ѣздити въ вѣликѣ олку. и егда совокупишася съ братьею. а ныне пошли брата. которого любо ї Берендѣевъ. нѣсколько (лько). Глѣбъ же посла. брата своего Михалка. и съ нимъ Переяславѣць. сто. а Берендѣевъ. полторѣ тысячѣ Михалько же послушанье створи братьне. а дружинѣ его не суци с нимъ. и не свѣдущимъ поѣзда князя своего борозо. Михалько же цѣловавъ брата своего. Глѣба. и всю дружину братню. иде по Половѣцѣхъ. и Берендѣевъ в дорогу. Половѣцькую поидоша. по нихъ с Михалком и найдоша сторожѣ Половѣцѣи. и бе же их числомъ. 300. и объехавше их и без вѣсти избиша. а другыя изоимаша. и почаша прашати живых. изыимаюныхъ. много ли вашихъ назадѣ и рѣша много ихъ есть. яко 7000. наши же слышавше думаша. иже мы дадимъ симъ животъ.

а Половѣць много есть назадѣ. а насъ есть мало. оже ся с ними начнемъ бити. то се намъ будуть первии ворозі изъбиша я вся. не оупустивше ни мужа. и поидоша по дорозѣ ихъ».

Далі ситуація розвивалася слідуєчим чином. Спочатку ще у однієї групи половців було відібрано полон, а самих їх теж вбито. Після цього відбувся бій із третьою половецькою групою, коли в бій з їхнього боку вступило 900 списів, а з давньоруського лише 90. Берендеї знову не дозволили своєму князю виїхати на бій у перших рядах; «и быс сѣча зла. и поташа и стяговника нашего. и чельку стяговую сторгоша стяга. и смятошася обои быще Володиславъ же замысли взяти стягъ. Михалковъ. и начѣте на нь приблицію. и собрашася и толькнуша на нѣ. и стяговика Половѣцьког потяша Михалка князя оударisha ратнии. двѣма копѣи. въ стегно а третьимъ. в руку. но Бгъ млитвою отця его избави от смерти якоже преже в луцѣ моря бяхуся с ними крѣпко. и видивше Половци побѣгоша. а наши по их погнаша. овы сѣкуща. и яша ихъ руками. польторы тысячѣ а прокъ ихъ избиша. а князь ихъ. Тоглии оутече». Переможці — переяславці та берендеї на чолі із князем Михалком — повернулися до Києва та привели із собою визволених з полону християн.

Із наведеної інформації можна виділити декілька важливих моментів:

- літописець локалізує окремі половецькі загани за місцем проживання біля конкретного давньоруського міста («переяславські» та «корсунські»);

- неузгодженість в деталях переговорного процесу призвела до грабунку слов'янських поселень біля Полонного; не можна повністю виключати і версію, що одна із груп кочівників на Дніпровському Правобережжі просто використала ситуацію з перемогами у двох місцях для власного збагачення та грабунку;

- жорстокість в певних ситуаціях під час бойових дій, коли супротивника повністю знищували;

- відповідна виучка окремих військових груп русів (переяславців) під час військових сутичок із переважаючими силами ворога.

Та перемоги траплялися із перемінним успіхом. У 1173 р. «Тоѣ же зими. придоша Половци на Киевскую страну. и взяша

множество сель за Киевомъ с людьми и скоты и с коньми. и поидоша со множествомъ полона в Половцѣ. Глѣбови же князю Киевському. в то время больну супцю. посла по брата своя по Михалкови и по Всеволода. Михалко же и Всеволодъ въскорѣ прїѣхаста къ нему. и посла по Половцихъ. Михалько же и Всеволодъ послушлива сыи идоста вборзѣ по Половцѣхъ. и згониша я за рѣкою Бгмъ с Берендѣи и с Торкы. с воеводою своимъ. Володиславомъ. наѣхаша дорогу ихъ. и поѣхаша по дорозѣ по нихъ. и оустрѣтоша я с полономъ. и бившася с ними. Михалко же и Всеволодъ. Божиєю помощю. ѿнѣхъ избиша а другыя изымаша. и рѣкоша изымаемымъ. много ли ваших назадѣ и рекоша мнози суть и рече Володиславъ. се держимъ колодники собѣ на смерть но повели княже ать посѣкутъ и. и съсѣкоша ѣ всѣ. и поѣхаша по дорозѣ по нихъ. и срѣтоша ѣ изнова друзиѣ. и ступишася с ними и бышася крѣпко и поможе Бгъ Михалкови и Всеволоду на поганѣи. дѣдня и отьння млтва. и сбысться. в нѣделю самы поганыя избиша. а другыя изымаша. и в полонѣ отяша». Як би прокоментували нині: «діяли за законами воєнного часу».

1174 р. після тяжкої хвороби пішов із життя Володимир Мстиславич, який правив у Києві лише 4 місяці, але за такий короткий час він вперто боровся із Мстиславом Ізяславичем. Цікаво відзначити, що програючи конкуренту він відступав «ово Галечъ. ово Оугры. ово в Рязань. ово. в Половцихъ. за свою вину». А на київському столі сів Роман Ростиславич.

«Того же лѣт на Петровъ день. Игорьъ Свтославичъ. Сокупивъ полкы свои и ѣха. в поле за Ворьсколь. и стрѣте Половцѣ иже ту ловать языка. изыма ѣ и повѣда ему колодникъ. оже Кобякъ и Кончакъ. шлѣ къ Переяславлю. Игорьъ же слышавъ то поѣха противу Половцемъ. и переѣха Вѣросколь оу Лтавы къ Переяславлю. (Игоръ же слышавъ и) и оузырѣшася с полкы Половѣцькими. и бѣ рать мала. и темъ не оутѣрпѣша стати противу Игореву и тако побѣгоша весь полонѣ свои пометавѣше. бяхуть бо воевали оу Серебряного. и оу Баруча. дружина же Игорева постигѣше онѣхъ избивше. и а иныхъ изымаша. и тако поможе Бгъ крстьяномъ. въ день прорка Ильи». Так що майбутній герой «Слова о полку Ігоревім» познайомився із кочівниками більш ніж за 10 років до свого описаного у поемі походу.

Того ж року, у зв'язку із протистоянням різних князівських угруповань, тричі згадувалось місто Торчеськ у Пороссі. Як вже відзначалося, то була столиця Чорних Клобуків. А самі вони теж згадувалися як союзники Ярослава Ізяславича під час його протистояння з Ростиславичами: «и оубояшася. рече оуже ся имъ всяко совокупити на ны с Галичаны. и с Черными Клобуки». А дещо раніше, на боці чернігівського Святослава Всеволодовича, виступили як союзники берендеї — одна із складових частин цього кочівницького союзу.

Слідуючий раз половці з'являються на Русі у 1177 р.: «Придоша Половци на Роускою землю. на роусалной недѣли. сѣдѣшу Романови. в Києвѣ. посла брата своего. Рюрика и сына своя. Половци же взяша. 6. городов Берендичъ. и поидоша к Ростовцю. Давыдъ же бяше не притягль. и бывши распрѣ межи братьею. и постиже братью свою. Рюрика и сыновца своя. Ярополка и Бориса. и постигоша Половцѣ оу Ростовьца. и Половци оборотившися. побѣдиша полкы Роускѣѣ. и много бояръ изымаша. а князѣ въбегоша в Ростовѣцъ». На цей раз половці застосували комплексний удар як на представників Чорноклобуцького союзу, так і на русичів. І це їм вдалося успішно виконати — вірогідно сил було достатньо.

Тоді ж почалися роздори за Київ між Романом та Святославом, на боці якого й була перемога. Але до взяття столиці Русі він стояв на Дніпрі біля Вітачевського броду «и тоу приѣхаша к нему Чернии Клобоуци». Але брати Романа — Ростиславичі — вирішили дати йому бій. «Свтославъ же оувѣда. оже хотятъ емоу. дати полкъ. Ростиславичи. и побѣже Свтославъ. чересь Днѣпръ. оустѣя Лыбеди. и потоп людѣ мнози. переже ж того. послалъ бяше в Половцѣ. Половци же слышавше. оже Свтославъ. выбѣгль ис Києва. приѣхавше к Торцькому. много людии поимаша. Ростиславичи же. не хочае гоубити Рукой земли. и крестьской крови проливати. сгадавше даша Києв Свтославоу. а Романъ иде к Смолньскоу». Тож конфлікт було вирішено, але дивіденди із даної ситуації отримали якраз кочівники, використавши її у власних цілях.

Досить емоційно літописець описав прихід на Русь кочівників у 1179 р.: «Того же лѣт. мѣца. августа придоша иноплемьници. на Роускою землю. безбожнии. Измалтянѣ. оканьнии.

Агаряне. нечстии. ищадыя дѣломъ. и нравмъ сотонинымъ. именемъ Кончакъ. злоу началникъ. правовѣрнымъ крстѣмъ. паче же всимъ црковмъ. идеже имя Божие славиться. сими же погаными хоулитъ. то не рекоу единемъ. крстѣномъ но и самомоу Богу врази. то аще кто любить врагы Бжия. то сами что примуть от Бга. сии же бгостодудныи Кончакъ. со единомысленными своими. приѣхавше к Переяславлю. за грѣхы наша много зла створи крстѣномъ. плѣниша. а иныи избиша. множаишия же избиша младенѣць. В то же время. вышедшю Свтославъ ис Кыева. ниже Трьполя. стоящу. съжидаючи к собѣ Ростиславичъ. ждашетьж бо к собѣ Половѣць. на миръ. бяшеть же имъ вѣсть и на рать. и в то время пригна посоль. ис Переяславля. воюють Половци. окоо города слышавше же кнзи. Роустии. поидоша за Соулоу. и сташа близъ городища. Лоукомля вѣсть же приимше Половци яшася бѣгоу. опять своею дорогою. и князи воротишася во свояси».

Після смерті Романа Ростиславича у боротьбу за переділ вотчин знову вступив Святослав Всеволодович, який бажав мати під контролем не лише Чернігів, але й далекий Суздаль: «и раздѣлився на двое с братьею. и поиде к Суждалю. поя же съ собою Ярополка Ростислаича. и Половѣць. тако же роздѣли на двое. половиною ихъ. собою поя. а половиною ихъ остави братьи». І надалі половецька допомога використовувалася в північних для них регіонах Русі: «сдоумав же Ярославъ съ Игоремъ. оидоста. къ Дрютьску. поемше с собою Половѣць. а Всеволода Игорева брата. оставивша в Черниговѣ...Игорь же има с собою Половѣць. Коньчака и Кобяка. и дождася Свтослава противоу Вышегороуду. то же слышавъ. Рюрикъ. и ѣха въ Бѣльгородъ».

Не припинилося використання кочівницьких сил і після зайняття Києва неспокійним Святославом: «Свѣтославъ въѣха с братома в Києвъ. Половци же испрошися. оу Свтослава Игоря ать ляжеть с ними подлобскоу Свтослав же опоусти. слышав же Рюрикъ. оже Свтославъ же привелъ к собѣ Половѣць в помощь. и лежать со Игоремъ по Долобскоу. и посла Мѣстислава Володимерича. с Черными Клобоуки. и Лазоря воеводоу своего. съ молодыми своими. и Бориса Захаѣинїча. со Сдеславомъ. со Жирославичемъ. и со Мѣстиславлемъ полкомъ. изо Трьполя. Борисъ Захарьичъ. с Володимерими людѣми їкняжича своего. и возрѣвше

на Бгъ и ѣхаша на нѣ. Половецъ же бы много. и лежахуоть без боязни. надѣючися на силоу свою. и на Игоревъ полкъ. и бе сторожѣ. Мьстиславъ же приѣха к ним. Черный Клобоуци. Остерегоша е. и повѣлеша Мьстиславоу. и братѣи своєї. и воеводамъ Роускимъ. Чернии же Клобоуци слышавше оу братѣи своєї. и оустрѣвися на нѣ. и поустиша кони к товаромъ ихъ. воеводы же Роускѣи не веляхуть имъ. и не могошати ихъ оудержати. бѣ бо еще ночь. они же облазивши. грѣшиша товары ихъ. крило же ихъ в малѣ оулоуциша от дружинѣ своѣ. вогнаша оу товары ихъ. Половци же видивше ѣ. загонце ты Черныхъ Клобоукъ. и яша нѣколко ихъ. не бѣ бо тоу добрыхъ. но мало ихъ. вогнали бяхуоть в товары ихъ. и побѣгоша. Чернии же Клобоуци. бѣгающе возмѣлѣся бяхуоть Роусью. и въбегоша во Мьстиславль полкъ. Мьстиславъ же мнѣвъ яко побежени соуть. и тако возмѣтошася. дружина Мьстиславля. и не може ихъ оудержать Мьстиславъ. и Черныхъ Клобоукъ ни людѣи своихъ. и самъ бѣжа с ними Черныхъ Клобоукъ лѣпшии моужи остались бяхуоть Лазоръ воевода с полкомъ Рюриковымъ. и Борисъ Захарычъ с поломъ своего княжича Володимѣра. и Сдеславъ Жирославичъ съ Мьстиславимъ полкомъ. и възрѣвше на Бгъ. и поѣхаша противоу Половцемъ. Половци же видивше оустремишася на нѣ. и сразишася с нимъ. Роусъ же потопташа ѣ. Половци же бѣгающе передъ (полкомъ) Роусью потопоша мнозѣ. въ Чертрыи. а инѣхъ изоимаша. а другѣи исѣсѣкоша. Игорь же видѣвъ Половцѣ побѣжены и тако с Кончакомъ въскочивша в лодью. бѣжа на Городѣцъ къ Черниговоу. и тогда оубиша Половецкого князя. Козла Сотановича. и Елтоута. Кончакова брата. и два Кончаковича яша и Тотоура. и Бякобо. и Коунякочюка багтого. и Чюгая. и своѣ ополониша. поганѣи. и тако поможетъ Бгъ Роуси. и (возвратмишася). возвращашася во свояси. и приемше от Бга на поганѣи побѣдоу. и приѣхаша къ Рюрикови с побѣдоу. Рюрикъ же аче побѣдоу возмѣн ничто же горда оучини. но въбратлюбы. пае же и хрстыанѣ дѣля плѣняемы по вся дни от поганыхъ и пролитѣи крови ихъ не хотя видити. и размысливъ с моужи своими оугадавъ. бѣ бо Свѣтославъ старѣи лѣты. и оурядився с нимъ. състоупи емоу старѣишнѣства и Києва. а собе возя всю Роускою (Роускою) землю».

Тож конфлікт було вирішено досить своєрідно — переможець передав столицю переможеному. Але у цьому історичному епізоді прослідковується ще кілька цікавих моментів:

- претендент — Мстислав — ще до практичного протистояння приводить під Київ союзників половців, а такий тактичний маневр був новим у міжкнязівських конфліктах при залученні кочівницьких угруповань;

- суперники у більш ранньому протистоянні Ігор і Кончак у даній ситуації в одному човні тікають після програної битви (тепер вони вже союзники);

- із даного літописного уривку дізнаємося ще й про нові половецькі імена.

Ще кілька цікавих деталей у тактиці протистояння степнякам зафіксовано під час військових операцій 1183 р.: « мсца февраля. въ 23 день. въ 2 недлю поста. придоша Измалтяне. безбожнѣи Половци. на Роусь воевать. ко Дмировоу. съоканьным. Кончакомъ. и съ Глѣбѣм Тириевичемъ. и Бжѣмъ заступлениемъ. и не быс пакости от нихъ. князь же Свтославъ. Всеволодичъ. сгадавъ. со сватомъ своимъ. Рюриком. поидоша на Половцѣ и стаха оу Олжичъ. ожидающе Ярослава и Щернигова. и оустрѣте и Ярославъ и реч имъ. нынѣ братья не ходите по срекше веремя. оже дасть Бгъ на лѣто поидемъ. Свтославъ же и Рюрикъ поуслушавша его. возвратишася. Свтославъ же посла сыны своя. с полкы своими. подемъ ко Игореву. веля емоу ѣхати в себе мѣсто. а Рюрикъ посла Воодимѣра Глѣбовича с полкы своими. Володимѣръ же Глѣбовичъ. посла ко Игореву прося оу него ѣздити. на переди полкомъ своимъ. князи бо Роусции далѣ бяхоуть на передѣ ѣздити в Роуской земли. Игорьъ же не да емоу того. Володимѣръ же розгнѣвався и възвратися. и оттолѣ идя. иде на Севѣрьскѣи города. и взя в нѣх много добытка». Мабуть це було престижним для молодого й амбітного князя, якщо він так себе далі повів. Сам же Ігор, разом із своїми родичами, та частиною Чорних Клобуків на чолі із ханами Кулдюрем й Кунтувдієм, рушили далі на половців. Але у зв'язку із розливом р. Хирії сутичка так і не відбулася.

«Того же лѣт. Бгъ вложи въ срѣдце Свтославоу. кязю Киевскомуу и великомуу князю. Рюрикови Ростиславичю. и поити на Половцѣ. и посласта по околнѣи князи. и совокупишася с нима...

а своя братья. не идоша рекоуще. далече ны есть. ити внизъ Днѣпра. не можемъ. своѣ землѣ поустаны оставити. но же поидеши. на Переяславль то скоупимся с тобою на Соулѣ. Свтослав же не любоя на свою братью. поиде поспѣшая поути свои... идошю же емоу по Днепроу. и ста тоу. идеже нарѣцаетьс. Инжмирь бродъ. и тоу перебродися на ратьноюю стороною Днѣпра. и 5 дни искаша ихъ. тоу же отряди молодѣшеѣ князи. передъ своими полкы отряди же Володимера Переяславскаго. и Глѣба. и Мьстислава сына своего...и Берендѣвъ с ним. было 2100. Половци же оузрѣвше Володимеръ полкъ. крѣпко идоущъ на нихъ.и побѣгоша гоними гнѣвомъ Божиимъ. свѣти Бгц. онѣмъ же ѣхавшимъ по нихъ. не постѣгше. воротилися Роусь. и стояша на мѣстѣ. нарѣцаемъ Єрель егоже Роусь зоветь Оуголь. Половещький же князь Кобякъ. мнѣвъ толко Роуси. возвратися и погна. во слѣдъ ихъ идущимъ же имъ имъ понихъ. оузрѣша полци Роустѣи. начаша стрѣляти. о рѣкоу и начаша межи собою перегонити и быс имъ того не долзѣ. слышавъ же Свтославъ. и Рюрикъ и поустися имъ. болшиѣ полкы. на помочь.. а сама поидоста за ними поспѣвающа. яко же оузрѣша Половци помочныя полкы. и мнѣша тоу Свтослава и Рюрика. абѣ поскочиша Роусь же приимше помощь Божию. и взвѣтѣшася в нѣ и начаша ѣ сѣчи. имати. и тако створи Гсѣ млсть. хрсѣяномъ. в тыи же день возвеличи Бгъ. князя. Свтослава. и Рюрика за вероу. єю. и тоу яша. Кобяка Карьевича. со двѣими сынома. Билуковича Изята. и Товльа сынмъ. и брата єго. Бокмиша. Осалоука Барака. Тарха. Данила. и Съдвака. Коулбичкого. яшя жъ и Корязя. Калотановича. тоу. оубиша. и Тарсоука. а инѣхъ бещисла. створи же Бгъ побѣдоу сю» (Рис. 40).

Перемога була незаперечною і значною, про що хоча б говорити список взятих у полон знатних половців. У даному випадку руси «переклюкали» кочівників їхньою ж тактикою: уявний відступ авангарда, котрий складався із військ молодих князів, а потім ведення до бою основних військ Святослава і Рюрика.

Ще одна перемога, але вже більш локальна, у згаданому році дісталася й Ігорю Святославичу новгород-сіверському, коли він із своїми родичами «яко быс за Мѣрломъ. и срѣтєся с Половци. поѣхадъ бо бяше Обовлы Костоуковичъ. в четырехъ. стѣхъ. воевати к Роуси. и тоу абѣ поустиша к нимъ кони. Половци же

побѣгоша. Бжымъ повеленьемъ. и Роусь погнаша ѣ. и тоу побѣдиша ѣ. и возвратишася во свояси». Без жодного сумніву, даний рік був вдалим для давньоруських князів у цілому.

Але у 1184 р. знову «Пошелъ бяше. оканьный и безбожный и треклятый Кончакъ. со множествомъ Половецъ. на Роусь похоупся. яко плѣнити хотя грады Роускыѣ. и пожещѣ. огньмъ. бяше бо обрѣлъ моужа такового. бесорурменина иже стрѣляше. живымъ огнемъ. бяхоу же и оу них лоуци тоузи. самострѣлнии. одва 50 моужь. можашеть напярци. но всемлтсвыи Гсь Бгъ. гордымъ противитьс и свѣты ихъ разроуши». Як бачимо, кочівники були знайомі і з військовими досягненнями візантійців та арабів, зокрема із можливостями так званого «грецького вогню» й самострілів. Та у даному випадку це їм не допомогло: руські купці, які йшли «із половців» повідомили своїх князів, що ті стоять біля р. Хорол. «Свтославъ же и Рюрикъ. то слышавша. и рада быста. и поидоста к нимъ. Володимѣр же и Мьстиславъ. слышавше. Приидоша к мѣстоу томоу. идеже оуказаша гостѣ. пришедши же на мѣсто то. идѣже столи и не видиша никого же. шли бо бяхоуть на ино мѣсто. възлѣ Хороль. наворопници же перешедше Хороль. взиидоша на шоломя. глядающе. кдѣ оузрятъ ѣ. Кончакъ же стоялъ оу лоузѣ. его же ѣдоуше по шоломени оминоуша. иныѣ же вагаты оузрѣвше. оудариша на нихъ. Кончакъ же то видивъ. занѣ оутече чересь дорогоу. и мыншицю его яша и оного бесурменина яша. оу негоже бяшетъ живии огонь то и того ко Свтославу приведше. со оустроенымъ. прочая же воя ихъ. онихъ избиша. а коне и оружье. многое множество. и ополонишася».

Так закінчився переможний для русів 1184 р. і почався р. 1185. Розпочався він знову вдаю: «Сьдѣя Гсь. спсние свое. дасть побѣдоу князема Роускыма. Свтославоу Всеволодичю. и великому князю Рюрикови Ростиславичю. мсца марта. въ првый день. одавъша же Кончака бѣжаша. посласта по немъ. Коунътогды. въ 6000. тот же главъ самого не обрѣте. бяшетъ бо тала стопа. за Хороломъ... Тоѣ же веснѣ князь Свтославъ. посла Романа. Нездиловича. с Берендици на поганѣѣ Половцѣ. Божиєю помощью. взяша вежѣ Половецкѣи. много полона . и конии. мсца априля. въ 21. на самыи великъ день». Але далі розпочалися події, котрі були досить образно описані у знаменитому «Слові о полку Ігоревім»,

коли новгород-сіверський князь разом із своїми родичами ще й за підтримки чернігівських ковуїв вирушив у глибину Половецького степу, а потім зазнав там нищівної поразки, хоча у попередньому двобої і взяв полон (Рис. 41). Самого Ігоря захопив представник роду Турголовіч на ім'я Чилбук, брата його Всеволода полонив Роман Кзич, Сятослава Ольговича — Єлдечук із роду Бурчевичів, а сина Володимира — Копті із роду Улашевичів. Деяко пізніше пораненого Ігоря перебрав до себе хан Кончак — його майбутній сват. Із оточення вирвалося лише півтора десятка мужів, а ковуїв ще менше (багато з них потонуло у озері). Дізнавшись про це Святослав Всеволодович дуже бідкався, бо оборона Посем'я виявилася оголеною, а тому йому та іншим князям необхідно було спішно перебудовувати стратегію й тактику в протистоянні з кочівниками в даний момент. Біда не заставила себе довго ждати — ворог рушив на південноруські землі. Несчастливий новгород-сіверський володар, за допомогою половця Лавора, всеж вирвався з полону і втік на Русь пройшовши пішки за 11 днів шлях до міста Донець, а далі вже у власні володіння, а потім до великого князя київського Святослава. Тож так вдало розпочатий рік закінчився на досить мінорній ноті.

Русько—половецьке протистояння продовжилося вже 1187 р. «Сдоумавъ князь Свтославъ. со сватомъ своимъ Рюрикомъ. поити на Половцѣ. в борзѣ изъездомъ. повѣдахоуть бо имъ Половци. близъ на Татинци. на Днѣпрѣисомъ бродѣ. и ехаша изъѣздомъ. безъ возъ. Володимеръ же Глѣбович. приѣха к нимъ. ис Переяславля. с дружиною своею. испросися. оу Свтослава и во Рюрика ѣздѣти напередѣ с Чернимъ Клоубоукмъ. Свтославоу же не любо бѣшетъ. поустити Володимера.напередъ передъ сыны своими. но Рюрикъ инии вси оубидиша. зане бѣ моужь бодръ. и дерзокъ. и крѣпокъ на рати. всегда бо тосняся на добра дѣла. княземъ же Роускимъ идоущимъ на ня. и — Щерныхъ же Клоубоукъ даша вѣсть. сватомъ своимъ. в Половци. Половци же слышавше оже идоуть на ня князи Роустии. бѣжаша за Днѣпръ. княземъ же Роускимъ нѣ лзя бѣ ехати на них. оуже борзо. сполонился бѣшетъ Днѣпръ. бѣ бо вѣсна. и возратишася во свояси». Тоді ж розболівся переяславський князь Володимир Глібович і помер під час походу, а «о нем же Оукраина много постана» — перша згадка

в письмових джерелах назви «Україна». «В то же лѣтъ воева Кончакъ . по Рси с Половци. по семь же почаша. часто воевати по Рси. в Черниговѣской волости» — невгамовний половецький зверхник навіть породичавшись з Ігорем Святославичем (видав свою доньку за його сина і маючи з ним спільного онука) не залишив традиційного заняття кочового воїна.

Відповідь не забарилася — Святослав разом із Рюриком на початку зими вирушили в контрпохід навіть по глибокому снігу, захопили половецьку сторожу на р. Сніпород і від них дізналися, що стада та вежі їх стоять біля Голубого лісу на відстані півдобового переходу. Але погодні умови та піше військо не дозволили їм здобути перемогу і вони вимушені були повернутися додому. Але тієї ж зими «сдоумавъ. Свтославъ со сватомъ своимъ с Рюриком. посласта. Черны Клобоукъ. на вѣжа за Днепромъ. и возвратишася во свояси со славою. и чстью великою. Половци бо бяхоуть шли в Доунай. и не бѣ ихъ дома в вежахъ своихъ» — новий похід завершився вдало і легко. Але у даному випадку зафіксована й важлива інформація про половецькі інтереси і в дунайському регіоні.

Половецько-чорноклобуцько-руські чвари відновилися вже у 1190 р., коли «Свтославъ. сватомъ своимъ с Рюрикомъ. оутишивъша землю Роускоюю. и Половци примирившя в волю свою. и сдоумавша и идоста на ловы. по Днепрю... Тое же осени. Свтославъ . я Кондоувдыя Торцького князя. по обадѣ. и присла к нѣмоу Рюрикъ свать. жлоуя про нь. зане бѣ моужь дерзъ и надобень в Роуси. Свтославъ же послоуша свата своего Рюрика. и водивъ его к ротѣ и поусти. он же не стѣрпя сорама своего идоша в Половцѣ. и приде ко Тоглыеви Половѣцькомуу князю. Половци же обрадовався емоу. и почаша с нимъ доумати. коуда бы имъ выѣхати. в Роускою землю. онъ же поча ихъ водити. подѣтыча на воевание. како бы емоу мѣститися сорама своего Свтославоу. Половци же оулюбивше домоу его. потоптавшя ротоу его дѣля. и всѣдоша на коня. и ѣхавше изѣхаша городъ. Чюрнаевъ. и острогъ взяша. и дворъ зажгоша. и статокъ его всѣ поймаша. и челядь много яша. и ѣхавше и легоша по Висемъ и тоу перепочивше конемъ своимъ и ѣхаша ко Боровому. и слышавше Ростислава Рюрикоуича в Торьскомъ. и возвратишася к ватагамъ своимъ. и

оттодоу же їздячи и почаша. часто воевати. по Рси с Коутовдѣмъ Святослава. бо тоѣ осени. не бяшетъ в Києвѣ. ѣхалъ бяшетъ за Днѣпръ с братьєю своею». Таким чином, непродумані дії київського князя призвели до конфлікту з представником традиційних союзників із Поросся, що потім мав досить серйозні наслідки для усієї Південної Русі.

Перепетії, пов'язані із особистістю Контувдія, на цьому не закінчилися: «Тое же зимы сдоумаша. лѣпшии моужии в Черныхъ Клобоучехъ. и приѣхаш в Торцький к Ростислаоу. Рюрикоуиу. и рекоша емоу. се Половцѣ сеѣ зимы. воюють ны часто. а не вѣдаемъ. Подоунаици ли есмь что ли а отцъ твои далече естъ. что Свтославоу. без лѣпа не лемъ ныне да несъ не добръ про Коунтувѣя. Ростиславъ же Рюрикоичъ оулюби доумоу ихъ с моужии своих. и посла к Ростиславоу Володимеричю. река емоу. брате хотель быхъ ехати на вежа Половѣцькия. а отци наши дале соуть. а иныхъ старѣишихъ нѣтъ. а мы боудеа за старѣишия. а поѣди ко мнѣ в борзѣ. и тако совокоупсиа с Черными Клобоуки. и ѣхаша в борзѣ. изѣздом до Протолчии. и тоу заяша стада многа Половецкая. в лоузѣ в Днѣпрескомъ. а за Днѣпръ нѣ лзѣ бы имъ бы ехати. зане бѣ Днѣпръ в крахъ. и тако заяша стадъ. множество. и вежа которѣ бѣхоуть остались в лоузѣ. и ты вземше и возвратишася. во свояси. Полвци же видѣвше стада своя взята и жены и дѣти. стѣсноувше вобрѣдоша во Днѣпръ. и постигоша и. на Ивлѣ. во третии день от Днѣпра. бяхоуть бо в полкоу Половецкомъ три князя. Колдечи. Кобанъ. Оуросовичи оба. и Бѣгъбарсѣ Акочаевичъ. так же. Ярополкъ Томзаковичъ. со стороны приѣха. своимъ полкомъ. Ростиславъ же видѣвъ Половцкыя полкы. многы. възрѣвъ на Бга. и поеха к нимъ. а стрѣлци своя молодыя пути к нимъ. ажъ срѣтоша ихъ. почашас с ними стреляти. Половци же видивше стягы Ростиславли и не ждавше стяговъ Ростиславли. поскочиша стрѣлци же Роускыи. и Чернии Клобуци. въвергѣша в ня. и яша ихъ живыхъ. 600. а иныхъ избиша. много же яли бяху Чернии Клобуци. Половецкого князя Кобана. но блюдучися князя Ростислава не вода его в полкъ. буладившіеся с нимъ. на откупъ. и пустиша и. и тако приемше от Бог. на поганыя побѣду. и възратишас вь свояси. Ростиславъ же приѣха в Торцький свои. съ славою. и чстью великою. побѣдивъ Половци».

В даному випадку зафіксовано кілька нових тенденцій у протистоянні обох сторін:

- місцевий князь перемагає супротивника без благословіння з боку київської влади, що дає йому можливість опертивно вирішувати тактичні завдання;

- в свою чергу чорноклобуцька верхівка без безпосереднього погодження із своїм давньоруським сюзерном вирішує питання у відношенні із полоненим половецьким зверхником;

- такі новації, безперечно, відображають новий стан взємовідносин між центром і пороським регіоном на початку останнього десятиліття XII ст.

Та події 1190 р. на цьому не скінчилися. «Тое же зимы. Половци въехалъ. Ростиславлею дорогою. Итогда съ Акоюшемъ. и хотѣша поустити науропъ по земли и яша языкъ. во Воротъцехъ. а и слышаша оужь Свтославъ стоить совокоупився. оу Коульдерева. и тако оуверноувшася побѣгоша. пометавши стяги и копыя. Свтославъ же отолѣ еха Кыевоу. оставивъ сына своего Глѣба в Каневѣ. Половци же слышавъ. ажь Свѣтославъ ехалъ в Кыевъ. и перебравшеся с Коунтовдѣмъ и ѣхаша к Товароמוу. и быс вѣсть Глѣбови. Глѣбъ же заеха и оу Товарава. Половци же бежачи от города обломишася на Рѣси и тоу инѣхъ изыимаша. а другия избиша. а инии истопоша. а Коунтоувдѣи оутече».

І слідуочий 1191 р. не приніс миру. Той же невгамовний Ігор Святославич — герой безсмертного «Слова» — вирішив із братами знову рушити на половців «и шедше ополонишася скотомъ и конми. и возвратишася во свояси. И опять на зиму ходиша. Олговичи же на Половци. Игорь с братомъ со Всеволодомъ. а Свтославъ поустити три сыны. Всеволода Володимера. Мъстислава. а Ярославъ поустити своег. сына Ростислава. а Олегъ Свтославичъ поустити сына Двида. и ѣхаша до Оскола. Половцемъ же быс вѣсть на ня. и поуститиша вѣже назадъ. а сая совокоупившеся ждоутъ ихъ. Олговичи же не могоущи ся с ними бити. заложивъшеся ношью идоша прочъ. Половци же освѣтивъшеся. и не оузрѣша ихъ. и гонившеся по нихъ и не постигоша ихъ».

А вже 1192 р. до військового протистояння приєдналися ще й Чорні Клобуки. «Князь Свтославъ со сватомъ своимъ с Рюрикомъ. совокупившеся и с братьею и стояша. оу Канева все лѣто.

стерегоучи землі Роускиѣ. и тако сблюдише землю свою от поганныхъ. и разидошася во свояси. Тое же осени сдоумаша лѣпшии моужи в Черныхъ Клобуцѣхъ. и почаша просити оу Рюрика сына Ростислава на Половцѣ. на Дунаи. и посла Ростиславъ Рогъволода ко отцю. просяся с Черными Клобоуки на Половци. и не поустити его отць. Свтославъ же с братомъ Ростиславомъ. Володимерича. идоста с Чернымъ Клобоукомъ. и доѣхаша Добра. Черний же Клобоуци не восхотѣша. ехати за Днепръ. бяхоуть бо сватове имъ сѣдяще за Днепромъ. близъ и роспрѣвшеся и возвращашася во свояси. Тое же зимъ посла Рюрикъ по Коунтоувдыя в Половци. Половци же поемъше и приехаша к Рюрикови. Рюрикъ же Половцѣ одаривъ дары многими. и водивъ их к ротѣ и отпусти ихъ во свояси. А Коунтоувдѣя. остави оу себе. и да емоу город на Рси Дверень. Роускоѣ землѣ дѣля.

Тут знову зафіксовано кілька важливих моментів:

- виявляється, між окремими угрупованнями Чорних Клобуків та вороже настроєних супроти Русі половців існували цілком традиційні відносини родичання (як і між новгород-сіверським Ігорем та Кончаком), що не дозволяло їм виступати один проти одного;

- знову відзначені половецькі інтереси в районі далекого від Подніпров'я Дунаю;

- популярний на той час ватажок торків Контувдий у відстоюванні своїх інтресів використовує тих же половців і отримує пізніше за свою лояльність давньоруське місто на Русі.

Не менш «закрученим» виявився сюжет русько-половецько-чорноклобуцьких взаємовідносин у 1193 р. «Посла Свтославъ к Рюрикови река емоу. се ты снимался с Половци с Лоукоморьскими. а нынѣ послемъ по Половци по вся. по Боуревича. и посла Рюрикъ по Лоукоморскиѣ Половцѣ. по Акоюша. и по Итогльня. а Свтославъ по Боуревича. по Осолоука. и по Изая. на осень. Свтославъ и Рюрикъ. снястася в Каневѣ и посла Рюрикъ сѣна своего. Ростислава. противоу Лукоморьскимъ. и приведе. Итогльня. и Акоюша к собѣ в Каневъ. а Боуревичи приѣха по онои сторонѣ Днѣпра. противоу Каневоу. и не ѣхаша на оноу стороноу. но рекоша Свтославъ и Рюрикови ажъ вамъ любо едите к намъ на сию стороноу. князи же сдоумавше и рекоша имъ. ни дѣди наши

ни оци наши. не ѣздѣли противоу намъ. аж вы годно а ѣдете к намъ. а паки ли не годно вы. а волни есте Боурчевичи же не хотячи дати билинча. и не ѣхаша. бяхоуть бо оу нихъ колодници. от Черны Клобоуковъ. и ѣхаша проч а Лукоморци хотя мира но Свтославъ не оулюби. Рюрикъ же поноуживашъ Свтослава на миръ. Свтославъ же реч не могоу с половиною ихъ миритися. и тако не оумиришася и поѣхаша во свояси».

Тож протиріччя та амбіції з обох сторін призвели до зриву атаквальних планів русів, які змогли лише обороняти власні володіння. Але виявилось, що окремі половецькі угруповання мають найменування не лише за іменами своїх ханів, але й за територіальним принципом.

Але атаквальні тенденції не були забуті. Сина Рюрика Ростислава звабили своїми обіцянками Чорні Клобуки і він із Чорнобиля рушив на Рось в Торчеськ. По дорозі до нього приєдналося ще декілька князів тож об'єднані сили рушили на половецькі вежі, що знаходилися на р. Івлі «и тоу изымаша сторожа Половѣкыя. и взаемше оу нихъ вѣсть. аже Половци днища вдальє лежать и стада. по сеи сторонѣ Днѣпра по Роуской и ѣхаша чересь ношъ. и оудариша на росвѣтъ на нихъ и онополониша. Ростиславъ и Чернии Клобуци. скотомъ и коньми. и челядью. и колодникъ много взимаша». Так переможно закінчився ще один русько-чорноклобуцький похід в глибину Степу. Але для нас не менш важливою стала інформація про те, що правий дніпровський берег мав найменування «руського».

Кочівницька відповідь не забарилася: «Тое же зимы воеваша Половци. по Оубережи поимаша Торкы Свтосла бо и Рюрикъ много стояша оу Василева. стерегше землѣ своея. и ѣха Свтославъ за Днѣпръ в Карачевъ. а Рюрикъ ѣха во свою волость. и то слышавше Половци воеваша. по Оубережі».

Після смерті у 1194 р. Святослава його вірний соратник Рюрик викликав собі на підмогу на слідуючий 1195 р. із Смоленська Давида, який, щоб схилити на свій бік місцевих жителів, роздавав представникам різних груп населення щедрі подарунки. Не забув він і про кочівників Поросся: «потомъ же позва Давидъ Чернии Клобоуци вси. и тоу попишася оу него вси Чернии Клобоуци. и одаривъ их дарми многими. и отпоусти их». Але після владнання

нових міжкнязівських чвар той же Рюрик розпустив власну військову дружину та інші військові формування своїх дітей, в тому числі й групи диких половців, а сам вирушив до Овруча.

Підрозділи диких половців використовувалися вищезгаданим Рюриком й під час військової кампанії 1196 р. Цей князь явно мав тісні стосунки із цими кочівницькими угрупованнями на протязі багатьох років. І ще раз він звернувся за допомогою до кочівників уже в 1202 р. під час протистянні із галицьким князем Романом: «Собравшю же Роурикоу Половци и Роуси много. и приде на Галичъ. оставивъ мниский чинъ. бѣ бо приялъ боязни ади. Романовы». Але в галицькому регіоні відбулося протистояння не лише із місцевими силами, але і з їх союзниками із Угорщини (в цей час загинув і сам Роман): «тогда же два кнѣзя Половѣцкая. Соутоевича Котянь. и Сомогоуръ. подкоста на пѣшце. и оубьена бысть коня под ними. и за мало ихъ не яша. Рюрикъ же воротися Киевоу».

Знову стикуємося із «половецьким фактором» під час подій 1208 р., і знову у підкарпатському регіоні: «и приѣхаша и Половци. Романови на помощь. Изяславъ. с ними Володимеричъ. Оутром же не побѣдившимъ воємъ. и гнаша со становъ своихъ. Мика же оубоденъ. и Тѣбашк и главоу емоу сталъ. Половци же оузрѣвшимъ. е. крѣпци налегаша на ня. онем же ѣдоущимъ напред ними к Лютои рѣцѣ оже быша не рифхалѣ Ляховѣ и Роусь. и сошедше препровадиша рѣкоу Лютоу Половцемъ стрѣляющимъ и Роуси противоу имъ». Тут кочівники виступили на боці ще малого Данила Романовича та його оточення у протистоянні із уграми. Але слід підкреслити також інше: військові контингенти кочівників активно використовуються і в районі Карпат, а не лише на землях Південної Русі. Хоча це відбувалося набагато рідше, ніж у придніпровському регіоні.

Так трапилося 1217 р., коли на допомогу тому ж князю Данилу «приде Мъстиславъ. с Половци». Як і у 1219 р.: «ибо Половцемъ же приехавшимъ видити рати. Оугромъ же и Ляхомъ гонящимъ я. оуверноувся Половчинъ. застрѣли Оуза во око».

Союзні відносини між русами та половцями зафіксовані вже 1224 р., за Іпатієвським літописом, а насправді 1223 р. під час першого зіткнення із монголо-татарами на р. Калці. Почалося це

із такого повідомлення «Приде неслыкана рать. безбожнии Моавитяне. рекомыи Татаръве. приидоша на землю Половецкою. Половцемъ же ставшимъ. Юрьи Кончакович бѣ болийше всихъ Половецъ. не може стати. противоу лицу их бѣгаючи же емоу. и мнози избьени быша. до рѣкы Днепра Татаром же возвратившися идоша к вежа своя. прибѣгшимъ же Половцемъ в Роускою землю. глаголющимъ же имъ. Роускимъ кнземъ. аще не поможита намъ. мы ныне исѣчени быхомъ. а вы наутрѣ исѣчени будете. бывшу же свѣтоу. всих князи. во градѣ Киевѣ. створиша свѣтъ. лоуче ны бы есть прияти я на чюжеи землѣ. нежели на своеи».

Про те, що з цього вийшло, вже неодноразово мова йшла в чисельних працях з історії Київської Русі. Тож лише коротко нагадаємо про основні моменти цієї битви. Після вдалих авангардних боїв коаліційних військ із монголо-татарськими нападниками відбулася генеральна битва, але неузгодженість між союзниками призвела до нищівної поразки. Першими із поля бою побігли якраз половці, котрі й зруйнували бойові порядки руських військ. А хитрощами виманивши тих, хто ще залишився у таборі русів, монголи жорстоко розправилися з ними. «Татаром же побѣдившимъ Русьскыя князя. за прегрешение кртсньское пришедшимъ. и дошедшимъ до Новгорода. Свтополчського. не вѣдающимъ же Роуси льсти ихъ. исходяхоу противоу имъ со крсты. они же избиша ихъ всихъ». На цьому перша «зустріч» русів і нових завойовників скінчилася. Але при цьому слід зробити ще одне зауваження: розправа над жителями Новгорода Святополчського, котрий був розміщений на Вітачевому горбі нижче Києва по Дніпру, у повній мірі відкидає гіпотезу тих, хто стверджує, що монголи жорстоко розправилися лише із населенням тих пунктів, де їм був виявлений супротив.

Але Калка у принципі нічому не навчила давньоруських князів. У 1125 р. у протиріччях на тій же Галичині «И быс по сихъ. приедъ Мьстиславъ Котяна. и Половци многы. и Володимера Киевського. творяся на Ляхы ида». Такий союз у значній мірі пояснюється їх сімейними відносинами. Як повідомляється у статті 1226 р., коли Мстислав Мстиславич вирішив розібратися із глицькими боярами: «иде Мстиславъ в поле. хоцетъ вы предати тестеви своему. Котяню на избитье». І хоча це виявився накле-

пом одного із представників місцевої боярської верхівки, але цій дезінформації спочатку цілком повірили — дуже вже вона відповідала ситуації тих часів.

Використовував половецькі сили і його зять Данило Галицький під час протистояння із уграми та вороже налаштованими до нього боярами у 1233 р. «Королевич же Соудиславъ. выведе Дьяниша. на Данила. Даниль же ѣха Киевоу. и приведе Половце. и Изяслава противу имъ. и со Изяславом водися. оу бжницю. и со Володимеромъ. придоста противоу Данишоу. Изяславъ же льсть створи. и вѣлѣ воевати. землю Даниловою. и взяша Тихомль. и возвратишася. оставьшоуся Володимероу с Даниломъ. и Котяневи. одномуоу».

Далі, у 1234 р., використання кочівницького контингенту знову зафіксовано на середньодніпровській території, але знову за участю вищезгаданих даньоруських зверхників: «Изяславъ же. одинако не престоше возвелъ бѣ Полвцѣ на Киевѣ. Даниль бо и вои его. истроудилася. поплѣнили бѣ всѣ Черниговскыя страны. воевалъ бѣ от крещения. до вознесения. створи миръ воротися Киевоу. Половцем же пришедшимъ Киевоу и плѣнящимъ землю Роускоюу. Даниль бо бѣ изнемоглься. Дниль же хотяше изиити домови. лѣсною страною. Володимероу же просящоу. Мирославоу же помогающеу емоу. изиидемъ на поганыѣ Половци. срѣтоша же ѣ. Полвцѣ. оу Звѣнигорода. Володимероу же хотящоу возвратити-тис и Мирославоу глаше. на озвращение. Данилови же рекшоу неподобаеъ воиноу. оустремившоуся на брань. или побѣдоу прияти. или пастися от ратныхъ азъ бо възбраняхъ вамъ. нынѣ же вижю. яко страшливоу душоу иматие. азъ вамъ не рѣхъ ли яко не подобитъ изиити. троуднымъ воемъ. противу цѣлымъ. нынѣ же почто смоущаетеся изиидите противу имъ. срѣтѣвшимъ же ся воемъ. многимъ Половецкимъ. оу Торьчского. быс сѣча люта. Данилови же гонящоу по Половцех. донележе конь его. зстрѣленъ быс. гнѣды. преже бо инии Половци наоротили на бѣгъ». Як бачимо, галицьки володар починає займати провідні позиції серед Рюриковичів у справі об'єднання усіх південноруських земель в новій історичній ситуації — в часи феодальної роздробленості — й певною мірою бажає відродити основні функції великих київських

князів часів ранньофеодальної монархії зокрема у відношенні кочівницького Степу.

Тісні контакти між Володимиром Рюриковичем, що сидів у Києві, та Данилом Романовичем у боротьбі із заколотниками-галичанами та їх союзниками болохівськими князями продовжувалися і у 1235 р.: «в то же время. послалъ бяс Володимиръ. Данилови помощь Торцькы и Данила. Нажировича. Данилови же бояре выехавши ис Каменца. снемьшеса со отрокы. и постигоша ѣ и побѣжени быша невѣрнии Галичане. и вси князи Болоховьсции. изоимани быша. и приведоша е Володимѣрь. ко князю Данилови». Далі проти того ж Данила виступили Михайло Всеволодович та Ізяслав Мстиславич, які навели на нього «Ляхъ и Роусь и Половецъ. множество». Перший із них стояв на Підгір'ї «ожидающю Половецъ со Ізяславомъ. Половци же придоша в землю Галичькоюу. не восхотѣша ити на Данила. вземшю всю землю Галичькоюу возвратишася» — традиційний звичай кочівників використовувати свій шанс для пограбування землеробського населення у даному історичному епізоді проявився у повній мірі.

Далі в ІЛ йде мова про навалу орд хана Батия на Київську Русь про що вже теж неодноразово відзначалося у дослідженнях різного рівня і в різні часи. Тож лише коротко зупинимось на деталях цієї глобальної катастрофи в контексті піднятої тут теми.

Першим під прес навали у 1237 р. підпало Рязанське князівство, а потім завойовники спочатку рушили далі у північному напрямі. В середині 1238 р. війська грізного хана відійшли в придонські степи, де між Волгою та Доном знаходилися основні його кочів'я. Відпочинок від важкого попереднього походу був використаний для відновлення військового потенціалу, а також для проведення локальних операцій проти половців, аланів та черкесів. Весною 1239 р. об'єктами загарбання стали вже південно-руські Переяславське та Чернігівське князівства — вони були жорстко підкорені весною та восени згаданого року. Після цього війська на чолі з Менгу-ханом вийшли на лівий берег Дніпра напроти Києва. На пропозицію киянам здатися на користь ворога ті відповіли відмовою та вбивством їхніх послів. Слідуючого 1240 р. під стінами столиці Русі з'явився сам Батий, який керував

облогою міста персонально. Місто було взято «на спис», а обороною керував воевода Данила Галицького Дмитро (його не вбили, зважаючи на проявлену мужність). По дорозі до Володимир-Волинського монголи безуспішно штурмували невелике місто Колодажин на Случі. І лише хитрістю, пообіцявши жителям зберегти життя, увійшли в середину його. Та обіцянки не виконали — всі місцеві жителі були перебиті. Це ще один факт проти теорії тих, хто являється прибічником думки про нейтральність монголів у відношенні покірних їм нових підданих. Доля розрушеного Володимир-Волинського надалі спіткала і Галич. Після цього завойовники рушили за Карпати.

Та то вже інша тема для історичних досліджень. У даному ж випадку, підкорення Русі Батисем не можна розглядати в плані контактів між землеробським та кочівницьким світами — на той час це було класичне завоювання та насильство з боку других у відношенні до перших. А такі своєрідні «взаємовідносини» можливо охарактеризувати хочаб словами літописця, коли вищезгаданий галицький князь у 1250 р. прибув у ханську ставку: «о злѣ зла. чсть Татарская. Данилови Романовичю. князю бывшоу великоу. обладавшоу Роускою землею. Киевомъ и Володимеромъ. и Галичем. со братомъ си инѣми странами. нынѣ сѣдить. на колѣноу. и холопомъ называѣтъс. и дани хотять. живота не часть. и грозы приходятъ. о злая чсть Татарская. его отць бѣ царь в Роуской земли. иже покори Половецкоюу землю. и воева на иные страны всѣ. сынъ того не прия. чсти. то иныи кто можетъ. прияти».

РОЗДІЛ 3

Археологічні джерела про контакти в зоні Великого Кордону

В даній частині роботи ми не будемо широко і ґрунтовно описувати всі особливості життя землеробів і кочівників в розглянуту в даному випадку епоху — це не являється нашим завданням, та й було вже зроблено багатьма дослідниками кількох поколінь. Мова піде лише про ті моменти взаємовідносин, котрі знайшли відображення у пам'ятках матеріальної культури на розглянутій тут території у певний час таких взаємовідносин — в кінці I — на початку II тис. н. е. Але все ж в самих загальних рисах функціонування двох систем — землеробської та кочівницької — слід зупинитися на специфіці таких контактів в контексті їхнього взаємодіяння на землях Східної Європи, коли тут існувала перша східнослов'янська держава із центром у Києві.

Більш чіткі хронологічні рамки определені в межах IX–XIII ст. і вони в цілому охоплюють два періоди в історії Русі: середину IX — рубіж XI–XII ст., тобто епоху раннього феодалізму, час існування єдиної Давньоруської держави; перші століття XII — середину XIII ст., тобто епоху розвинутого феодалізму, час феодальної роздробленості, коли країна розділилася на самостій-

ні удільні князівства, котрі управлялися численними представниками єдиного князівського роду Рюриковичів. Сукупність усіх давньоруських населених пунктів в цілому складає ієрархічну систему, своєрідну піраміду, в основі котрої знаходилася маса ординарних сільських поселень, а верхівку увінчували крупні стольні міста — центри самостійних земель-князівств та столиці держави. Ступені між ними займали поселення перехідних типів, пов'язані між собою відносинами адміністративно-господарського підпорядкування. Не слід забувати і про некрополі, матеріали котрих також надають важливу інформацію про життя й взаємовідносини груп населення тих часів.

Усі поселення починаючи від рядових відкритих селищ сільського типу й закінчуючи літописними градами являлися частинами єдиної загальної системи давньоруської феодальної держави. Вона будувалася на протязі кількох століть і її формою була багатоступенева структура адміністративно-територіального поділу Русі. Ієрархічність, котра була характерною ознакою феодалізму, становила головну особливість такої системи. На її різних рівнях знаходили своє місце усі наявні на той час поселенські структури.

Зібрані в процесі археологічних досліджень матеріали вказують на високий рівень розвитку давньоруських земель аж до часів навали орд Батия. Економіка та культура країни досягли значного розвитку. Тому досить тяжкий удар із боку монголо-татар відчуло все тогочасне суспільство автохтонів (як і їх європейські сусіди), котре попало під тяжкий тягар іноземного іга.¹

По-іншому розвивався кочовий світ, в котрому зафіксовано кілька моделей його функціонування:

1) перша стадія кочування, нашествя, військова демократія, розпушена багатоетнічна та багатомовна спільність, релігія — шаманство й культ предків, відсутність стабільних археологічних пам'яток.

2) друга стадія кочування (напівкочування), набіги, розпад родового ладу та військової демократії/вождівства, становлення ранньокласового суспільства, становлення державних об'єднань,

---

¹ Древняя Русь. Город, замок, село // Археология СССР. — М., 1985. — С. 7–104.

формування етнічної спільності та загальної мови, поява перших рис етнографічної культури, релігія — культ вождів і вершників, пов'язаний із космогонією, археологічні пам'ятки — могильники без сусідніх стаціонарних поселень і сліди сезонних таборів (зимників) на берегах річок.

3) третя стадія кочування (напівосілість), війни за політичне панування, феодалізм, державність, стабільна етнічна спільність із єдиною мовою, яка перетворювалася в народ, розвинута культура із писемністю, торгівля, міста, прийняття світових релігій, археологічні пам'ятки, як у осілих землеробських народів.²

Як це парадоксально не звучить, але молода східнослов'янська держава стикнулася спочатку якраз із носіями третьої, останньої стадії кочування — населенням Хозарського каганату — одного із двох найбільш крупних ранньосередньовічних політичних об'єднань Східної Європи.³ Основні групи пам'яток (міста, замки і відкриті поселення) співпадають за своєю класифікацією на територіях Русі та Хозарії, але у другому випадку вони доповнюються ще однією археологічною категорією — кочів'ями (літніми та зимовими стоянками). Слід відзначити і те, що останні виявлені лише у степовій зоні на відміну від усіх інших вищеперерахованих типів (Рис. 42, 43).⁴ В науковій літературі всі вони відомі під назвою салтово-маяцької археологічної культури. До неї ми ще повернемося трохи далі, а тут зупинимося на нових пам'ятках ще одного учасника подій кінці I тис. н. е. які належали старим мадьярам.

Вони виявлені на території сучасної Полтавщини і доповнюють нечисленні комплекси зафіксовані раніше на землях південних областей України.⁵ Мова йде про впускні захоронення в кур-

² Плетнева С.А. Кочевники Средневековья. Поиски исторических закономерностей. — М., 1982. — С. 145.

³ Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — М., 1990. — С. 3.

⁴ Плетнева С.А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. — Материалы и исследования по археологии СССР, № 142. — М., 1967. — С. 10, 13, 14,

⁵ Супруненко О.Б. Курган з угорським некрополем у пониззі Псла. — Київ-Полтава, 2007. — 110 с.

ганах більш раніших часів біля сс. Дмитрівка, Твердохліби та Шушвалівка у передстеповій географічній зоні.

У першому випадку це були три дитячі поховання, де серед інвентарю були виявлені золоті накладні деталі до посмертної маски з шовку, поясні набори із залізними ножами у текстильно-шкіряних піхвах, прикрашених срібною фольгою, а також характерні сережки із дорогоцінних металів, бронзові перстень та браслет, плаковані срібною фольгою й залізні наконечники стріл. Серед найвиразніших знахідок слід відзначити бляшки — прикраси поясу з бронзи, покриті сріблом, у візерунку котрих використані мотиви трилистика, пагонів та квітки, притаманні давньоугорському мистецтву (Рис. 44, 45, 46).

У другому впускне поховання було здійснене у насип, побудований ще в часи ямної археологічної культури бронзового віку. Похований, вірогідно чоловік зрілого віку, мав супроводжуючий речовий інвентар, а в ногах виявлено ще й частини кінського остову. Серед знахідок виявлені 12 срібних позолочених бляшок поясного набору, наконечник ремню із зооморфним сюжетом. А в ногах виявлені дрібні срібні бляшки із позолотою від ременів взуття, а також наконечник ремінця. Окрім того поруч із скелетом виявлені: справа — кілька залізних наконечників стріл, а з лівого — розвал залізного палаша (прямого однолезового клинка довжиною 55–65 см). Вірогідно були й інші знахідки, котрі скарбощукачі знищили (Рис. 47).

Ще один комплекс, на Шушвалівському острові Кременчуцького водосховища, вірогідно відносився до знищеного кургану. У прибережній смузі було знайдено прикраси кінської вузди та поясного набору (Рис. 48, 49).

Усі вищеперераховані комплекси, розміщені у передстеповій зоні, разом із раніше виявленими свідчать на користь південного маршруту переселення старих мадяр на нову батьківщину, а не північного (Суздаль — Київ — Володимир-Волинський — Галич). Такий шлях не являється логічним навіть з точки зору руху подавляючої більшості кочівників, якими були й угри в ті часи. А долучення до їхніх старожитностей двох основних поховань поблизу згаданого літописного міста на Дністрі, як це робив їх

першовідкривач, на нашу думку, не є справедливим — вони відносяться до печенізьких старожитностей.⁶

А тепер знову повернемося до хозарів і акцентуємо увагу на їх контактах зі слов'янами в зоні Великого Кордону (в першу чергу за новими археологічними даними). На думку В. Колоди, дослідження останніх років на Верхньосалтівському селищі й Мохначівському городищі надають можливість вести мову не лише про співіснування слов'ян, алан та тюркомовних народів Степу (у тому числі і хозар) на одному поселенні, але й про подальшу долю населення каганату за межами його традиційного хронологічного кордону існування — середини X ст.

Але в цілому багаторічне картографування пам'яток хозарської салтово-маяцької культури та східнослов'янської роменської вималювало ситуацію, котра свідчить про розмежування їх меж на Дніпровському Лівобережжі. Виявлені та обстежені городища обох вищеназваних археологічних культур розміщені на відстані від 12 до 40 км одні від інших, а територія їхнього розташування не має природних перешкод і може бути пройдена на протязі одно-двохчасового переходу кінного війська. Звичайно, на протязі 300-літнього співіснування обидві спільноти не могли лише ворогувати — це неприродно і навіть не вигідно. А це у свою чергу спонукає до співіснування та культурних взаємовпливів. Зокрема підтверджується матеріалами із вже згаданих Верхнього Салтова і Мохнача.

Вивчення будівельних традицій селища Верхній Салтів дозволяють виявити й поточнити його багатоетнічний склад: східні слов'яни, північнокавказькі алани та кочові тюрко-болгарські народи. Більше того, вдалося виявити окремі житла, збудовані виключно в аланських або ж слов'янських традиціях. Етнічні риси східних слов'ян, зокрема носіїв роменської культури, простежуються тут не лише у присутності заглиблених споруд квадратно-прямокутних форм як таких, але і у наявності каркасно-стовпових та зрубних конструкцій стін, котрі зафіксовані у 66% жител.

⁶ Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні досліді у 1850–1943 рр. — Івано-Франківськ, 1998. — С. 78; Моця О. Південна «Руська земля». — К., 2007. — С. 157.

Практично у всіх таких спорудах прослідковується наявність двохскатної покрівлі, що також слід відносити до слов'янської ознаки. Окрім того, ознакою східнослов'янського етносу слід вважати глиняні печі із зводом, низ котрих був вирізаний у материка або ж у материковому останці, що було характерним для роменського та більш східного боршевського населення. Тут вони зафіксовані у двох житлах із розкопаних вісімнадцяти. Впливом слов'яна на неслов'янське населення даної пам'ятки слід вважати й відкриті вогнища, що були зведені на глиняних останцях або ж штучно підготовлених глиняних вимостках. Такі вогнища у кавказькому чи степовому регіонах Хозарії до цих пір не відомі. На думку того ж В. Колоди, у такому «піднятому» вогнищі слід вбачати певний поступ на шляху від традиційно відкритого або ж заглибленого кочівницького обігрівного пристрою на підлозі житла до нової конструкції, котра формувала новий слов'янізований інтер'єр житлового приміщення.

У третині жител Верхнього Салтова поєднані кілька деталей слов'янських рис, а одне із них являється слов'янським не лише за критеріями домобудівництва і інтер'єра, але й за матеріалами заповнення.

Проявою північнокавказьких рис слід вважати наземну двохкамерну кам'яну споруду або ж взагалі використання каміння у житлобудівництві, а також наявність обкладених камінням вогнищ. Риси кочівницького побуту прослідковуються у наявності відкритих чи заглиблених вогнищ, обмазаних глиною, котрі встановлювалися по центру житла. Окрім того, про степові традиції свідчать і глиняні переносні жаровні, котрі були виявлені у двох приміщеннях.

На поселенні зафіксовано ряд жител, де поєднувалися елементи слов'янського та кавказького житлобудування й інтер'єрів, що також дозволяє вести мову про багатоетнічне населення даної пам'ятки, до складу якого входили і слов'яни (Рис. 50). Але також у цьому відношенні являються показовими і житла Мохначівського городища, де прослідковується змішування житлобудівельних традицій та інтер'єру все тих же груп населення.

Найбільш цікавими виявилися знахідки в житлах південної частини даного городища і особливо кераміка. В більшості випад-

ків вона відносилася до роменської культури слов'янського Дніпровського Лівобережжя — ліпні посудини із характерним «гусеничним» орнаментом по плечу та краю вінців. Досить часто зустрічаються й ліпні сковорідки. Але у кожному житлі, як і по всьому розкопі, зустрічаються й фрагменти салтівської кераміки. І це не лише фрагменти амфор або ж столового посуду, котрі могли бути предметами імпорту, але й уламки гончарних кухонних салтівських горщиків із традиційним горизонтально нанесеним орнаментом. Тож уявити останні як предмети імпорту досить складно. Вірогідніше за все, це продукція місцевого виробництва, як і товстостінні шамотовані піфоси із характерним для салтівської культури орнаментом із косих гребінцевих наколів. Зокрема у житлі А у заповненні печі виявлені одночасно як фрагменти роменського посуду (горщики й сковорідка), а також і уламки кухонних горщиків культури салтово-маяцької.

Слід звернути увагу й на те, що в заповненні жител виявлені також ліпні пряслиця, традиційно зафіксовані на роменських поселеннях, як і пряслиця, виготовлені зі стінок середньовічних амфор та салтівських горщиків. Останні, зроблені із уламків гончарних посудин, являлися досить характерними для носіїв салтово-маяцького лісостепу. І таку групу побутових предметів теж важко зараховувати до імпорту.

Слід відзначити й залишки ліпного горщика (на жаль без краю вінця), котрий був виготовлений із мілкошамотованого щільного тіста із добавками піску. Він був прикрашений косими відбитками гребінцевого штампі по плічках у декоративній манері, притаманній роменцям, а також рядами горизонтально проведених ліній приклично по всьому тулубу. А цей вже елемент притаманний кухонній кераміці культури салтово-маяцькій. Саму форму виробу можливо визнати як слов'янську. На думку того ж В. Колоди, майстер, який виготовив даний виріб, був носієм двох культурних традицій — роменської та салтівської.

Окрім того на даній пам'ятці існують свідчення перебудови «хозарського» валу під час проживання тут носіїв культури роменської. Під час зведення нової оборонної лінії, котра власне й захищала роменські житла, використовувалися технічні прийоми, що були характерними не лише для слов'ян, але й для населення Північного Кавказу.

У східній частині південного закінчення мису було закладено розкоп на місці з'єднання роменського валу та салтівського. Тут були виявлені дві так звані «опорні бази», споруджені з метою укріплення знову створеної лінії захисту у місці їх з'єднання із тою, що існувала раніше. Обидві бази склалися із шарів сирії глини, що чередуються, рваного утрамбованого вапняку та змішаного прошарку (чорнозем, кам'яна крихка суміш і глина).

У заповненні валу між базами й на протязі 4–5 м південніше їх насип валу являв собою рихлу суміш крупного рваного каміння, вапнякової крошки, чорнозему, сирії глини та окремих фракцій деревного вугілля. У цьому заповненні і під ним зустрічалися лише фрагменти роменських горщиків. Потім, ще південніше, знову чітко простежена структура салтівського валу із кам'яною лінзою у основі.

В заповненні рову також знайдені уламки ліпного грубо шамотованого посуду роменської культури (іноді з орнаментом) й кількісно незначні фрагменти гончарного посуду культури салтівської. Це свідчить проте, що в роменський час — в період існування тут житлової зони — населення спорудило на городищі нову оборонну лінію. Вона захищала значно зменшену у порівнянні із попередньою площадку й була пов'язана у єдину систему із залишками оборонної лінії «салтівців».

Ряд конструктивних елементів пізньої оборонної лінії не вкладається в загальну для східних слов'ян, тим більше для сіверян, традицію оборонного зодчества. Перше, що звертає на себе увагу, це використання рваного каміння та щебню в насипу валу. Такий прийом не знаходить аналогій на Дніпровському Лівобережжі та на Дону. Більше того, це взагалі не типово для слов'ян півдня Східної Європи. Друга неординарна ознака — наявність кам'яного панцира по зовнішньому схилу насипу та пов'язані із цим три скупчення каміння, виявлені біля валу із внутрішнього боку. Аналогічні панцирі зафіксовані лише на городищах Підгірці, Ломачинці, Крилос та Грозинці в західній частині сучасної України. Але навіть у південно-західному регіоні Русі вони являються виключеннями. Третя особливість — багатопарові «опорні бази», котрі являються своєрідною зв'язуючою ланкою між новою лінією

оборони (роменською) та зведеною більш раніше (салтівською), що взагалі не відомо у слов'янському середовищі Східної Європи.

За поясненням відмічених вище особливостей слід звернутися до традицій фортифікації Хозарського каганату. Наявність кам'яного панцира в нижній частині зовнішнього боку ґрунтового насипу являє собою так званий «одяг крутості», котрий зберігав (при відсутності берми) вал від сповзання у рів. Подібні конструктивні елементи зафіксовані і на ряді інших хозарських городищ лісостепової зони. А чередування кам'яних шарів та ґрунтових прошарків різного сенсу, виявлене під час вивчення «опорних баз», знаходить свої аналогії у спорудженні панцирів цитаделі Вовчанського городища, в техніці будівництва Некрасівського й Шелковського городищ на території Дагестана часів існування Хозарського каганату.

З усього цього напрошується висновок, що часи створення сіверянами південної поперечної оборонної лінії Мохначівського городища серед її будівельників були майстри, які засвоїли салтівську, а ще конкретніше — північнокавказьку традицію фортифікаційного зодчества (Рис. 51).

Таким чином, вищенаведені матеріали археологічних досліджень свідчать не лише про тісний зв'язок між культурами Хозарського каганату та літописних сіверян, але і про існування в ранньодержавний період давньоруської історії синкретичного по суті населення в районі середньої течії Сіверського Дінця. Прихід представників вищезгаданого східнослов'янського племінного союзу відбувся вірогідно десь у середині X ст., що було пов'язано із ослабленням впливу Хозарії після встановлення у Києві влади представників роду Рюриковичів. Але бажання «Віщого» Олега та послідовуючих нових володарів Русі в першу чергу були пов'язані із подніпровськими територіями, а більш східні землі ще їх цікавили лише у плані збору данини.

Певні ознаки хозарсько-руських взаємовідносин на берегах Дніпра все ж вдалося зафіксувати археологічно: в районі київської вулиці Прорізна ще у XIX ст. були відкриті «печерки», що нагадували облаштування катакомбних поховань салтово-маяцької культури. Навіть місце для могильника — на схилі до Хрещатика — було вибрано характерно для носіїв згаданої археологічної культури (на схилах). В таких «печерках» знаходилися

горщики із кальцинованими кісточками — синкретизм поховального обряду двох культур.

Історичні процеси в басейні Сіверського Дінця мали свої нюанси: тут відносини між сіверянами і хозарами переросли вірогідно в режим співіснування, а пізніше й співробітництва. А це, в свою чергу, вело до взаємопроникнення культур і народів. На окремих поселенських структурах починає навіть формуватися синкретичний за своїм походженням та культурними особливостями етнічний пласт. Але подальші події перервали цей процес.⁷

Та традиційні зв'язки не зникають безслідно. І це, зокрема, прослідковується за керамічними матеріалами вже в межах державотворчої епохи в середовищі східних слов'ян, коли ліпні серії змінює ранньогончарна кераміка. До того ж можна відзначити, що відносно локальний варіант на слов'яно-хозарському прикордонні дозволяє простежити аналогічні процеси й на більш обширних просторах взаємовідносин землеробів та кочовиків на європейському прикордонні в цілому й надалі.

Зокрема ранньогончарна кераміка, як найбільш масовий археологічний матеріал, надає можливість відслідкувати зони «Південної» та «Північної» («Зовнішньої», за висловом візантійського імператора Константина Багрянородного) Русі. Першу з них можуть репрезентувати хоча б горщики із Шестовиці біля Чернігова, а другу — Гньоздова на Смоленщині й Заозер'я у Приладожжі. У керамічному відношенні то були два різні «світи» (Рис. 52, 53). Без сумніву, це слід пов'язувати із особливостями формування різних східнослов'янських угруповань на півночі та півдні Східної Європи ще на етапі ранньослов'янської історії, коли у першому із згаданих випадків вагому роль відігравав балтський культурний фактор. А керамічні особливості південного ареалу в першу чергу формувалися під впливом ще провінційно-римських та ранньовізантійських традицій.⁸

⁷ Колода В.В. К вопросу о наследии Хазарского каганата и его роли в истории восточных славян // Хазары. Евреи и славяне. Том 16. — Иерусалим–Москва, 2005. — С. 338–345.

⁸ Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе. — Л., 1985. — С. 199; Гайдуков П., Макаров Н. Слово о Янине // Родина. — 2009. — № 1. — С. 11; Приходнюк О.М. Вказ. праця. — С. 108–109.

Тож у відношенні із південними сусідами східних слов'ян — носіями салтово-маяцької археологічної культури — прослідковується набагато більше спільних рис у гончарних формах та орнаментальних мотивів (Рис 54). Тому звернемося до загальних характеристик таких глиняних виробів, що було зроблено М. Кучерою (у відношенні давньоруського посуду) і О. Пархоменко (відповідно салтово — маяцького).⁹ Підтверджується це й керамічними серіями вже згаданих відомих пам'яток — Шестовиці, Гньоздова, Заозер'я та інших, про які мова піде далі.¹⁰

На Русі горщики мали відігнуті назовні вінця й невисоку шийку, від котрої стінки переходили у випуклі бочки, що конічно звужувалися до денця. Звичайно, найбільш широка частина приходилася на плічка. Як правило, ширина горщиків набагато менша за їхню висоту, тобто горщики мали дещо видовжені пропорції.

За розмірами вони неодинакові: висота коливається від 7 до 35 см. Кухонні горщики мали невеликі й середні розміри. А великі одночасно використовувалися для зберігання запасів продуктів. В IX–X ст., особливо в західних областях, переважали горщики двох форм: макітровидні з широкою верхньою частиною, а також витягнутих пропорцій, що наближалися за формою до глеків. Посудини обох форм, котрі з'явилися ще в VII–VIII ст., мали не лише кухонне призначення, але й використовувалися також для зберігання круп і рідин.

В XI ст., з поширенням спеціальних типів посуду для зберігання припасів — корчаг та глеків, горщики набувають найбільш поширену форму на всій території Русі. Іноді вони мали по одному невеликому вушку, кріпленому до краю вінця і плічка.

Вінця горщиків відчутно відрізняються один від одного. На відміну від інших частин посуду, що виконували часто утилітарні функції та утримували відносну постійність ознак, вінця формувалися в різні періоди по-різному.

На ранньогончарних посудинах вінця по верхньому краю, як правило, похило зрізані й іноді профільовані по зрізу неглибокою

⁹ Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 3. — С. 448, 451, 220–222.

¹⁰ Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. — К., 1977. — С. 209; Седов В.В. Восточные славяне в VI–XIII вв. // Археология СССР. — М., 1982. — С. 280.

виїмкою. При цьому площина зрізу звичайно нахилена у внутрішній бік (від вертикалі), а край вінець нерідко дещо потовщено (відтягнутий донизу або ж вниз і вгору). Вінця ранньогончарної кераміки у більшості випадків подовжені і на відміну від більш пізніх типів не дуже відігнуті назовні. Датується така кераміка в межах давньоруського періоду IX — початком або першою половиною X ст.

Ранньогончарну кераміку витіснила так звана кераміка курганного типу («манжетоподібна») X — початку або першої половини XI ст. Вона вперше стала відомою після розкопок ранніх давньоруських курганних могильників із вищезгаданими дружинними похованнями. Зовнішній край вінець цієї групи має потовщення у вигляді манжета, нерідко профільованого виїмкою заглибленням або ж боріздкою. Площина манжета (профільованого зрізу вінця) знаходиться у вертикальному положенні, але частіше нахилена назовні. Верхній край манжета, як правило, буває гострим або значно тонкішим нижнього краю. В перетині манжет таких вінець підтрикутий. Вінця з вертикальною зовнішньою плоскістю манжета зустрічаються на посудинах рідше, ніж вінця з нахиленим манжетом, що з'явилися раніше останніх (вони відомі на ранньогончарних виробках і нерідко присутні на тих пам'ятках, де зафіксована ранньогончарна кераміка).

Поверхня посуду звичайно прикрашалася заглибленими прямими або ж хвилястими горизонтальними лініями, котрі наносилися по сирій глині під час обертання посуду на гончарному колі за допомогою вістря чи гребінця із кількома зубцями (іноді фіксується й інший орнамент). На ранніх посудинах орнамент нерідко опоясує майже всю поверхню. Також більш раннім мотивом являються прямі й хвилясті лінії, що утворені гребінцевим штампом. Але починаючи з X ст. цей мотив поступово зникає з використання.

В свою чергу салтово — маяцька кераміка ділиться на три великі групи: 1) кухонна; 2) столова; 3) тарна. Перша із названих, і найбільш цікава в даному випадку, складає майже половину із всіх виявлених чисельних слідів керамічного виробництва¹¹.

¹¹ Аксенов В.С., Михеев В.С. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. // Хазарский альманах. — Т. 5. — Киев-Харьков, 2006. — С. 290.

Це горщики сірого або бурого кольору, що відрізняються якісною технологією виготовлення. Вони зроблені із добре відмученої глини з великою кількістю шамоту. Форма кухонних горщиків досить стандартна. Знайдені уламки й цілі форми свідчать про те, що такі посудини мали висоту 20-25 см, діаметр вінець 15–18 см. За формою вони округлобокі, з рівним широким дном. Вінця завжди прості, без складного профілювання. Нерідко вони являють собою відігнутий край, плоский, косозрізаний або заокруглений. Характерною рисою горщиків цієї групи являється лінійний орнамент, що покривав майже всю їх поверхню. Окрім лінійного багато горщиків прикрашені хвилястим орнаментом, нанесеним по основі шийки й плічкам, рідше — по корпусу. Майже завжди хвиля наносилася по рифленню або ж вище нього тим же п'яти- семизубим штампом, котрим виконано й саме рифлення. Іноді горизонтальний заглиблений орнамент поєднується з вертикальним, утворюючи пряму або ж косу сітку. Вінця в більшості випадків орнаментовані насічками чи відбитками гребінцевого штампу.

Для кераміки другої групи, столової, характерна велика різноманітність форм; в глиняному тісті зафіксовані домішки дуже мілкового шамоту й піску; поверхня лощена, сірого, чорного, іноді жовтого або червонуватого кольорів. Дана група становить 25 відсотків від усього керамічного комплексу. До неї відносяться глеки, кружки, кубики, горщики, миски. Глеки одnorучні й дворучні, як правило всі вони мають носик — злив.

Посудини третьої групи використовували для зберігання продуктів. Це горщики — піфоси для сипучих продуктів, амфори й великі посудини глековидної форми для рідини. Піфоси за формою й орнаментациєю повторюють кухонні рифлені горщики, але відрізняються більшою масивністю. За числом знайдених фрагментів амфори займають друге місце після кухонних горщиків.

Не важко прослідкувати аналогії у формуванні керамічного комплексу обох розглянутих археологічних культур — південно-руської та салтово-маяцької. Вірогідно в контактній зоні взаємовпливи на традиції виготовлення посуду й тривалі контакти вплинули на гончарні смаки і своєрідну моду у виготовленні таких важливих для повсякденного життя й масових побутових виробів.

Але прослідкована тенденція не обмежується лише територією Середнього Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя в кінці I тис. н. е. Дещо раніше (в межах століття) подібне явище фіксується і набагато західніше розглянутого вище регіону — на землях Великої Моравії, де слов'яни вступили в різноманітні контакти з аварами (панування останніх скінчилося на Середньому Дунаї в 791-804 рр.). Процес виникнення князівської влади у подунайських слов'ян став іманентною частиною визвольної боротьби проти аварів, носіями котрої стало населення, яке знаходилося поза сферою їхнього підпорядкування (північні області сучасних Моравії та Словаччини).¹² В зоні контактів західних слов'ян та войовничих пришельців-кочівників також прослідковуються аналогії в формах та орнаментатії заглибленими лініями притаманній для обох груп населення кераміці. Це можливо побачити хоча б на прикладах серій посуду з Мікульчиців, Девінської Нової Весі, Ромонї (Рис. 55, 56).¹³

Але гончарний посуд на територіях між Моравою в басейні Дунаю та Середнім Дніпром дозволяє ще й відкорегувати деякі висновки істориків, зроблені лише на основі писемних джерел. Зокрема Г. Вернадський припускав, що розгром Аварського каганату вірогідно повністю розірвав зв'язки між східними, західними та південними слов'янами.¹⁴ Але це, все ж, не підтверджується керамічними виробами із Південно-Західної Словаччини, Малопольщі та Західної України (Рис. 57, 58, 59)¹⁵.

Тож старі культурні зв'язки і взаємовпливи, котрі зафіксовані у керамічному виробництві кінця I тис. н. е. на обширних європейських просторах Східної та Центральної Європи, знайшли своє відображення в контактній зоні між землеробським і

¹² Раткош П. Великая Моравия — территория и общество. // Великая Моравия, ее историческое и культурное значение. — М., 1985. — С. 82.

¹³ Klanica Z. Pochatki slovanskeho osidleni nasih zemi. — Praha, 1986. — S. 127.

¹⁴ Вернадский Г.В. Начертание русской истории. — СПб, 2000. — С. 50.

¹⁵ Tjcsik A. Nachrobmährische graberfelder des 10. und 11. jh. in der Sudwestslovakei. — Studijne zvesti AU SAV 23. — Nitra, 1987. — S. 216; Dabrowska E. Studia nad osadnictwem wczesnosredniowiecznym Ziemi Wislickiej. — Wrocław — Warszawa — Kracov, 1965. — S. 292; Михайлина Л.П. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. — К., 2007. — С. 34.

кочовим (яке вже осідало на землю) населенням. В більш північних зонах розселення як східних, так і західних слов'ян, керамічний комплекс формувався вже за іншими канонами й модними на той час тенденціями, пов'язаними з балтським та фіно-угорським світами.

Та ще раз повернемося до питання укріплених поселень в басейні Сіверського Дінця — місцевості на Великому Кордоні, що розміщений на території сучасної Харківщини. Вище вже йшла мова про археологічні матеріали біля Великого Салтова й Мохнача. Але слід згадати ще про городище, згадане під час опису подій 1185 р. — літописне місто Донець, одне із найпівденніших міст Дніпровського Лівобережжя де раніше проживали носії роменської археологічної культури в кінці I тис. н. е., а у давньоруський період дещо відірване від основного масиву аналогічних укріплених центрів східних слов'ян на північному сході їх розселення (Рис. 60).

Місто займало вузький мис трикутної форми на правому березі р. Уди, котрий був відокремлений від основного берегового масиву великим ровом і валом. Із протилежного боку покатий схил перегороджений ще двома ровами та валами. Довжина городища — близько 70 м, а найбільша ширина досягала 38 м. Із північного заходу до нього примикало селище, котре тягнулося вздовж берега річки майже на 1,5 км. Слід відзначити, що перші укріплення виникли тут ще у скіфські часи й частково використовувалися середньовічними слов'янами.

Ранньослов'янське поселення було зруйноване на початку Х ст., про що зокрема свідчить імітація куфічного дирхема та сліди пожежі (набіг печенігів?). Німим свідком боротьби являється й шабля ранньосередньовічних часів, знайдена біля залишків сіверянської оборонної стіни в шарі вищезгаданого століття. Під час бою ця досить цінна зброя, вибита із рук захисника, впала серед обгорілих колод й не була помічена нападниками.

Розкопками дитинця Б. Шрамком серед залишків Х–ХІІІ ст. було зафіксовано декілька наземних будівель, а також напівземлянка, хоча ніяких слідів виробництва тут не було виявлено. Основна маса населення проживала на території посаду, котрий був досить густо заселений. Вірогідно, там концентрувалося й

виробництво, хоча частина жителів ще не порвала із сільським господарством. А серед слідів такого виробництва слід виділити залізообробне ремесло, обробку кістки й деревини, ювелірну справу та гончарство. Заслужовують на увагу клейма на денцях гончарних виробів, серед котрих зустрічаються й тамгоподібні, характерні для тюрського світу (Рис. 61).

Б. Шрамко схилявся до безперервності проживання в даній місцевості (з короткою перервою на печенізький погром) починаючи з VIII по XIII ст., а М. Кучера вбачав майже столітню перерву: VIII–X та XII–XIII ст.¹⁶ А от відносно кінцевої загибелі цього прикордонного міста протиріч не існує — монголо-татарська навала. Шар його спалення добре фіксується: дерев'яна фортечна стіна під час пожежі була зруйнована, залишки обгорілих колод впали частково на зовнішній схил підвищення, а частково в середину дитинця. Забутовка зрубів, теж частково обпалена, розсипалася, накриваючи ті залишки дерев'яних конструкцій, котрі не встигли згоріти.

Сліди розгрому фортеці у XIII ст. помітні не лише по наявності шару пожежі оборонної стіни, але й під час розкопок жител. Так, ще під час розкопок В. Городцова у 1902 р. недалеко від залишків печі у одній із будівель були виявлені фрагменти обпаленого людського черепа. Залишки ще одного людського кістяка із слідами удару гострорублячим предметом та слідами впливу вогню були також виявлені у 1957 р. у верхньому шарі посаду, розташованого недалеко від дитинця.

Тож планування пам'ятки в основних складових відповідає давньоруським будівельним канонам (дитинець плюс посад). Але окремі деталі виробів (в першу чергу клейма на посуді) вказують на зв'язки зі степняками. В цілому ж топографія укріплених центрів в цьому варіанті Великого Кордону та його продовженні в широтному напрямі демонструє різноманітність випадків, про що й поговоримо далі. Тому, як і у відношенні вищерозглянутих

¹⁶ Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. — Харьков, 1962. — С. 297–359; Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. — К., 1999. — С. 224.

керамічних виробів, використаємо деякі аналогії з інших територій та культур.

Звичайно, ми не будемо глобально розглядати у даному випадку таку широку історичну тему. Нам буде достатньо зупинитися і лише частково освітити, лише ті урбаністичні нюанси, котрі виникають під час дослідження пам'яток середньовічних часів у різних, відносно більш локальних регіонах Європи — як у місцях проживання традиційно осілих народів, так і тих, котрі лише робили «перші кроки» в процесі осідання на землю. Маємо на увазі східних і західних слов'ян, волзьких булгар, хозар та чорних клобуків. І з екстраполяцією на підняту тут проблему Великого Кордону, в першу чергу, в межах сучасної України.

Говорячи про перших із вищеназваних утворень, то під час експедиції по шляху Булгар — Київ, що функціонував у кінці I — на початку II тис. н. е. по території південних областей Київської Русі та Волзької Булгарії, було зафіксовано цілий ряд «караван-сараїв», де укріплені частини мали досить невеликі розміри: Русанів (0,65 га), Липове (1 га), Горналь (0,3 га), Гочево (0,2 га), Животинне (0,5 га) та інші. А своєрідні відкриті посадки при них мали значно більші розміри: Русанов — кілька гектар (точно встановити не вдалося у зв'язку із нетривалими польовими дослідженнями в околицях городища), Липове — 20 га, Зелений Гай — 25 га, Горналь — 24 га, Гочево — близько 35 га. У тих місцях, де наявна інформація про курганні некрополі (окремі комплекси на котрих і нині можливо зафіксувати на поверхні) була доступна для аналізу, то вони відрізняються від ординарних населених пунктів великими розмірами: Липове — раніше нараховувалося до 5000 насипів, Зелений Гай — збереглося 2427 (ще зафіксовані сліди від декількох десятків насипів, котрі були знищені під час проведення лісопосадкових робіт), Горналь — не менш як 2000, Гочево — 3648 курганів.

Звичайно, у давнину курганів в межах таких комплексів було значно більше. Частина із них повністю знищена земляними та сільськогосподарськими роботами, і, окрім того, розграбована скарбошукачами («рух» котрих прогресує із року в рік). Але ж ті некрополі, котрі збереглися до сьогодні (у першу чергу Липове та Зелений Гай на території України), залишаються найбільш

крупними серед синхронних пам'яток Європи, а тому заслуговують першочергової уваги із боку державних пам'яткоохоронних органів.

Характерною пам'яткою даного типу археологічних об'єктів являється комплекс біля с. Липового на р. Ромен, що на півдні сучасної Чернігівщини (Рис. 62). Складається із невеликого городища, обширного посаду та вищезгаданого курганного некрополя. На поселенні, окрім землеробства та тваринництва, розвивалися й різні ремесла, про що свідчать знахідки керамічних й металевих шлаків, а також інші знахідки. Про торговельні зв'язки та ремісниче виробництво свідчать знахідки необробленого овруцького шиферу й браковане прясло із цього ж сланцю. Слід також відзначити, що поруч із поселенням знаходилося близько 20 га угідь, на котрих (вірогідно) утримувалося стадо та оброблялися городи. А на могильнику у різні роки було досліджено близько 170 курганів, де зафіксовано (у своїй більшості) трупопокладення в підкурганних могильних ямах. В цілому весь комплекс датується XI–XII ст., хоча відомі й матеріали, що відносяться до більш ранньої роменської археологічної культури кінця I тис. н. е.

Досить цікавими виявилися результати антропологічного аналізу. Зокрема краніологічна інформація вказує на поховання тут представників місцевого населення — нащадків літописних сіверян. Серед захоронень зафіксовано лише 5 відсотків дитячих могил. Середній вік дорослого населення (більш як 20 років) складає 41,5 років. При цьому у чоловіків він досягав 43,7 років, а у жінок лише 38. У останніх, вірогідно, смертність у молодому віці в порівнянні із чоловіками була вищою, але при досягненні 35–40-літньої межі різко знижувалася. Це можна пояснювати їх високою смертністю у репродукційному віці. У той же час, у представників протилежної статі, навпаки, спостерігається підвищення смертності у зрілому (30–50 років) віці.

Аналіз зубощелепної патології вказує на існування тих же видів захворювань, що у сучасного автохтонного населення (правда, у відносно менших розмірах): парадонтит, карієс, періодонтит, відкладення зубного каменю і т. п. Прикус та висока стертість емалі говорить про характер їжі — вона була досить жостою та грубою.

Об'єднувальною рисою усіх вищезгаданих пам'яток за схемою «невелике городище — значні за розмірами посад та могильник» являється те, що всі вони являються аналогічними пам'яткам більш північних районів Східної, Центральної та Північної Європи: Шестовиця, Гньоздово, Рюрикове городище, Тимерево, Бірка, Хедебю, Ширинсгаль. Нині їх називають «відкритими торговельно-ремісничими поселеннями» (ВТРП) або ж «віками», але частіше іменують загальною назвою — «ембріони міст» (Рис. 63). Час функціонування таких поселень відносять у більшості до епохи ранньодержавних утворень на європейських просторах. А головну причину затухання чи часткового припиненні життєдіяльності у подібних центрах вбачають у їхній орієнтації на зовнішні торговельні зв'язки (котрі на певному етапі припиняються у тому чи іншому мікрорегіоні й переносяться на нові території), а також у відірваності від місцевої сільської округи — одного із основних «локомотивів» середньовічного міста.¹⁷

Говорячи ж про кількість жителів, які проживали на територіях подібних ВТРП на півдні Київської Русі, то виходячи із формули підрахунку населення за даними поховальних пам'яток середньовічної епохи (кількість курганів, помножене на середню тривалість життя людини в ті часи, розділене потім на час існування конкретного могильника), її можливо визначати у слідуючому числовому вимірі: у Липовому проживало до 1300 людей, у Зеленому Гаї — близько 600, в Горналі — більше 500, а у Гочево — близько 1000 чоловік.

Звичайно, такі показники являються нижніми у визначенні числа проживаючих на територіях проаналізованих середньовічних населених пунктів у зв'язку із зменшенням кількості комплексів вже після припинення їх використання (земляні роботи, випадкові розрушення і т. п.), про що вже згадувалося. Але, всеж, потрібно для порівняння відзначити, що кількість жителів вже також згаданих скандинавських Бірки й Хедебю відповідно дорівнювало 500–600 та 1000 чоловік. Як і у Гньоздово під Смоленськом, де у період його розквіту проживало блізько 800–

¹⁷ Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989. — С. 233.

1000 чоловік.¹⁸ Потрібно враховувати відносно цих даних і суттєве збільшення люду в торгіві пори року. Хоча, як вдалося встановити під час аналізу археологічних та антропологічних матеріалів із конкретних пам'яток, тісних різноманітних зв'язків між автохтонами та прийшлими не було. Останні не бажали негайно обзаводитися сім'ями та осідати на постійне мешкання у новому для себе середовищі. Контакти в основному обмежувалися діловими справами та вирішенням практичних питань, в першу чергу у відношенні отримання дивідентів від операцій міжнародної торгівлі.

Зовсім іншу топографію у плануванні населених пунктів на шляху Булгар — Київ спостерігаємо вже на території Волзької Булгарії, зокрема на відомому Кокрятському археологічному комплексі, котрий ще у XVII–XVIII ст. називався «Какре» або ж «Какреш» (у перекладі з татарської мови — «Поворотний») на правому березі р. Утка біля с. Кокрять Ульяновської обл. (Рис. 64). Він складається із городища, відкритих селищ та могильника. Для нас найбільш цікавою являється перша складова комплексу, топографія котрої досить відрізняється від вищеописаних випадків. Вона складалася із двох частин, що мала складну систему укріплень і ділилася на мале містечко — своєрідний дитинець або кремль та велике (східне) містечко, але в цілому обидві частини складали єдину систему.

Мале (західне) містечко мало підквадратно-підовальну форму, практично обмежену з усіх сторін укріпленнями. Максимальні її розміри 42 га. Не менш складний характер мали й укріплення у східній частині городища, котрі оточували площу 52,5 га. Тож у цілому укріплена частина даного комплексу займала територію в 72,5 га. Найбільш значні оборонні споруди знаходилися із північного боку, де вони тягнулися приблизно на 1000 м, мали трійну лінію валів та ровів лише із одним неукріпленим проміжком шириною 25–30 м.

У південно-східній частині городища, на спуску до надлугової тераси в поймі ріки, на площадці 150х300 м розміщувалася ще

¹⁸ Ениосова Н.В., Пушкина Т.А., Мурашева В.В. Гнездово — раннегородской центр Смоленской земли // Вестник Московского университета. — Серия 8. История. — 2012. — № 5. — С. 182.

одна досить складна система укріплень, південніше котрої спостерігається оточена ровами невелика площадка, скоріш за все від дозорно-сторожової башти, з котрої й проводився контроль та охорона підйому на верхню площадку.

В цілому ж проведені археологічні дослідження Кокрятського городища, а також топографічні дані, вказують на те, що у цьому місці в середньовічні часи знаходився значний урбаністичний центр, котрий виконував функції манзіля (місця відпочинку та торгівлі) на шляху Булгар — Київ, і котрий одночасно являвся поворотним пунктом у системі інших караванних шляхів, пролягаючих із Булгара, Суvara та інших міст Волзької Булгарії. «Західне» місто та прилягаючий із заходу посад були населені місцевими жителями, а «східне» місто, що мало обширну площадку майже в 0,5 мільйонів кв. м, могло служити місцем розміщення караванів. Південна ж частина, що тягнулася від міста до правого берега р. Утка (можливо Ватиг за даними Ібн-Фадлана) становила собою обширні й відносно добре захищені пойменні пасовиська для тварин із складу таких караванів. Від північно-східного кута південної частини городища до цього луку, а також до основних маршрутів караванів, знаходився достатньо пологий й добре захищений валами спуск, а також висока охоронна башта.¹⁹ Перед нами — яскравий приклад топографічних особливостей східного міста із його кочівницькою специфікою, коли у разі необхідності чисельні стада знаходили притулок за зведеними людиною укріпленнями. Такі особливості номадського життя прослідковуються із часів раннього залізного віку (Більське, Ходосівське, Пастирське та інші значні за розмірами городища на території сучасної України). (Рис. 65).²⁰

Такі ж характерні особливості кочівницького міста прослідковуються і у середньовічні часи в столиці союзу Чорних Клобуків в Пороссі — літописному місті Торчеську біля сучасного с. Шарки на Київщині (у тогочасних писемних джерелах згадується біля 20 разів). Городище розташоване на рівному степовому

¹⁹ Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар — Киев. Пути — связи — судьбы. — К., 1997. — С. 96–107, 142–149, 172–175.

²⁰ Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 2. — С. 93, 114.

плато порізаному древніми ярами в зоні розселення «своїх поганих» на рр. Рось та Гороховатка. Пам'ятка складається із двох великих укріплених частин, що розташовані на деякій відстані одна від одної. В середині північно-східних укріплень знаходиться ще одна округла, але значно менша за розмірами укріплена частина — цитадель (Рис. 66).

Загальна площа усіх укріплених частин становить більш як 93 га. Окрім чисельних знахідок часів Київської Русі по всій площі пам'ятки, на території цитаделі виявлено ще й християнське кладовище, полив'яні плитки та частина хороса (можливо залишки церкви). Після часткового дослідження земляних валів було встановлено, що їх спорудження відбулося якраз в давньоруський час у відносно короткий хронологічний відрізок.

«Торчеська» назва пункту вказує на його основних засновників — «торків» давньоруських літописів, «гузів» візантійських хронік та «гузів» у східних джерелах. Рух у західному напрямі торків-гузів був пов'язаний із тим, що в середовищі гузьких орд, які до того кочували у приуральських степах, почався так званий «рух Сельджукідів». Кочовики північного потоку робили спроби прорватися на багаті землі Візантійської імперії, але їх частина осіла якраз у Пороссі де й заснувала (за підтримки давньоруських князів) свій типовий за топографічними особливостями номадський осередок — адміністративний центр даного мікрорегіону першої держави східних слов'ян.²¹

У тих випадках, коли номади вже остаточно переходили на осілий спосіб життя, у них проявлялися риси містобудування, притамані їх традиційно осілим сусідам — появі на укріплених площах відносно невеликої за розмірами цитаделі. Це цілком проявилось в топографії класичної пам'ятки населення Хозарського каганату — першого ранньофеодального утворення на території Східної Європи. Мова йде про вже згаданий комплекс біля сучасного с. Верхній Салтів на Харківщині на високому правому

²¹ Іванченко Л.І. Торчеськ у світлі нових досліджень // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоковасова. — Чернігів, 1993. — С. 56–57; Вона ж. Сельджукский след в Поросье // І. Uluuslararası selcuklu sevröyumu. — Kayseri, 2010. — S. 209–210

березі р. Сіверський Донець. Вибір місця для спорудження фортеці, вірогідно, був у першу чергу обумовлений міркуваннями фортифікаційного характеру. Із сходу та півночі круті схили підвищення являлися добрим природним оборонним рубежем. Західна ж частина підвищення становила собою пологоу площадку (Рис. 67).

Городище із півночі, заходу та півдня було обнесене земляним валом й оточене ровом. Східний схил, обернутий до річки, являвся неприступним, так як русло Сіверського Донця в давні часи проходило безпосередньо біля вищезгаданого підвищення. Окрім того, схили були ескарповані. Посередині самого городища, майже під прямим кутом до ріки, проходив глибокий рів, що розділяв його на дві частини: північну та південну. Найбільш укріплена південно-східна частина, де розмішувалася цитадель, мала міцні кам'яні стіни. Фортеця була прямокутної форми, за розмірами приблизно 100x140 м (1,4 га). Як і багато з інших середньовічних фортець, Верхньосалтівська була укріплена баштами (від однієї зберігся прямокутний в плані фундамент). Окрім кам'яних стін, фортеця була оточена ще й ровом.

Отримані матеріали археологічних досліджень свідчать про те, що в даній місцевості в VIII–X ст. існувало значне (площею близько 120 га) середньовічне місто, котре очевидно являлося крупним ремісничим, торговельним і, можливо, адміністративним центром.²² Не слід також забувати і про його чисто військові функції — адже воно, як і подібні до нього інші, знаходилося на межі між хозарським та східнослов'янським світами, представники котрих не завжди підтримували дружні відносини.

Якщо ж розглядати західнослов'янські пам'ятки в контактній зоні із Великим Степом, то тут знову спостерігається картина, аналогічна вищерозглянутій на східнослов'янсько — кочівницькому прикордонні: невеликі за розмірами центральні укріплені райони ранніх урбаністичних центрів, прилягаючі до них неукріплені житлові масиви та могильники. Зокрема це чітко прослідковується за матеріалами Нітри та Кракова (Рис. 68, 69). Перший із названих пунктів безпосередньо входив до складу Великої Моравії, а другий знаходився в зоні її впливу. Але великоморавські

²² Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 3. — С. 216–217.

урбаністичні осередки демонструють і кочівницько-землеробські традиції у будівництві укріплень в топографічних особливостях окремих відомих пам'яток. Це, зокрема, прослідковується за матеріалами Микульчиць, де укріплена частина суттєво відрізняється від класичних форм ранньослов'янських градів у бік збільшення захищених територій (Рис. 70).²³ Нема жодного сумніву, що в останньому із наведених випадків топографічні особливості з'явилися під впливом населення Аварського каганату, з яким ранньовеликоморавське населення вступало у різноманітні контакти.

На нашу думку, вищенаведені приклади історичної топографії конкретних ранньоміських центрів різних середньовічних утворень в контактній зоні європейського світу — Київської Русі, Волзької Булгарії, Хозарії, Великої Моравії — проявилися на рівні організації життєвого простору в плані використання певних територій для формування самої урбаністичної структури таких утворень. В землеробській зоні тогочасного світу основне життя проходило на площах неукріплених частин ранніх міст, а у кочівницькій — якраз в межах укріплень. Але з часом такі топографічні риси нівелювалися, що реально підтверджувало незворотність процесу осідання різних груп тогочасного кочівницького люду на землю.

Але і у цьому процесі фіксуються свої особливості. Вони прослідковуються на топографії укріплених поселень Чорних Клобуків у Пороссі. За даними поховального обряду представники цього угруповання, про що вже коротко відзначалося у одному із попередніх розділів, проживали поруч із давньоруським місцевим населенням на лівобережжі Росі та її лівих допливах від Роставиці й Кам'янки на заході до Дніпра на сході. На випадок зовнішньої загрози до послуг васалів київських князів у цьому районі Південної Русі, які складали військовий контингент в основному легкоозброєної кінноти, було збудовано цілий ряд нових фортець у Пороській оборонній лінії. 5 городищ, котрі походять із цієї групи укріплень, мають ознаки, які найповніше відрізняють їх від звичайних давньоруських. А тому існують усі підстави

²³ *Leciejewicz Lech. Słowianszczyzna Zachodnia. — Wrocław ta in., 1976. — S. 142, 145, 152.*

вважати дані городища характерними пам'ятками оборонного будівництва чорноклобуцького союзу — Чепиліївка, Малий Букрин, Уляники, Пилява і Тростянець (Рис. 71).²⁴

Ці городища мають досить невеликі розміри: 0,08 (Уляники), 0,12 (Пилява, Тростянець), 0,13 (Малий Букрин), 0,43 (Чепиліївка) га. Два пункти із них при цьому складалися із двох укріплених частин: Чепиліївка — 0,13 і 0,3 га, Малий Букрин, 0,4 і 0,09 га. Три городища мисові (Чепиліївка, Малий Букрин, Тростянець), одне на останці (Уляники) і ще одне на краю плато (Пилява). На трьох із них є багаторядні оборонні лінії (Чепиліївка, Малий Букрин, Пилява). Привертає увагу ескарпування схилів фортець із влаштуванням на них валів та ровів. На дитинці Чепиліївського городища на схилах продовжувалися два напільні вали із ровом між ними. На дитинці Малобукринського городища схили оперізували рів із валом. Вал зберігся і на східному схилі зовнішньої частини цього городища — він являється продовженням зовнішнього напільного валу. А на схилах Тростянецького городища зберігся рів, котрий також є продовженням рову з напільного боку. На городищі в Уляниках на схилі із трьохярусним ескарпуванням містяться залишки двох ровів з валами.

Вали та рови на вищезгаданих городищах, у тому числі й з напільного боку, невеликі: максимальна висота напільних валів над рівнем майданчика 1,5 м, ширина 6–7 м. У місцях пошкоджень валів по периметру обох частин Чепиліївського та Малобукринського городищ слідів дерев'яних конструкцій не простежено. А у розораному внутрішньому валі Пилявського городища відзначені сліди перепаленої глини із дубовим вугіллям — залишки згорілих клітей.

Культурні шари із керамікою XI–XIII та XII–XIII ст. було виявлено відповідно на Пилявському й Малобукринському городищах та за їх межами. Дуже незначні прошарки XII–XIII ст. виявлені в Уляниках і Чепиліївці (слідів відкритих поселень біля них не зафіксовано). А біля Тростянецького городища XI–XIII ст. (за деякою інформацією воно не було постійно заселене) посе-

²⁴ Кучера М.П., Іванченко Л.І. Особливості городищ Чорних Клобуків Поросся // Археологія. — 1998. — № 2. — С. 100–104.

лення давньоруського часу розташовувалося на певній відстані — по інший бік яру.

Із вищенаведеного випливає, що найтиповішими рисами чорноклобуцьких городищ являються невеликі розміри укріплених майданчиків, незначні за розмірами вали, розташування останніх кількома рядами із напільного боку, багатоярусне ескарпування схилів із влаштуванням ровів та валів, незначний культурний шар чи навіть повна його відсутність як у середині городища, так і зовні біля нього, переважання валів без зрубних конструкцій, випадки членування фортець на дві мініатюрні частини на зразок міського дитинця та окольного граду.

Техніка оборонного будівництва пороських кочівників була архаїчною і примітивною порівняно із давньоруською. Чорні Клобуки надавали перевагу кількості оборонних ліній, а не їх конструктивному зміцненню. У фортецях вони поселяли свої сім'ї на час військової загрози (про що вже мова йшла у попередньому розділі), а місця проживання за межами укріплень у них, як правило, не було постійним, оскільки вони мешкали не в стаціонарних житлах, а у пересувних вежах.

Зазначені ознаки за нечисленними винятками, трапляються не всі разом, а по кілька на певних пам'ятках, а це залежало, можливо, від ступеня участі кочівників у будівництві укріплень та праві на їх власність, а також від впливу на поселенців місцевого слов'янського населення. Елементи чорноклобуцької фортифікації простежуються на городищі біля с. Пішки на пороському лівобережжі, що складалося із двох невеликих укріплених майданчиків та на Південному Вітачівському городищі — за наявності з напільного боку трьох валів. Городище в с. Балико-Щучинка — теж на Дніпрі (літописне місто Чучин) — також має деякі особливості, що свідчать про певний вплив чорноклобуцької будівельної традиції: воно складається із трьох укріплених частин, оборонні лінії на середній та зовнішній частинах було споруджено із застосуванням менш досконалих засобів фортифікації — ескарпування відповідно до нахилу місцевості.

Взагалі ж вплив фортифікаційних традицій різних етнічних груп в зоні Великого Кордону ще не вирішено до кінця і це в першу чергу відноситься до багаторядності укріплень та будів-

ництва їх на схилах. Зокрема наявність двох ровів на схилі вже згаданого Південного Вітачівського городища — літописного міста Святополча, збудованого мешканцями спаленого пороського Юр'єва — пов'язується із запозиченням даного прийому у пороських кочівників (для укріплення цих схилів), а останніх познайомили із таким нюансом будівництва вихідці із салтівської культури.²⁵ Це з одного, «східного боку». А з іншого, кількарядність укріплень начебто «тягне на захід». Прикладами можуть бути системи валів та ровів, зафіксовані у пороських Буках, Губині на Случі або ж Ходліка під Ополем Любельським чи укріплених центрів біля Трепчі в околицях Санока (Рис. 72, 73, 74).²⁶ Тож традиційно можемо відзначити, що лише послідовні ґрунтовні дослідження дозволять у якійсь мірі знайти відповідь на це питання.

Та кочівницькі елементи певною мірою простежуються і у домобудівництві. На городищі того ж літописного Чучина й розташованому неподалік від нього городищі літописного Івана було відкрито декілька жител, що складаються із звичайної напівземлянки й прибудови типу сіней. При цьому, сіни майже наземні, їх долівка була майже на 15–20 см заглиблена у ґрунт і, що найголовніше, передня частина сіней у плані заокруглена. Тому є всі підстави вважати, що тут маємо справу із юртоподібною прибудовою кочівницького походження. Очевидно такі споруди належали вже осілим кочівникам. Про перебування у Чучині тюрських переселенців свідчить значний відсоток у остеологічному

²⁵ Плетнева С.А., Макарова Т.И. Южное городище у с. Витачева // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. — 1965. — Вып. 104. — С. 56, 57.

²⁶ Іванченко Л.І. Городище в с. Буки — форпост давньоруського кордону Західного Поросся. // Стародавній Коростень і слов'янські гради VIII–X ст. — К., 2004. — С. 116; Ратнопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. — М.–Л., 1956. — № 52. — С.50; Historia kultury materialnej Polski. Tom 1 od VII do XII wieku. — Wrocław i in. 1978. — S. 41; Ginalska J., Glinianowicz M., Kotowicz P. Elementy «południowe» w kulturze materialnej mieszkancow Kotliny Sanockiej w IX–X w. // Nieskarpacie kontaty kulturowe w okresie latenskim, rzymskim i wczesnim sredniowieczu. — Krosno, 2013. — S. 387.

матеріалі кісток коней, які вживалися у їжу, а також відкрите на могильнику поруч із городищем номадське захоронення.

Окрім того слід нагадати й про деякі, хоча і незначні, особливості глиняного посуду на пам'ятках Поросся. Загалом, у зазначеному регіоні протягом XII–XIII ст. були поширені типові давньоруські горщики із характерними заокругленими вінцями, але поруч із ними у різних пороських місцевостях трапляються уламки горщиків із потоншеними по краю вінцями та глибокою борозденкою з внутрішнього боку, причому остання буває і на звичайних вінцях. Очевидно, такі відмінності на давньоруській кераміці з'явилися не без впливу чорноклобуцького та подібного їм населення в інших регіонах південноруських земель. Аналогії до вказаної кераміки за межами Поросся відомі на вже вищезрозглянутому Донецькому городищі.²⁷

Про основні деталі функціонування чорноклобуцького об'єднання мова вже йшла у першому розділі, а тому тут лише наведемо окремі археологічні приклади, котрі доповнюють інформацію про складну етнічну ситуацію у даному регіоні, про яку в основному все ж свідчать матеріали поховальних пам'яток — підкурганні захоронення із специфічним супроводжуючим інвентарем серед котрого характерною була наявність зброї і коней або їх частин (Рис. 75, 76).²⁸ Взагалі ж кочівницький елемент тут дорівнював 21% усього місцевого населення — тобто становив його п'яту частину.²⁹

Говорячи ж про таке досить цінне й інформативне археологічне джерело як поховальний обряд, то його деталі дозволяють виділяти старожитності печенігів (по р. Росаві), торків і берендеїв (західніше та південно-західніше від попередніх), а також, в межах чорноклобуцького союзу, і половців. На думку С. Плетньової та Г. Федорова-Давидова поховальному обряду останніх були притаманні такі ознаки як насип із землі й каміння, східна орієнтація вмерлих, захоронення цілого кінського остова поруч із людським, окрема яма для коня.

²⁷ Кучера М.П., Іванченко Л.І. Вказ. праця. — С. 102–103.

²⁸ Плетнева С.А. Древности Черных Клобуков // Свод археологических источников. — Вып. Е1-19. — М., 1973. — С. 20–23, Табл. 1, 31.

²⁹ Моця О.П. Населення південноруських земель IX–XIII ст. (За матеріалами некрополів). — К., 1993. — С. 130.

Для торків характерними являлись насипи із землі, західна орієнтація вмерлих, захоронення частини коня поряд із людиною, перекриття із дерев'яних плах над могильними ямами та інші деталі її облаштування — приступки, плічки, підсипки.

Печенізький поховальний обряд носив багато спільних рис із торським (насип із землі, західна орієнтація, захоронення частини коня поруч із людиною). Але він одночасово відрізнявся від торських наявністю великого числа впускних поховань та кінських захоронень без людини. Як відзначалося вище, ці спостереження відносяться до могильників Поросся. А на Дніпровському Лівобережжі могил середньовічних кочівників нараховується набагато менше, хоча вони були і там.³⁰

Кочівники і слов'яни, проживаючи на одній пороській території, без жодних сумнівів контактували одні з одними. В багатьох похованнях перших знаходилася продукція давньоруських ремісників. А в ряді пунктів кургани обох груп населення знаходилися недалеко одні від одних, або ж навіть на одних некрополях. Таким характерним могильником являвся спільний некрополь біля с. Зеленки.

Певні взаємовпливи прослідковуються і у деталях самого поховального обряду. Можливо, звичай ховати вмерлого без захоронення коня або його частин у кочовиків з'явився якраз під впливом слов'ян. Навіть висловлювалася думка, що деякі із могил, віднесених до кочівницьких, являються насправді слов'янськими. Це поховання із шаблями, але без захоронення коня чи його частин (Степанці), а також могили із слов'янськими горщиками або пряслицями (Ємчиха, Беркозовка, Зеленки).³¹

Але й серед основної маси тюркомовної складової «вклинюються» й представники інших етнічних груп, що простежується хоча б за матеріалами вже згаданого Яблунівського могильника під Білою Церквою — літописним Юр'євим, де захоронення від-

³⁰ Плетнева С.А. Древности Черных Клобуков. — С. 20; Моця О.П. Населення південноруських земель. — С. 123;

³¹ Плетнева С.А. Древности Черных Клобуков. — С. 22, 28; Русанова И.П. Курганы полян X–XII вв. // Свод археологических источников. — Вып. Е1-24. — М., 1966. — Табл. 1.

бувалися на рівні давнього горизонту із характерним інвентарем східного походження. Даний могильник на правому, «кочівницькому» березі Росі міг з'явитися після спільного походу Ярослава та Мстислава Володимировичів на ясів у 1029 р. й переселення частини їх на правобережне давньоруське порубіжжя (Рис. 77, 78).³² Та яський елемент в даній місцевості прослідковується і пізніше — зокрема після походу давньоруських військ у 1116 р. На думку С. Плетнєвої до таких переселенців слід відносити багате поховання біля с. Берестняги (Рис. 79).³³

Але зовсім оригінальним за своїми ознаками виявилось підкурбанне захоронення біля Таганчі. Тут поховано чоловіка орієнтованого головою на захід біля якого було покладено коня. Серед супроводжуючого інвентаря виявлені стремена, вудила, шабля, спис, булава, залишки щита, кольчуга, шолом, медальйон із зображенням Христа, срібні накладки і чаша та інші предмети. Та ж сама С. Плетнєва справедливо зауважує, що встановити приналежність даного індивідуума досить проблематично: «у XI–XIII ст. в Пороссі міг бути похованим чорноклобуцький, половецький та яський воїн або князь... наявність у похованні щита, булави, чаші, образка Христа, котрі ніколи не зустрічалися у захороненнях кочівників, а також європеїдність й довгоголовість небіжчика говорять начебто про християнське й наріть руське його походження. Тим не менше, вірогідно, що у XI–XII ст. руські багаті дружинники не могли ховати за язичницьким обрядом — із конем та зі зброєю».³⁴ Тому була висловлена думка, що у даному випадку ми маємо справу із похованням бродника — давньоруського попередника козаків, який примкнув до кочівників і зайняв у їхньому середовищі високе соціальне положення.

Але такою була ситуація у давньоруському Пороссі, хоча, за даними письмових джерел та нечисленими археологічними знахідками, кочівницькі контингенти розселялися і на землях Дні-

³² Моця О.П., Покас П.М. Яблунівські кургани: хронологія та етнічна приналежність населення // Археологія. — 1998. — № 2. — С. 62–72.

³³ Плетнева С.А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // Материалы и исследования с археологии СССР. — 1958. — № 62. — 184–185.

³⁴ Там само. — С. 185.

провського Лівобережжя — на територіях Чернігівського та Переяславського князівств (Рис. 80).

Відносно першої із названих територій слід згадати про перенесення Старої Вежі (Саркела) на Дону, серед населення котрої переважали представники кочових народів (місто було взяте половцями у 1117 р.), до Нової Білої Вежі, котра згадується в літописах під час опису подій 1147 р. Вона локалізована біля с. Біловежі-Другі на невеличкому підвищенні серед боліт. Городище округлої форми (200х190 м) займало стратегічно важливе місце на перехресті кількох шляхів. Сюди, до єдиного проходу між досить забagnеними басейнами трьох річок, виходив і суходільний шлях із Посулля на міста Всеволож та Чернігів — так званий «степовий коридор», котрим кочівники без зайвих природних перепон могли проникати вглиб Дніпровського Лівобережжя. Із заходу та півдня до укріплень прилягав відкритий посад (150–50–75 м), обмежений болотом. На протилежному (правому) березі р. Остер знаходилося друге селище-посад розмірами 300х200 м (Рис. 81).

На пам'ятці під час оранки зібрані уламки посуду XI–XIII ст., фрагменти амфор й жорен із вулканічного туфу, шлаки та виплески бронзоливарного виробництва, половинка бронзового ювелірного пінцета, уламки брусків із овруцького шифера та дрібнозернистого пісковика, шиферні пряслиця, залізні ножі, овальне кресало, фрагменти бронзового витого та скляних браслетів, гудзик, уламок двобічного гребінця та ін. — тобто типовий для ординарних давньоруських пам'яток набір знахідок. Окрім того, в результаті польових робіт виявилось, що населений пункт в даній місцевості існував ще до переселення сюди «старих біловежців» із Саркела у 1117 р. Тут, безсумнівно, знаходився постійний військовий гарнізон, про що свідчать знахідки предметів зброєння та спорядження верхового коня. На думку авторів досліджень В. Коваленка та Ю. Ситого є всі підстави вважати, що ядро цього гарнізона складали васальні залежні кочівники. Проте зафіксувати сліди їх перебування тут археологічно виявилось досить непростою справою: окрім невеликої серії артефактів, пов'язаних своїм походженням із Кавказом (типу агатових намистин чи океремих зразків скляних браслетів) якихось виразних кочівниць-

ких рис у формах та асортименті посуду або ж речовому інвентарі пам'ятки не помічено. Вірогідно, автохтони у даному випадку досить швидко асимілювали переселенців, що й засвідчено в елементах матеріальної культури.

Ще одним свідченням таких міжетнічних контактів являються матеріали із відкритого поселення Х–ХІІІ ст. в урочищі Овраменків Круг біля с. Березанка на березі невеликого озерця. Загальна площа пам'ятки складає 4,8 га, де на двох розкопах відкрито залишки 7 типових давньоруських жител XII–XIII ст. квадратної чи прямокутної форми заглиблених у материк на 0,45–0,9 м із типовими глинобитними печами каркасноплетнєвої конструкції, а також 13 споруд господарського й промислового призначення Х–ХІІІ ст., серед котрих виявлені овини й будівлі для просушки зерна. Нічим не відрізняється від синхронних пам'яток округи і набір керамічного посуду та інші знахідки.

Але поруч відкрито невеликий ґрунтовий могильник, на котрому окремі захоронення відрізняються певними особливостями обрядовості від інших, ординарних. Так у похованні № 1 чоловік віком 25–30 років лежав витягнуто на правому боці вздовж південної стінки головою на схід (нетипова для східних слов'ян орієнтація). В ногах його лежав череп барана — також нетиповий звичай для автохтонів.

Ще більш цікавим своїми особливостями виявилось поховання № 2, де в могильній ямі із заокругленими кутами й широкими заплечиками виявлено залишки трьох кістяків. Один із них, похований самим першим (жінка 45–50 років), був зсунутий у західну і частково в східну частину ями й знаходився у перевідкладеному стані. Другий (чоловік 40–45 років) був похований сидячи на кістках попереднього із розсунутими ногами. Його череп лежав на тазових кістках зводом донизу. А третій кістяк (жінка 20–25 років) лежав випростано на спині між ніг попереднього, головою на південний захід. Біля правого стегна обох останніх покійників знайдені великі ножі із залишками дерев'яного руків'я. Виходячи із того, що на дні зафіксовані сліди залізних цвяхів, можливо припускати наявність тут дерев'яного поховального склепу. Краніологічні особливості (як і попереднього захоронення) теж відрізняються від місцевих серій.

Поява в околицях Чернігова поховань типу № 2, які мають аналогії зокрема на могильнику Саркела, можливо пов'язана із вже згаданим переселенням 1117 р. «біловежців» в Чернігівську землю. Але можливий і інший варіант: люди, котрі ховали своїх родичів та близьких за таким звичаєм могли потрапити в дану місцину і раніше — після зайняття чернігівського столу Мстиславом Володимиричем, розподілу зон впливу на Русі із Ярославом Мудрим та розселення своїх підлеглих по власним маєтностям.

Слідуючою пам'яткою, котра має пряме відношення до піднятого тут питання, являється зруйноване поховання з конем на околиці Ніжина. Із нього до Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського потрапили інкрустована сріблом шабля, 4 вістря стріл, кістяні деталі складного лука та петля для підвішування налущчя, згорнута кольчуга, інкрустовані сріблом деталі кінської зброї, вудила із нерівноплічними ланками та кільцями, два стремена із глибоко вигнутими підніжжями, а також шило та кресало (Рис. 82). Поховання датується другою половиною XII—першою половиною XIII ст. Слід відзначити, що і дане захоронення розташоване на перетині водного шляху по Остру та суходільного із Києва й Переяслава на Чернігів, що проходив вузькою перемичкою між величезними масивами непрохідних Смоленських і Остерських боліт.

Вірогідно до піднятої теми має відношення і городище біля с. Ковчин, що можливо має відношення до розселення літописних чернігівських ковуїв — в районі стародавнього шляху із столиці удільного князівства до Посулля та Посем'я. Городище розташоване на невеликому мисі, утвореному краєм лівобережної тераси Десни (у XIX ст. тут були помітні три лінії укріплень). Нині виділяються два укріплені майданчика (90х100 і 100х140 м), а із заходу та півдня до них прилягає неукріплений посад близько 20 га. Загальна площа пам'ятки досягає 25 га ; вона датується кінцем XI — серединою XIII ст. (Рис. 83).

Із самої пам'ятки та її околиць відомі знахідки предметів озброєння та спорядження вершника й бойового коня: вістря списів, шпори, сокири, парадні шиферні оселки, наконечники стріл, псалій, деталь від піхов шаблі, гризло від вудил, наременні бляшки, льодохідний шип; серед серії ножів — 4 екземпляри із крово-

стоками та лезом довжиною до 15 см — тобто бойові знаряддя. Усі вищеперераховані предмети датуються XII–XIII ст. Все це, а також топонімічні матеріали, дозволяють ототожнювати Ковчинський археологічний комплекс з центром розміщення чернігівських ковуїв, у котрому мабуть була навіть церква — на своєрідному дитинці знайдений уламок дзвону.

За зафіксованими топонімами та деякими елементами озброєння вимальовується історична картина розміщення цих васалів русів. Виявляється, чернігівські «свої погани», на відміну від вищерозглянутих Чорних Клобуків, проживали не компактною масою, а були розселені в місцях, де князівство найбільш потребувало захисту: на перетинах природних перешкод (річок, боліт) із сухопутними шляхами. Судячи із датування окремих речей та пам'яток, цей процес розміщення гарнізонів із колишніх кочівників розпочався в XI ст., але тривав і пізніше.³⁵

Набагато менше археологічної інформації про «торків переяславських» — в основному вона вкладається у топонімічні дані та свідчення писемних джерел. Лише у долині р. Броварка недалеко від Переяслава Руського (нині Переяслава-Хмельницького) ще у 1877 р. було виявлено захоронення кочівника. Це було впускне поховання в курган епохи бронзи Гостра Могила між сс. Віниці та Виповзки. У ньому виявлено могилу із залишками людини і коня орієнтованими у західному напрямі. Поруч з кістяками знайдено супроводжуючий інвентар: біля коня — залишки шкіряної вуздечки, прикрашеної бронзовими бляшками й бубонцями, рештки покритого шкірою дерев'яного сидла, а також залізні стремена; біля людського кістяка — шматок шовкової тканини, залізні кресало, кілька наконечників стріл, кинджал та фрагменти корозованої шаблі, а також козячий ріг.

Розташування цієї пам'ятки недалеко від столиці даного князівства, якраз у місцевості зайнятою торками, дозволяє відносити дане захоронення до їх старожитностей. Тож навіть невелика за обсягом інформація, яку маємо на сьогодні, дозволяє локалізувати проживання цих досить неспокійних васалів Русі в басейні

³⁵ Коваленко В.П., Ситий Ю.М. «Свої погани» чернігівських князів // Стародавній Коростень і слов'янські гради VIII–X ст. — К., 2004. — С. 121–138.

р. Броварки (Каратульки) — «межи валома», як відзначають давньоруські літописи.³⁶

І закінчуючи розгляд основних пам'яток матеріальної культури, котрі відносяться до реконструкції землеробсько-кочівницьких взаємовідносин на теренах Середнього Подніпров'я в давньоруську епоху, слід обов'язково звернути увагу на досить оригінальні дерево-земляні конструкції відомі під назвою «Змієві вали».

Вони вражають своєю протяжністю в широтному напрямку більш як на 950 км по обох берегах Дніпра. За легендою їх створив Змій — чудовисько величезних розмірів, яке поїдало місцеве населення. Розправилися з ним два сміливця — ковалі Кузьма та Дем'ян, що не лише приборкали його, але й запрягли у величезний плуг і проорали межу, за яку він не смів переходити. Грунт, вивернутий із борозни-рову утворив довгий насип — вал. Втомлений від важкої праці та спраги, Змій дотягнув плуг до річки (за іншим варіантом — до моря), перепив води і загинув. Так населення Середнього Подніпров'я звільнилося від ненависного ворога.

У відповідності із розположенням за течіями річок і межиріччям, а також за ступенем збереженості, середньовічні вали Середнього Подніпров'я діляться на 13 локальних груп, ліній та відрізків: Вітансько — Бобровицький вал в межиріччі Дніпра — Ірпеня; вали по лівому березі Стугни і в межиріччі Стугни — Ірпеня; вали в межиріччі Ірпеня — Тетерева; Дорогинський вал в межиріччі Унави — Ірпеня; вали по правому березі Стугни; Фастівсько — Житомирський вал вздовж верхньої течії Унави й Ірпеня; вали в межиріччі Дніпра - Красної - Ротка - Кам'янки; вали по лівому березі Росі; Дніпровський лівобережний вал; вал по Сулі; Переяславські вали у межиріччі Дніпра - Трубежа - Супоя. Деякі із названих валів являються ланками давно зниклих великих оборонних ліній, але роботами М. Кучери вдалося в цілому реконструювати цю систему (Рис. 84).

³⁶ Колибенко Олександр, Колибенко Олена. «Свої погани» Переяславщини (до проблеми локалізації місць поселень переяславських торків) // Слов'янські обрії. — К., 2006. — Вип. 1. — С. 113–114, 116.

Значна частина Змієвих валів розміщена вздовж крупних рік і під безпосереднім їх захистом: по внутрішньому (відносно фронтальній направленості валу) боці Віти, Бобриці, Стугни, Росі, Дніпра, Сули й частково (біля с. Чорногородка) Ірпеня. Інші вали пересікали межиріччя, в цих випадках річки використовувалися лише в якості флангових природних перепон. До таких ліній відносяться укріплення між Дніпром і Тетеревом, Ротком і Кам'янкою, Стугною й Ірпенем, Ірпенем і Тетеревом, Россю та Гуйвою.

Прирічні вали, розраховані на використання ріки в якості доповнюючої перепони, проходили через пойму або ж по її краю. Лише в несприятних умовах (різкі повороти річки, низька чи вузька пойма) вал облаштовувався на певній відстані від краю пойми. Таке виключення характерне лише для Пороського (Середнього) валу, починаючи від Стеблева і майже на всьому його протязі вгору за течією річки.

Всі Змієві вали знаходять відповідність із захисними особливостями рельєфу, однак можливість такого вибору була підпорядкована загальному напрямку оборонної лінії. Для прирічних валів загальним напрямом слугувала сама річка й будівельники бажали обійти понижені місця, зводячи вали, при можливості, по лінії максимального перепаду поверхні, або ж по краю пойми. Це дозволяло влаштовувати рів нижче валу — за рахунок різниці в рівнях досягалося збільшення висоти валу по відношенню до дна рову. Аналогічну залежність від рельєфу місцевості мають і водороздільні вали. І ця залежність також відносна, т. я. траса водороздільних валів планувалася наперед. Будівельники обходили понижені ділянки, але в межах заданого загального напрямку. Водороздільні вали, як правило, супроводжуються природними перешкодами на одній із кінцевих точок. Окрім зовнішнього рову, майже на всіх валах (за виключенням тих, що були пов'язані з басейном Росі) знаходяться невеликі западини і від внутрішнього рову. Навіть на найбільш неушкоджених ділянках в сучасних лісах вали відрізняються неодинаковою збереженістю. Як правило, схил валу безпосередньо переходить в рів. Але у двох випадках вал і рів були розділені проміжком, так званою бермою.

Розглянуті Змієві вали, окрім Середнього валу по Росі, датуються раннім періодом Київської Русі. Про це свідчать

знахідки речей в окремих оборонних конструкціях, дані стратиграфічних розрізів насипів в місцях фіксації давньоруського культурного шару, наявність вздовж ліній валів поселень й укріплених пунктів, заснованих в кінці X — першій половині XI ст. Цій хронологічній фазі не протирічать і дані природничих методів.

Середній вал по лівому березі Росі, що перерізував Великий вал і перекривав культурний шар селища XI — початку чи першої половини XII ст., побудований в пізній період існування давньоруської держави. Хронологічне членування Змієвих валів підтверджується і їх конструктивними особливостями.

Вали в долинах річок складаються із піску, на водорозділах — із піску або суглинка і рідше, на височині — із глини. Всередині виявлені дерев'яні зрубні або перекладні конструкції із дуба чи сосни, котрі скріплювали земляний насип і надавали йому необхідної крутизни та висоти. Тобто, основну захисну функцію виконували деревоземляні стіни, про розміри яких можна говорити лише приблизно. Вони піднімалися в середньому на 3,5–4 м, хоча деякі досягали лише 3 м.

Будівництво великої протяжності безперервних й багаторядних ліній валів поглинало значні матеріальні ресурси, але являлося життєво необхідним міроприємством по захисту від дуже небезпечного супротивника. Про військово-оборонне призначення валів говорить і їх конструкція, що повторює особливості укріплень давньоруських градів. Стінки рову круто переходили у вузьке, майже гостре дно. При всіх валах, окрім Середнього по Росі, рів являв собою досить широку перепону. І всеж зовнішні рови мали допоміжне оборонне значення, а основною перешкодою служила деревоземляна стіна.

Специфічність Змієвих валів була у тому, що вони, на відміну від валів городищ, не використовувалися для безпосереднього ведення бойових дій, тим більш силами піхотинців, а являлися стаціонарними укріпленнями, розрахованими на затримання кінноти кочівників у випадку її спроб прорватися до населених пунктів слов'янського люду, в першу чергу, до найбільш важливих політичних й економічних центрів Середнього Подніпров'я.

Досягненню грабівницьких цілей кочівників відповідала особлива тактика бойових дій, розрахунок на миттєвий напад й

поспішний відступ у степ. При цьому швидкість руху дозволяла кочівникам ухилятися від невикідного зустрічного протистояння й застосовувати обманні маневри. Тактична перевага кочівників заключалася в швидкості їх легкоозброєної кінноти.

Вали затримували рух супротивника русів, на їх обхід й пошуки проходів потрібен був час. А це вносило невизначеність в маршрут руху, розстроювало плани номадів й сприяло їх виявленню. Тим самим зривалися тактичні замисли степовиків ухилятися від зустрічного бою й використовувати фактор раптовості для «облежання» того чи іншого града. Навіть у випадку прориву ефект раптовості губився. Вали створювали для супротивника загрозу і на зворотньому шляху, їх наявність сприяла переслідуванню його давньоруським військом.

Змійові вали, залишаючись пасивним засобом захисту, знаходились під контролем давньоруських сторожових загонів. Фортеці в лінії валів слугували не лише опорними пунктами для відкидання ворога, але їх гарнізони несли й охорону оборонних рубежів. На ділянках без фортець або ж значно віддалених від останніх, а також на найбільш важливих напрямках, сторожовою службою для контролю за місцевістю використовувалися високі кургани або великі насипи природного походження.

До часів князювання Володимира Святославича можливо віднести вали вздовж південного кордону Русі кінця X — початку XI ст. — на лівому березі Дніпра і нижній Сулі, а також на лівому березі Стугни на Правобережжі. Вали у межиріччі Стугни — Ірпеня являлись безпосереднім продовженням одночасового з ними Стугнянського валу. Вал між Дніпром та Ірпенем по Віті й Бобриці, що знаходився всього за 18 км на південь від Києва, слугував безпосереднім захистом столиці Русі і не міг бути збудованим пізніше інших. А найбільш прямий Барахтянсько — Фастівський вал між Дніпром і Тетеревом, що являвся продовженням Лівобережного Дніпровського валу, був логічним завершенням оборонної системи Київського Подніпров'я за часів Володимира. Довжина трьох правобережних ліній разом з лівобережною складає 500 км.

Єдиним кордоном захисту Києва з південного заходу була флангова система в межиріччі Ірпеня — Тетерева, що складалася

на найбільш загрозливому відрізку центральної частини водорозділу із чотирьох валів. В часи Володимира цей бік не міг залишатися без захисту. Загороджувальна полоса не втратила значення і з виникненням більш південних зовнішніх валів за Ярослава Мудрого. У випадку обходу останніх із заходу, суперник, втративши багато сил на подолання довгого шляху, опинявся в глибині Русі перед лабіринтом ірпінсько-тетерівських валів. Спроба прорватися зі сходу по водороздільному плато вздовж верхньої течії Здвижу наптовхувалася на глибокоешелоновану оборону; пройшовши зовнішню лінію, супротивник повинен був тратити час на пошуки шляхів для проведення обхідного маневру: при прориві ж слідуючої лінії, він попадав у кільце, вибравшись з якого й дійшовши до останньої, внутрішньої лінії, опинявся у напівкільці, із виходом, як і в першому випадку, лише у зворотній бік — на захід.

В період між початком XI ст. й 1032 р., мабуть, виникли інші вали загальною протяжністю 191,5 км. Ці вали складаються із окремих й порівняно коротких відрізків, що перекривали, як правило, межиріччя. Такі вали між Дніпром і Ротком (по р. Красна), між Ротком і Кам'янкою, що відсікали проходи через літописне Перепетове Поле; Дорогинський вал між Унавою та Ірпенем. В цей же період повністю оформлюється водороздільна ірпінсько-тетерівська система валів і, можливо, споруджується Чорногородський проміжний вал на лівому березі Ірпеня. Про більш пізніше походження Дорогинського валу можливо судити по його незавершеності.

Літописна розповідь 1093 р. про бойові сутички між русами і половцями південніше Стугни свідчить, що обидва вали в районі Треполя (сучасне с. Трипілля), в тому числі і вал по р. Красній, знаходилися в однаковій ступені запускання і їх вже ніхто не відновлював.

Досить допустимим є те, що проміжні водороздільні вали між Дніпром, Ірпенем та Россю, котрі являли собою не суцільні лінії, а ізолювані відрізки або доповнення до вже існуючих валів, віднести до часів певної модернізації оборонної системи в кінці X — на початку XI ст. Це могло трапитись після смерті Володи-

мира 1015 р., в часи княжіння Ярослава, але раніше 1032 р., коли згаданий князь зайнявся створенням нових оборонних рубежів.

На території Середнього Подніпров'я в межах володінь давньоруської держави відомо приблизно 107 городищ з прилеглими до них селищами, котрі можливо вважати синхронними Змійовим валам, тобто існуючими на рубежі X–XI, або в першій половині XI ст. Із них 34 знаходяться на Правобережжі і 73 на Лівобережжі, в тому числі 44 (по 22 на кожному з боків Дніпра) в лінії валів або ж в районі їх місцезнаходження³⁷.

Але не виключно стрімким наскокам кочівницької кінноти заважали розглянуті вали. На думку П. Толочка, вони не давали змоги рухатися в північному напрямі цілим ордам чи окремим сім'ям, котрі з усім домашнім скарбом і родинами «від малого до старого» бажали розширювати свої території для традиційного кочівницького способу господарювання³⁸.

Замовчування літописом факту будівництва Змійових валів можливо, з точки зору М. Кучери, пояснювати по-різному. Літописці фіксували не всі події, що відбувались. В даному випадку автор повідомляв про початок оборонних міроприємств за князювання Володимира («нача ставити городь»), а не про їх завершення, коли до будівництва Змійових валів, мабуть, ще не приступали. Можливо, вони вже знаходилися на початковій стадії спорудження і були об'єднані літописцем з традиційним вже для цього часу зведенням «городів». До того ж ми не знаємо, як в часи Володимира і Ярослава називалися Змійові вали, що мали вигляд фортечної стіни. В Київській Русі люба штучна оборонна споруда звалася «городом». Всі державні укріплення будувалися під керівництвом «городників», зруби оборонних стін називалися «городнями». Тому і об'єднання літописцем двох типів оборонних споруд — фортець і Змієвих валів — в одному терміні досить вірогідне.

³⁷ Кучера М.П. Зміевы валы Среднего Поднепровья. — К., 1987 — С. 3, 19, 60–61, 82–83, 169–172, 194–198.

³⁸ Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков. — К., 1980 — С. 126.

Змійові вали згадуються в літопису під терміном «вали» починаючи з 1093 р., коли вони вже перетворились із дерево-земляних стін в насипи, що оплили. І це не викликає жодних сумнівів: функціонуюча дерево-земляна стіна фортеці в письмових джерелах тих часів ні разу не названа «валом».

Вище у даному розділі ми розглядали лише інформацію, котра була представлена в основних археологічних категоріях пам'яток (укріплені та неукріплені населені пункти, некрополі — «міста мертвих»), вали). Але і у багатьох виробках, котрі представлені продукцією певних майстерень, теж можливо порівнювати традиції обох світів — землеробського та кочівницького — в зонах їх контактів. Найбільш ефектно це прослідковується у виробках художнього ремесла, котрі Р. Орлов об'єднав у дві школи художньої металообробки, розташованих у майстернях лісо-степової та степової зон.

У виробках художнього ремесла середини X ст. з території Середнього Подніпров'я та Гньоздова із Верхнього Придніпров'я прослідковується завершення формування «дружинної культури» (в останньому пункті вірогідно знаходилася «дочірня майстерня» середньодніпровських ремісників).³⁹ На думку того ж Р. Орлова, відмова від традиційних прикрас родоплемінної верхівки пов'язана з тим, що старі художні цінності вже не виконували ролі засобу фіксації незалежності їхніх власників до нової соціальної групи. Формування нового замовника в IX–X ст. зумовлювало кон'юктуру для кольорової металообробки, в першу чергу в місцях та їх околицях, де й «квартирувалася» дружина.

Місцеве виробництво прикрас нових типів підтверджується знахідками ливарних формочок в одному з курганів Табаївського могильника на Чернігівщині та на Київському Подолі (Рис. 85, 86). В одній із київських форм відливалися речі «степової» традиції: наременні бляшки, наконечник. З цього ж набору походить формочка для виготовлення прикрас кінської зброї. На це вказує їх відносно великий розмір, а також тип бляшок круглої форми з мотивом зірки, поширений на території від Волині до Балкан.

³⁹ Мурашова В.В. Поясной набор // Древняя Русь. Быт и культура. — Археология. — М., 1997. — С. 80.

Датуються київські формочки третьою чвертю Х ст. А стилістичні особливості цих київських прикрас вказують на східні прототипи. Про це також свідчить і арабський напис на одній із таких формочок. Аналогічні прикраси знайдено, окрім Середнього Подніпров'я, в Угорщині, Скандинавії, на території Волзької Булгарії (Рис. 87).

Прикраси з дружинних поховань на середньодніпровській території виготовлялися майстрами, котрі розвивали здобутки двох шкіл.⁴⁰ Їх стилістичні особливості оформилися ще у другій чверті Х ст. У прикрасах відчувуються впливи ісламської торевтики, помічені в цей час також у мистецтві Угорщини й Південного Уралу. До виробництва середньодніпровських майстрів також можна віднести окуття ритонів із Чорної Могили.⁴¹ Звичайно, окремі ювелірні майстерні існували в різних місцях ранньої Київської Русі, але лише в дніпровському регіоні вони зформувалися у власні традиції, котрі з часом лише розвивалися (Рис. 88).

Закінчуючи короткий розгляд цього досить специфічного матеріалу слід відзначити, що «...територія поблизу Києва, Чернігова, Гньоздова відмічена концентрацією продукції майстерень художньої металообробки. Поясні й збрійні прикраси, деталі зброї, ритони — все це характеризує костюм воїна — дружинника та інші категорії знаті, яка була очолена князем. Декор виступає як локальне явище в єдиному руслі оформлення металевих виробів на обширному просторі від Середньої Азії до Балкан. Форми речей своєрідні, їх деякі типи та особливості декора свідчать про місцевий, широкомасштабний простір. Так, технічно-стилістичні особливості майстерень «Руської землі» відобразилися в декорі наременних бляшок. Це ромбічні із квадратним прорізом... круглі, з мотивом зірки... круглі з мотивом серцевидних фігур по колу... трьохпелюсткові.

Поширення виробів майстерень Середнього Подніпров'я найтіснішим чином пов'язано з полюддям як прикінцевої фази отримання данини із окремого господарства сусідської общини. Це

⁴⁰ Орлов Р.С. Південноруський центр художньої металообробки Х ст. // Археологія. — 1883. — Вип. 44. — С. 29–47.

⁴¹ Давня історія України. — К., 2000. — Т. 3. — С. 628–629.

очевидно при співставленні на карті його маршрута (за Б. Рибаківим) із знахідками найдревніших мечів IX — початку XI ст. Такі мечі походять із пунктів, де знайдені приведені вище типи прикрас... спільність традицій у ремеслі регіону (Київ — Чернігів — Переяславль — Гньоздово) визначувалось політичною та культурною єдністю перших міст «Руської землі». Нові економічні зв'язки, ґрунтовані на державній владі над громадою, над «племенем» сприяли інтеграції культури панівного класу». ⁴² Приєднуючись до такого висновку лише підкреслимо, що в даному випадку мова йде про дніпровський регіон східнослов'янської держави в перші століття її існування (Рис. 89).

Але подібні процеси у розвитку ювелірної справи відбувалися і південніше кордонів Русі, де також формувалися власні традиції в художній металообробці, що знайшло відображення, за спостереженнями того ж Р. Орлова, у появі північнопричорномоського центру в котрому «основну скрипку» відігравали майстри із печенізького і торчеського середовищ. При цьому він відзначав, що асортимент наремінної гарнітури й деякі конструктивні особливості збрійних і поясних наборів місцевого виробництва (зокрема принцип розміщення бляшок) формувалися у кочовому середовищі далеко на схід від Причорномор'я (Рис. 90). А особливості декору таких наборів вказують на те, що вони були виготовлені у майстернях зі східною орієнтацією. Але за часом побутування такі набори співпадають із наборами візантійської орієнтації і дещо випереджають їх (Рис. 91). Але до цього слід додати і те, що в цілому ряді випадків простежуються й аналогії із виробами середньодніпровських майстерень, про котрі мова вже йшла вище (Рис. 92).

Очевидно, поступове переважання тут візантійського декору було тенденцією розвитку як наремінних прикрас, так і прикладного мистецтва Північного Причорномор'я. Набори X — початку XI ст. склалися із десятків бляшок невеликих розмірів, а більш

⁴² Орлов Р.С. Школы художественной металлообработки «Русской земли» и племенные украшения (к социальной характеристике древнерусского ремесла) // Исследование социально-исторических проблем в археологии. — К., 1987. — С. 231.

пізні — із наконечників та решм подовженої форми. Цікаво, що подібна закономірність розвитку деталей в бік подовження форм просліджена на киргизьких вуздечкових прикрасах XI–XII ст. та на території Південного Сибіру.

Поширенню зрілих форм візантійської орнаментики в Північному Причорномор'ї сприяли кілька обставин: політичні і культурні впливи самої Візантії у Нижньому Подунав'ї і Криму, активні торговельні відносини кочівників із осілим населенням і, можливо, печеніго-візантійські війни. Адже ще імператор Констянтин Багрянородний сповіщав про залежність населення Херсона/Корсуня (античного Херсонеса) від торгівлі із кочовиками, оскільки вони закупляли у номадів шкіру і віск, котрі потім перепродували у Візантію. Слід відзначити і те, що в XII–XIII ст. на парадному костюмі кочівників відбився вплив посередницької торгівлі: змінився сам крій каптанів у половців, які мешкали біля візантійських провінцій — у груп придніпровської, лукоморської та кримської. Треба відзначити і факт виробництва деталей візантійських поясних наборів та пряжок більш поширених типів у тому ж Херсонесі ще у VII–VIII ст.

В результаті проведеного аналізу автор приходить до висновку про відносно високий рівень художньої металообробки у Причорномор'ї X–XI ст., де була виділена група речей давньоруського ремесла.⁴³

Кочівницькі старожитності, правда у значно меншій кількості ніж на території Середнього Подніпров'я, просліджені і в межах південно-західних земель. Ми вже відзначали про вивчення біля с. Крилоса — літописного Галича — двох підкурғанних захоронень (на нашу думку, печенізьких, а не старомадярських). Окрім того, подібне поховання було виявлено на південній околиці Луцька в с. Великі Рокані.

І ще одне: серед оздоб костюму знатних половчанок значною популярністю користувалися шийні гривни. С. Плетньова вважала, що гладкі та кручені гривни у кочівницькому середовищі являлися свідченнями давньоруських культурних впливів. Примітно,

⁴³ Орлов Р.С. Північнопричорноморський центр художньої металообробки у X–XI ст. // Археологія. — 1984. — Вип. 47. — С. 24–44.

що такі ювелірні вироби були обов'язковою прикрасою на кам'яних статуях представниць цього народу. На половецьких кам'яних скульптурах зображені також сережки так званого «половецького» типу, котрі носили степовички. Для їхнього головного убору були притаманні саме сержки, а не скроневі кільця, як у слов'янок. У половецькому жіночому головному уборі варіювалися три види сержок:

- з маленькою круглою намистиною, розташованою біля края дужки;

- з біконічною намистиною — у ряді випадків, прикрашених сканню;

- з біконічною намистиною, доповненою декоративними маленькими конусами (іноді присутні округлі бокові намистини і сканно-зерневий декор).

Подібні сережки присутні у речових скарбах на теренах Галичини, як і на суміжних румуно-молдавських територіях, а також Литви.⁴⁴ До цього лише слід додати, що подібні прикраси виявлені і на південно-східних околицях Русі, зокрема серед інвентарю Гочевського курганного могильника разом із типовими давньоруськими прикрасами (Рис. 93).

Здається, було наведено достатньо інформації археологічних джерел про досить тісні взаємозв'язки між представниками землеробського східнослов'янського та кочівницького світів, які в першій половині XIII ст. були розрушені під час монголо-татарської навали. А про жорстоке поводження завойовників із підкореними також свідчать археологічні реалії.

Почалося це з території Рязанської землі та її столиці у 1237 р. Про це, зокрема свідчать матеріали могильників, на площі котрих було виявлено достатню кількість захоронень, де людей клали досить спішно, по кілька чоловік у одній ямі або навіть у одній домовині — за висловом літописця «во единой раце». «Сий бо град Рязань и земля Рязанская, изменися доброта ея, и отиде

⁴⁴ Михайлова Р. Традиції та побут кочових племен в художній культурі Галицько-Волинської Русі // Літописний Губин в контексті історії Болоховської землі XII–XIII ст. — Київ–Хмельницький–Кам'янець–Подільський–Старокостянтинів, 2004. — С. 119–120, 124.

слава ея и не бе в ней ничто благо видети-токмо дым и пепел» — сумно додає він.⁴⁵ Достатньо подібних прикладів і з населених пунктів південноруських земель.

Так восени 1239 р. після запеклого бою було взято Чернігів: «Град пожегше и люди избиша, и монастырь пограбиша». У багатьох місцях цього блискучого града археологи виявили в шарах середини XIII ст. сліди сильної пожежі. Місто довго не могло оправитися від погрому і відновилося у колишніх межах лише у XVIII ст.

Від Чернігова завойовники рушили на схід по Десні і далі по Сейму. На північ вони не пішли: наприклад у Любечі, що знаходився у 50 км на північний захід від Чернігова, слідів погрому не зафіксовано.

Археологічні джерела також достовірно свідчать про розгром давньоруської столиці Києва восени 1240 р.: із понад 40 монументальних споруд вціліло (та й то в дуже пошкодженому вигляді) тільки 5 або 6, із 9 тисяч дворів — 200 (і ті, очевидно, було відбудовано у 1240–1246 рр.), а з 50-тисячного населення залишилося не більше 2 тисяч. У ряді районів, зокрема в центральній частині, життя відродилося лише через кілька віків. У своєму розвитку Київ виявився відкинутим на кілька століть назад.

Звідси головні сили завойовників рушили далі на захід — на Володимир-Волинський та Галич. Інші ж загони вторглися у південно-західні райони. Розкопки Вишгорода і Білгорода, городищ по Тетереву, Случі, Горині, Південному Бугу та інших річках мають картини оборони та загибелі цих центрів. Археологи повсюду просліджують потужні сліди пожеж; під кріпосними стінами, спаленими будинками, а то й просто на вулицях і площах виявлено сотні людських кістяків, багато знарядь праці, інструментів ремісників, предметів озброєння, чисельні прикраси.

⁴⁵ Монгайт А.Л. Старая Рязань. — Материалы и исследования по археологии СССР, № 49. — М., 1955. — С. 191; *Він же*. Работа Рязанской археологической экспедиции в 1966–1970 гг. // Археология Рязанской земли. — М., 1974. — С. 12; Воинские повести Древней Руси. — М.-Л., 1949. — С. 15.

Але найвірогідніше, що на шляху просування Батисєвих орд відііли тільки ті міста, якими ворогу не вдалося заволодіти. Доля ж інших, узятих міст (хитрістю, обманом чи силою) була однакова. В одному із попередніх розділів вже згадувалися жителі Колодяжина на Случі, які «послушавше злого совета его, передашася и сами избиты быша», що підтверджують і розкопки пам'ятки: місто загинуло у вогні, а населення було вирізане. Ворог не помилував і дітей — їх кістяки неодноразово виявлялися під час польових робіт. На багатьох черепках помітні сліди ударів шабель, а у кістках нерідко стирчать стріли. Як вважав дослідник Колодяжина Р. Юра, тут загинуло не тільки населення міста, але й жителі сільської округи, які сховалися за його стінами.

Володимир-Волинський завойовники взяли штурмом після тривалої облоги: «Не бе бо на Володимѣрѣ не осталъ живыи, церкви святой Богородици исполнена трупья, иныя церкви наполнены быша троупья и телесъ мертвых». Літописні свідчення підтверджуються й археологічними даними. Тут біля давніх храмів виявлені людські скелети із розрубаними кістками, з черепами, пробитими великими цвяхами. Майже повсюду простежуються сліди значної пожежі, датованої серединою XIII ст. Аналогічна картина повстала перед очима археологів і у літописному Галичі.⁴⁶

Контакти в зоні Великого Кордону на східноєвропейській території на певний час припинилися, а далі відбувалися вже в іншій історичній ситуації. Про це, окрім писемних повідомлень, свідчать і наведені археологічні дані.

⁴⁶ Толочко П. Київська Русь. — К., 1996. — С. 147–151.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Висвітлюючи тему даної праці ми виходили із положень, котрі вже давно стали для більшості спеціалістів по даній проблематиці загальноприйнятими:

«З епохи бронзи степові та лісостепові простори Євразії стали колискою кочового скотарства. Писемні джерела розповідають нам про заміну етносів, народів, мов, про чисельні війни та пересування по степах окремих племен, орд та союзів орд, про виникнення та загибель могутніх державних утворень, так званих імперій чи каганатів. Археологічні матеріали доповнюють фрагментарні й часто досить бідні свідчення давніх хронік, що торкаються, як правило, зовнішньої політичної історії степових народів і держав; окрім того, вони дозволяють нам мати судження про економіку і культуру, про етнічний склад та суспільні відносини населення степів у різні періоди історії.

...чистих кочівників, тобто степових народів, єдиним типом господарювання яких являється кочове скотарство, взагалі не існувало і навіть практично не могло існувати.

...«симбіоз» кочового та осілого населення навіть на цій «військовій» стадії мало-помалу налагоджувався, так як він був абсолютно необхідний кочовикам та вигідний землеробам».¹

---

¹ Степи Євразії в епоху Середньовіччя // Археология СССР. — М., 1981. — С. 5.

Це в повній мірі відноситься і до епохи існування першої східнослов'янської держави та її взаємовідносин із неспокійними південними степовими сусідами починаючи з непростих контактів із населенням та елітою Хозарського каганату (Рис. 94) й закінчуючи глобальною катастрофою 40-х років XIII ст. (Рис. 95, 96). При цьому слід враховувати і те, що Русь, як соціально стратифікована країна, будувала політичні відносини на рівні політичних структур феодального суспільства, а кочівники північно-причорноморських степів ще на рівні потестарних структур, лише підходили у своєму розвитку до своєрідної «межі» в процесі переходу до власної державності (за виключенням вищезгаданого каганату, котрий у їхньому «світі» займав явно передові позиції у відношенні соціального прогресу).

Це знайшло вираження і у ідеологічних системах тих часів: якщо Київська Русь після прийняття християнської релігії за східною обрядовістю увійшла у тогочасний європейський світ (Рис. 97), то печеніги, торки і половці, а також монголо-татари на етапі завойовницьких походів, залишалися в своїй масі язичниками. Прикладом цього можуть бути хочаб половецькі кам'яні статуї, широко представлені на причорноморських просторах (Рис. 98). Виключенням із цього ідеологічного ряду було різноетнічне населення Хозарії, де народні маси також залишалися язичниками, а панівна верхівка послідовно схилялася до ісламу, християнства чи іудаїзму. Але «символ віри» ніяк не впливав на чисельні контакти між землеробами та скотарями, що проявлялося у цілому ряді цілком об'єктивних свідчень як писемних джерел, так і археологічних реалій.

Зокрема не слід забувати про те, що літописи відмічають не менш як 8 шлюбів відомих князів із доньками половецьких ханів. «Сім'ї були багатодітними і якщо допускати, що у вісьми князівських сім'ях у середньому виростало п'ять синів та доньок, то серед них були близько 40 князів і княгинь напівполовців, а далі — приблизно 200 половецьких онуків. Це родичання скріплювалося повторними шлюбами княжичів та княгинь змішаного походження».² Тут мабуть слід навести й конкретні приклади:

---

² Робинсон А.Н. Литература Древней Руси в литературном процессе средневековья XI–XIII вв. — М., 1980. — С. 252.

— великий князь київський Святополк Ізяславич не дуже рвався у бій проти половців у зв'язку з тим, що був одружений із донькою хана Тугоркана. І хоча той загинув під Переяславлем Руським у 1096 р., це не звільнило давньоруського зверхника від певних моральних зобов'язань у відношенні до своєї дружини та її родичів із подніпровського половецького об'єднання — біля Києво-Печерського монастиря зять насипав йому могилу;

— у головного героя «Слова о полку Ігоревім» новгород-сіверського князя Ігоря Святославича одна із бабусь була за походженням половчанка, а хан Кончак під час перебування даного князя у полоні називав його сватом (у 1187 р. відбулося весілля Володимира Ігоревича та доньки Кончака).³ Тут навіть можемо зробити ще одне конкретне поточнення: батько згаданого Ігоря Святослав Ольгович був сином чернігово-сіверського князя Олега Святославича та доньки хана Осолука. У 1107 р. батько одружив його самого на доньці іншого половецького зверхника Аєпи. Тож Ігор Святославич був половцем на одну чверть.⁴

Але, одночасово, нема ніяких достатньо об'єктивних підтверджень такої тези як: «По суті справи в XII–XIII ст. Половецька земля (Дешт-і-Кипчак) та Київська Русь складала одну поліцентричну державу».⁵ Це вже із області історичної міфотворчості, хоча й цілий ряд топонімів та гідронімів, зібраних ще Д. Расовським, свідчить про проживання представників кочівників на південно-руських землях від їх західних кордонів і аж до самих східних:

- Галицька земля: сс. Печеніжин, Торчиновичі, Печенєя та ін.;
- Волинська: сс. Торчин, Торки, м. Торчин;
- Київська: рр. Торч (доплив Росі) та Торча (доплив Тікича), Торчанка, сс. Торчиці, Торчин, Торків, Торчеські висоти, урочище Торч, Торчевський степок;
- Переяславська: сс. Мала та Велика Каратуль;
- Новгород-Сіверська: місцевість Торкин, с. Печенюги;
- Рязанська: м. Торчеськ;

³ Толочко П.П. Династические браки на Руси XII–XIII вв. — СПб, 2013. — С. 155, 161–162.

⁴ Алексеев С. Венчался своими попами... // Родина. — 2013. — № 7. — С. 80.

⁵ Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. — М., 1984. — С. 327.

— Суздальсько-Ростовська: Слобода Берендеева, поселення Берендеево, Берендееве болото, сс. Торкіно, Торки та інші.⁶

А тривале протиборство кочівників і східних слов'ян створило підґрунтя для виникнення давньоруських билин (старин), оповідей та казок про «половецьке зло». Воно уявлялося як збірний образ войовничих кочівників у вигляді трьох-, семи- та дванадцятиголового змія, який поглинає людей. Половецькі хани, які виявляли особливу ворожість до Русі, фігурували у літописах та народних переказах із негативними визначеннями. Водночас існував і позитивний герой із середовища кочівницького світу — він виступав у народних уявленнях як «свій». Так, відповідно до змісту окремих билин, за Руську землю разом билися «задорливий» галичанин Дунай, муромець Ілля, ростовець Альоша, рязанець Добриня та волинянин Михайло Козарин. Згідно народних оповідей, вони всі «один одному брати», а тому ні Дунай Добриню, ні Добриня Дуная у випадку сварки, скривдити не може — як «рус руса», відзначав у свій час М. Сперанський.

У середньовічну епоху культура кочівників, у котрій значну роль традиційно відігравала військова справа, накопичувала досвід, котрий приваблював увагу давньоруських воїнів і надавав привід для певних запозичень. Зокрема, значним попитом користувався захисний обладунок кочівників-вершників. Він ідеально відповідав умовам війни на відкритих місцевостях. На думку А. Кіріпнікова, давньоруська кольчуга, гостроверхий шолом та шабля походили від обладунків кочівницького світу. Взірці шоломів сфероконічної форми відомі на взірцях половецької скульптури, котра відтворювала риси реального костюму та обладунку кочових народів. Такі шоломи використовувалися поруч із шоломами напівсферичної та яйцеподібної форми, також відтвореними на кочівницьких скульптурних зразках. У давньоруських дружинників, окрім шабель, попитом користувалися сідла, списи та туті дальнобійні складні луки.⁷

⁶ Цит. за: Баскаков Н.А. Тюрская лексика в «Слове о полку Игореве». — М., 1985. — С. 103.

⁷ Михайлова Р. Вказ. праця. — С. 122–123.

А вплив давньоруської матеріальної культури на степняків можливо продемонструвати деталями інвентарю поховання так званого Чингульського хана, виявленого на території сучасної Запорізької обл. Тут виявлені, окрім інших знахідок, давньоруські шолом, замки, ножі, окремі тканини, скляні вставки на одязі. Шороке використання срібла із позолотою в оздобленні кінської упряжі зброї, одягу було також характерним для Русі, про що свідчить хоча б опис вбрання князя Данила Галицького під час його урочистої зустрічі з угорським королем Белою IV.⁸

Взагалі ж, на думку П. Толочка, можливо із впевненістю стверджувати, що багато представників половецького середовища, як і багато із русів, добре знали мову одні одних. Цьому, як це не сумно відзначати, сприяли чисельні війни між двома народами. В результаті цього, тисячі русів було натуралізовано в степах, а тисячі половців — у давньоруських населених пунктах.

Ще одна знакова деталь інвентарю вищезгаданого Чингульського хана — золототканний каптан, що був розшитий зображеннями архангелів та ще й мав давньоруський напис (Рис. 99). Металеві частини цього виробу були інкрустовані скляними вставками київського та середньоазійського походження. Багатий князівський одяг поступав у степову зону переважно у якості подарунків місцевим ханам під час заключення мирних угод. Свідчення про це збереглися у «Поученії» Володимира Мономаха: щоби схилити степових вельмож до миру, Володимир Всеволодович давав їм «скота много и многы порты свої». Поточнення «свої» повинно було означати — не з князівського плеча, але ті, що відносилися до князівського одягу.

Дослідженнями останніх десятиліть вдалося встановити факт наявності у багатьох кочівницьких захороненнях не лише цінних речей давньоруського походження, але також і ординарної гончарної кераміки. В більшості випадків такі глиняні вироби виявлені серед інвентарю небагатих жіночих могил. Вірогідніше за все, такий посуд попадав у степ разом із русами, яких часто полонили кочівники та переправляли до своїх веж.⁹

⁸ Отрощенко В.В., Рассмакин Ю.Я. Половецкий хан з Чингульського кургану // Золото степу. Археологія України. — Київ-Шлезвіг, 1991. — С. 271.

⁹ Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — С. 154–157.

Ще одну деталь у поглядах на проблему взаємовідносин Русі і кочівників часів монголо-татарської навали запропонував Ю. Моргунов розглядаючи матеріали городищ Пороської оборонної лінії, а конкретно наявність скарбів на городищах Княжа Гора та Сахнівка, котрі в попередні роки науковцями інтерпретувалися як сліди перебування тут представників київської еліти безпосередньо перед взяттям Батисем старої столиці на березі Середнього Дніпра. У першому із названих випадків було знайдено 12 скарбів із речами столичного рівня, а у другому — ще кілька багатих за своїм складом скарбів (у тому числі із знаменитою золотого діадемою). На цих же городищах виявлені й сережки половецького типу, про котрі вже йшла мова у попередньому розділі (вони відомі й серед знахідок в Уляниках та Пішках).

За своєю якістю ці чисельні вироби із золота, срібла та дорогоцінних емалей дійсно можливо порівнювати лише із київськими знахідками. Але випадіння скарбів на достатньо скромних за своїми розмірами укріплених пунктах регіону важко пояснювати перебуванням там представників київської верхівки: слідуючи логіці, кияни повинні були переховуватися від кочівницьких набігів у глибинних лісових районах на північ від столиці, а не у прикордонні. Тож можливо допускати, що дорогоцінності тут накопичувалися представниками місцевої кочівницької знаті — сюзеренів руських князів, які отримували подарунки від них. Та і самі мали можливості суттєво збагачуватися: торгівля худобою, війсьський здобуток, кошти за викуп полонених і т. п.¹⁰ Тож і у цьому випадку є ще над чим подумати, хоча слід зазначити, що така інтерпретація теж не є повністю незаперечною й сприйнятною як єдиноможлива.

Превалювання Русі над Степом, а іноді і навпаки, являлося характерною рисою взаємовідносин в ті неспокійні часи і в різні хронологічні відрізки. На привеликий жаль для перших вони виявилися досить трагічними в часи монголо-татарської навали XIII ст., хоча і у цьому відношенні ще не все досліджено й інтер-

¹⁰ Моргунов Ю.Ю. Поросский и Болоховский регионы Южной Руси // Восточнославянский средневековый город в контексте этнокультурных, политических и поселенческих структур. — Рязань, 2012. — С. 204.

претовано однозначно. Це зокрема стосується таких фундаментальних понять як «честь» і «слава» у середньовічному розумінні даних термінів, про що згадувалося і під час опису перебування Данила Галицького у ставці Батия: «О злее зла честь татарская!».

З точки зору Ю. Лотмана, давньоруське феодально-світське поняття честі являлося вираженням достоїнності у вигляді матеріального нагородження, котре мало знаковий характер, а це у свою чергу вказувало на певне положення того, хто приймав подарунок у ієрархічній системі влади.¹¹ «Честь» передбачала нагородження або ж подарунок, що являлося вираженням певних відносин. А тому честь в даному відношенні — це атрибут молодшого феодала, котрий отримував від старшого по ієрархічній драбині. Можна вказати хоча б на типові літописне закінчення «И отпустиша я с дары велики и съ честью». Сюди ж відноситься протиставлення князя й дружини в «Слові о полку Ігоревому», коли князь шукає слави, а його піддані — честі. На думку того ж Ю. Лотмана, славу можливо прийняти від нащадків, далеких предків, або ж купити ціною героїчної смерті. Особливий знаковий характер слави підкреслюється тим, що її може добитися феодал любого ступеню, який довів свою безкористність у слідуванні нормам лицарської поведінки до найвищого ступеню — власної загибелі.

Тож у випадку із Данилом, літописець протиставляв славу його батька Романа, честі сина. У цьому прослідковується натяк на «перевернуту» ситуацію: батьку Данила підкорялася Половецька земля, тобто та земля, котра нині підкорялася Батію, а тому грізному завойовнику належала і слава. Якщо славу Д. Галицький міг прийняти від батька, то честь лише від сучасників, і у даному випадку від хана Батия. Те, що належало Данилу і його брату Васильку за правом народження й наслідування батьківського спадку, нині вручалося обом як «честь» із рук більш могутнього володаря.

¹¹ Лотман Ю.М. Об оппозиции «честь» — «слава» в светских текстах Киевского периода // Труды по знаковым системам. — Тарту, 1967 (Ученые записки Тартуского государственного университета. — Вып. 198). — С. 104.

В результаті подібних роздумів можливо зробити слідуючий висновок: в середині XIII ст. геополітична ситуація на просторах Євроазії определялася новою силою, котру становили монгольські хани. Більшість давньоруських князів повинні були шукати своє місце у новій ієрархії влади. Отримати статус і закріпити його можливо було лише приймаючи участь у церимоніях та демонструючи лояльність у відношенні до хана. Галицько-волинський володар виконав вимоги придворного етикету, визнав право сильнішого від нього Батия і тому у відповідь отримав значимий статус у новій системі взаємовідносин.¹²

Тож були мирні контакти, але були й війни, і все це об'єктивно сприяло появі такого історичного феномену як Великий або ж Степовий Кордон. Перший етап його формування слід відносити ще до часів раннього залізного віку, коли між лісостеповою та степовою зонами на східноєвропейських землях почала викристалізовуватися ситуація «контакт — протистояння» у взаємовідносинах представників двох господарсько-культурних систем. Вони різнилися типами господарства, способом життя, соціальною організацією, напрямками зв'язків. Лісостепове населення було пов'язане зі світом європейських культур, а степове — зі світом євразійських народів. Перше являлося східною околицею європейських культур, друге — західною околицею євразійського степу.¹³

Слід відзначити, що традиція спорудження укріплених поселень у лісостеповій зоні відходить своїм корінням ще у доскіфську епоху. Приблизно у IX ст. до н. е. з'являються городища у племен чорноліської культури Правобережного Подніпров'я на межі зі степовою зоною. В цей же час, або ж дещо пізніше, зводяться оборонні споруди у Середньому Подністров'ї. З VIII ст. до н. е. нечислені городища з'являються на території розселення племен бондарихінської культури (Дніпровське Лісостепове Лівобережжя). Більшість дослідників пов'язує будівництво таких оборонних споруд із агресією степових племен, в першу чергу —

¹² Юрченко А. «Ты уже наш, татарин!» // Древняя Русь. — Книга первая. — М., 2012. — С. 350.

¹³ Бунаatian К.Л. Давнє населення України. — К., 1999. — С. 106.

кімерійців. Слід підкреслити, що городища передскіфського часу в Лісостепу, як правило, мали невеликі розміри і являлися скоріше за все тимчасовими схованками, на відміну від укріплених поселень скіфського періоду, котрі часто відрізнялися досить значними площами та потужною системою оборони.

Найбільш відомі крупні городища на теренах Провобережного Лісостепу являються: Трахтемирівське в басейні Росі, Мотронинське в басейні Тясмина, Немирівське в басейні Південного Бугу, Велике Ходосівське у Київському Придніпров'ї, Журжинецьке у межиріччі Росі та Гнилого Тікича. На Лівобережжі до числа найбільш відомих відносяться Більське в басейні Ворскли, Полкова Микитівка, Басівське в басейні Сули. В Лівобережному Лісостепу поблизу сучасного Переяслава-Хмельницького розміщене саме значне за розмірами (більше 6000 га) Каратувльське городище. Всі вони, вірогідно, являлися важливими політичними, економічними, культовими центрами населення обширного лісостепоного регіону і переважали за розмірами навіть крупні міські центри середньовічних часів. Спорудження більшості згаданих городищ відноситься до VI–V ст. до н. е. Всі вони мали прекрасно продуману систему оборони у вигляді ровів, земляних валів, котрі часто доповнювалися дерев'яними конструкціями. А з південного, «скіфського» боку ця лінія скотарсько-землеробського розділу фіксується зоною насипання крупних курганів кочівницької знаті (Рис. 100).¹⁴

Без жодних сумнівів, у цьому випадку ми маємо справу із матеріальним вираженням зони Великого Кордону, котрий в ті часи вже отримав свої реальні обриси на сучасних українських теренах та сусідніх територіях.

Це один із прикладів функціонування розглянутого кордону задовго до давньоруських часів, про що і йшла мова у представлений роботі. Але що відбувалося на цих же землях у більш пізніші історичні періоди, вже після загибелі Київської Русі внаслідок монголо-татарської навали? Коротко зупинимося і на цьому і зразу ж відзначимо, що найбільш показовими у даному відношенні стали контакти між запорозькими козаками (та анало-

¹⁴ Великая Скифия. — Киев-Запорожье, 2002. — С. 67–68.

гічними їм структурами на сусідніх територіях) і кримськими татарами. Зону між осілим населенням і номадами в ті часи О. Чернецов назвав «зоною жаху». Така зона і золотоординське іго сприяли розширенню цієї території та певному призупиненню землеробської колонізації у південному напрямі. Але, одночасово, як відзначала Н. Яковенко, якраз Кримський ханат став каталізатором у появі такого визначного історичного явища як козаччина.¹⁵

Надчорноморські землі, на котрі не претендували ні московські князі, ні кримські хани, маючи при цьому вагомий підтримку Польщі, заселялися козаками, які вже самим перебуванням, осіданням на цій території ставали перепорою для кочівницьких набігів на землеробів. Запорозька Січ поступово почала відігравати роль своєрідного буферного утворення. А у структурі постійно змінюваних міждержавних зв'язків якраз Крим відігравав для Січі досить важливу роль проти ваги досить вже могутнім «братерським» християнським державам — Московії та Речі Посполитої. Запорожці не могли не відчувати, що сусіди ці могли ліквідувати Січ та анексувати її землі, але терпіли Запорожжя через татарську загрозу (Рис. 101).

Окрім певних військово-політичних, козацько-татарські зв'язки існували і у економічній сфері. Запорожці не бажали повністю присвятити себе власному господарству із зрозумілих причин — досить динамічні за своєю натурою, вони, якщо не оборонялися, то нападали самі. Окрім того, в часи добросусідства козаки вивлювали рибу у «татарських» водах, але при цьому дозволяли і степнякам випасати їхню худобу на власних землях.

Найбільш доброзичливо й перспективно складалися мирні взаємовідносини між козаками і татарами у доосманський період. Та і пізніше, аж до початку XVII ст., мирні контакти переривалися епізодично, а до того траплялися навіть випадки військового співробітництва татар і козаків. Взаємодопомога зафіксована і під

¹⁵ Чернецов А.В. К проблеме оценки исторического значения монголо-татарского нашествия как хронологического рубежа // Русь в XIII веке. Древности темного времени. — М., 2003. — С. 112; Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997. — С. 112.

час стихійних лих, причому спонтанно — тобто без попередніх домовленостей.

Та все ж періоди козацько-татарської конфронтації переважали за своєю протяжністю мирні відрізки контактів. У XVII ст. хани розоряли Україну, на її південному прикордонні сутички не припинялися, а козаки у свою чергу громили й палили кримські міста і села. Пожвавлення контактів в середині згаданого століття було значною мірою спричинене послабленням султанської влади та необхідністю для Б. Хмельницького військової підтримки з боку татарської кінноти у протистоянні із Річчю Посполитою, а також політичної підтримки з боку правлячих кіл ханату у налагодженні міжнародних відносин гетьманської держави.¹⁶ Подальше приєднання території Криму до Росії припинило процес взаємовідносин між представниками двох систем і закріпило кінцеву перемогу землеробів над кочівниками у цій частині середньовічного світу.

Але якщо у цілому розглядати події згаданої епохи то слід констатувати, що на протязі століть чітко прослідковується тенденція поширення зони європейської землеробської цивілізації у південному напрямі — із Лісостепу у Степ. А тому і кордон між двома світами, який для епохи Київської Русі можливо називати «Великим», для часів пізнього середньовіччя та раннього модерну вже цілком обгрунтовано слід іменувати «Степовим». Такі термінологічні зміни логічно пов'язуються із основними ландшафтними особливостями контактів на землях Східної Європи в ті часи.

---

¹⁶ Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. — М., 1992. — С. 216–226.

Александр Моця
Земледельцы и кочевники
на Великом Кордоне Восточной Европы
во времена Киевской Руси

Резюме

В свое время Георгий/Джордж Вернадский отмечал, что роль кочевников в истории Евразии и всего Старого Света в целом (т. е. в сущности до XVIII века — в истории мировой) была очень значительной. В частности на землях современной Украины еще на рубеже II—I тыс. до н. э. сформировались два ведущие хозяйственно-культурные типы — оседлых земледельцев в Лесостепи и Полесье и кочевников в Степи. Да и средневековые времена в этом отношении не стали исключением. Поэтому без уточнения взаимоотношений славян со степняками довольно трудно в целом понять и реалистически восстановить сущность исторических процессов развития первого восточнославянского государственного образования, известного в науке под наименованием Киевской Руси.

В полной мере эта важная проблема связана с проблемой Великого или же Степного Кордона, в пределах которого и реально осуществлялись подавляющее число контактов между представителями разных цивилизаций тех времен: славянами-русами и кочевниками на разных стадиях их развития (хазарами, мадьярами, печенегами, торками, половцами, монголо-татарами).

Вообще же, понятие такого Кордона является одним из наиболее важных вопросов для понимания сосуществования как всего человечества вообще, так и уяснения специфики отечественной истории на протяжении достаточно длительного хронологического отрезка функционирования различных человеческих организмов на этих землях. Ведь от времен наиболее раннего разделения народов на земледельцев и кочевников возник и первый Великий Кордон, а его подобные черты были в разное время зафиксированы на рубежах Древнего Египта, Северного Китая, в Украинском Приднепровье, как и на иных территориях по всему

миру. При этом также следует помнить и о том, что историческая перспектива практически всегда оставалась за земледельцами.

В разное время пределы Великого Кордона определялись в географическом отношении вследствие различных объективных исторических факторов по-разному. Поэтому ежели для времен Киевской Руси конца I — начала II тыс. н. э. его зона оконтуривалась Восточноевропейской Лесостепью, то для казаческой эпохи конца Средневековья-начала раннего модерна она несколько «сдвинулась» на юг — в сторону степной причерноморской зоны. Поэтому использование обеих вышеупомянутых понятий — «Великого» и «Степного» кордонов — с научной точки зрения является абсолютно корректной в контексте разновременных реальных событий.

Alexander Motsya
**Grain-growers and nomads
on the Grand Frontier in Eastern Europe
in the times of Kievan Rus.**

Summary

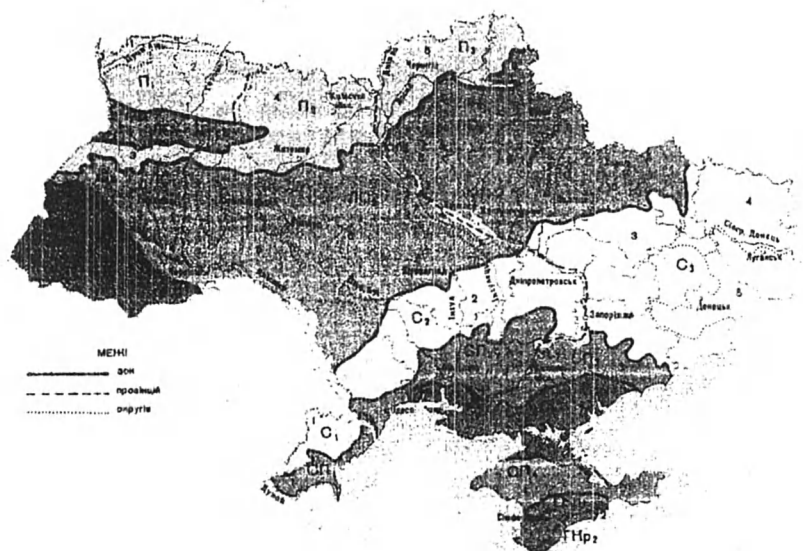
At the time, George Vernadsky pointed out that the role of nomads in the history of Eurasia and around the Old World as a whole (i e. in effect until the eighteenth century — in the history of the world) was very significant. In particular, the lands of modern Ukraine at the turn of II-I thousands BC formed two leading economic-cultural types — settled grain-growers in the forest-steppe and Polesie and Steppe nomads. And medieval times in this regard were not an exception. Therefore, without specifying the relationship of the Slavs with steppe dwellers, it is rather difficult to understand in general and realistically restore the essence of the historical development of the first East Slavic state formation known in the science under the name of Kievan Rus.

In full, this important issue is connected with the problem of the Grand Frontier of the Steppe, within which the vast number of contacts between representatives of different civilizations of the time: the Slavs, the Rus and nomadic (Khazars, Magyars, Pechenegs, Torquay, Polovtsy, Tatars) were actually carried out at different stages of their development.

In general, the concept of the Frontier is one of the most important issues for understanding of co-existence of the whole humanity in general and the specifics of national history for a sufficiently long segment of chronological functioning of various human bodies on these lands. After all, from the earliest times of the separation of peoples to farmers and nomads the first Grand Frontier emerged, his features were similar and at different times were recorded at the frontiers of ancient Egypt, North China, Ukrainian Dnieper, as well as in other territories around the world. It should also be remembered that the historical perspective almost always remained with the farmers.

At various times the limits of the Grand Frontier were defined geographically in different ways as a result of various objective historical factors. Therefore, if in the times of Kievan Rus during the end of the I and the beginning of the II thousand AD its zone included the East European forest steppe, for the Cossack era of the late Middle Ages and the early modern it "shifted" a bit to the south — towards the Black Sea steppe zone. Therefore, the use of both mentioned above concepts — "the Great" and "Steppe" frontier — is absolutely correct from a scientific point of view in the context of real events occurring in different times.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Природно-сільськогосподарське районування України. Зони, області: Полісся, Лісостепова, Степова, Степ Посушливий, Сухостепова, Карпатська гірська, Кримська гірська. Провінції: П1 — Поліська Західна, П2 — Поліська Правобережна, П3 — Поліська Лівобережна, ЛС1 — Лісостепова Західна, ЛС2 — Лісостепова Правобережна, ЛС3 — Лісостепова Лівобережна, С1 — Степова Придунайська, С2 — Степова Правобережна, С3 — Степова Лівобережна, СП1 — Степова посушлива Придунайська, СП2 — Степова посушлива Правобережна, СП3 — Степова посушлива Лівобережна, СП4 — Степова посушлива Північно-Кримська, СС1 — Сухостепова Присиваська, ГК1 — Передкарпаття, ГК2 — Карпати, ГК3 — Закарпаття, ГКр1 — Кримські гори й передгір'я, ГКр2 — Південний берег Криму.

Рис. 2. Давньоруські дружинники (Рис. П. Корнієнка).

Рис. 3. Половецький хан із Чингульського кургану (Рис. П. Корнієнка).

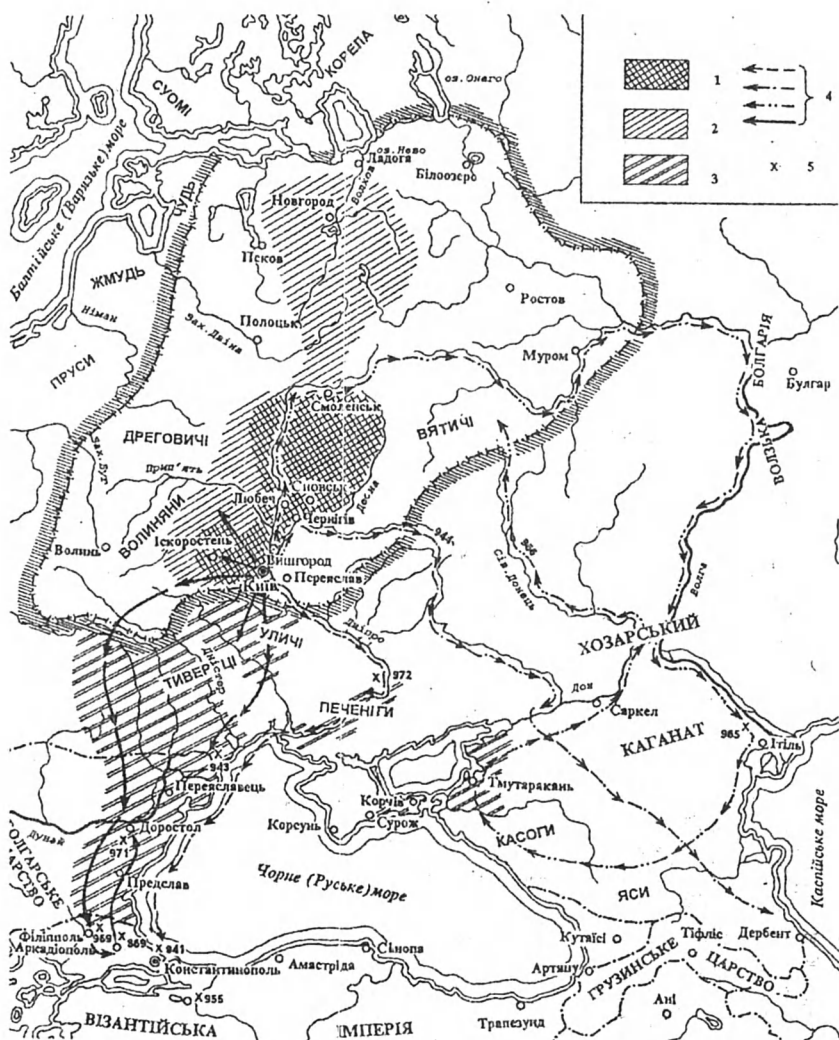

Рис. 4. Київська Русь за часів князювання Ігоря, Ольги, Святослава (912–972 рр.): 1 — територія, охоплена «малим полуддям»; 2 — територія, охоплена «великим полуддям»; 3 — анекси Святослава та інші тимчасові володіння Русі; 4 — маршрути походів русів; 5 — місця битв.

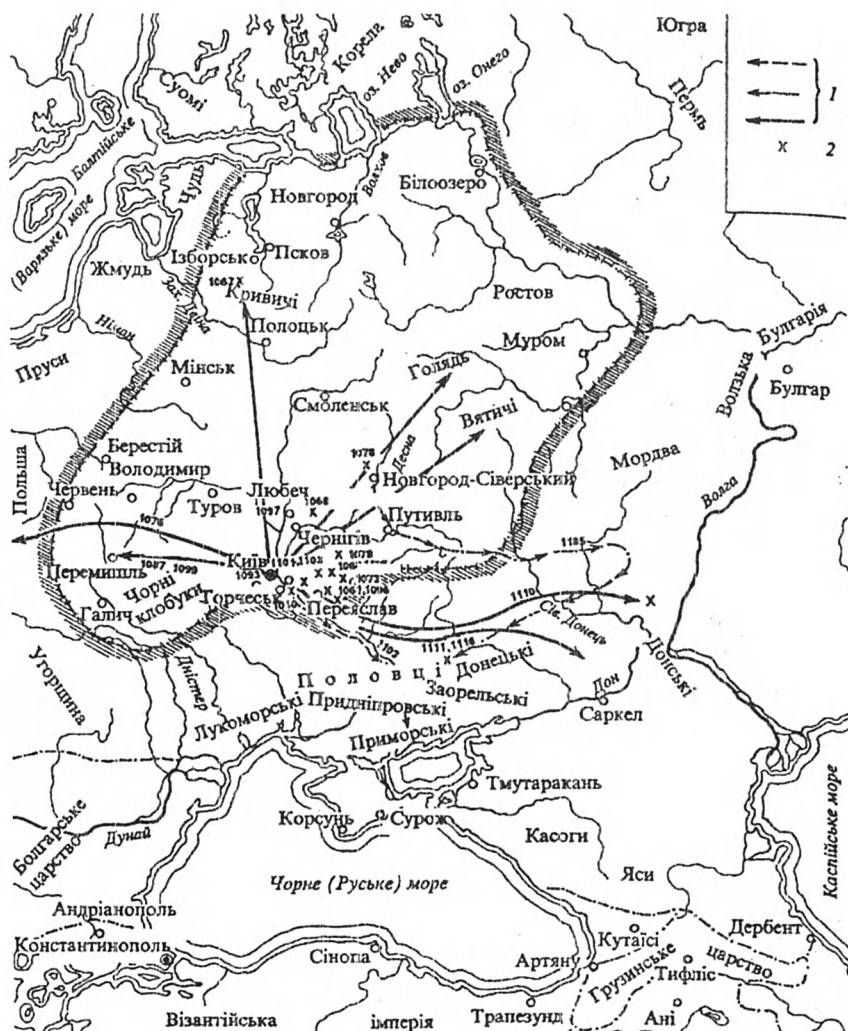

Рис. 5. Завершальний етап розвитку ранньофеодальної монархії: 1 — маршрути походів руських князів на сепаратистів та зовнішніх супротивників; 3 — місця битв.

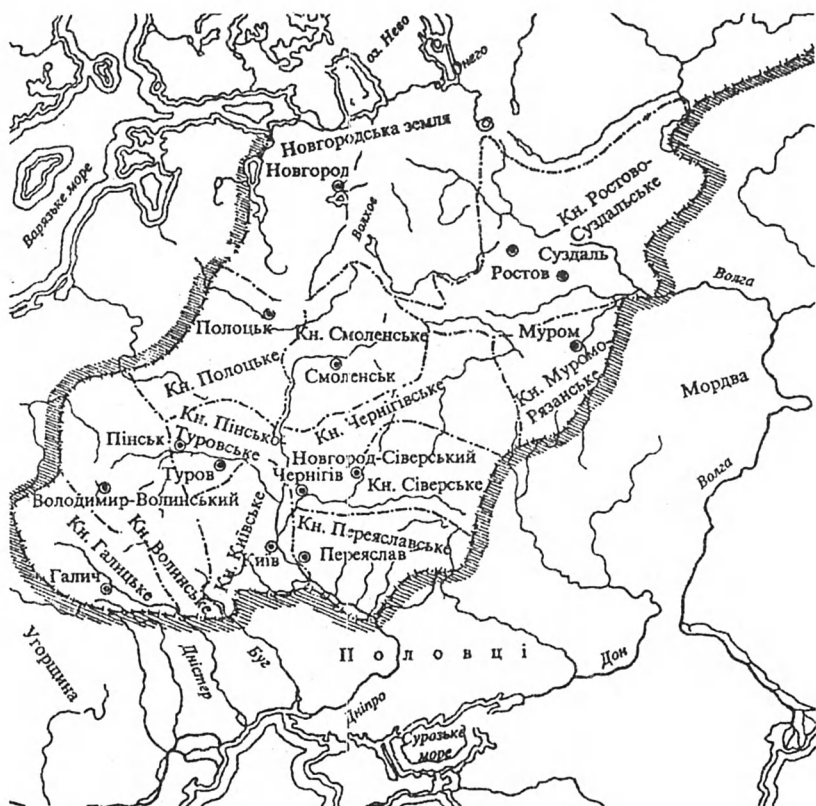

Рис. 6. Удільні давньоруські князівства XII–XIII ст.

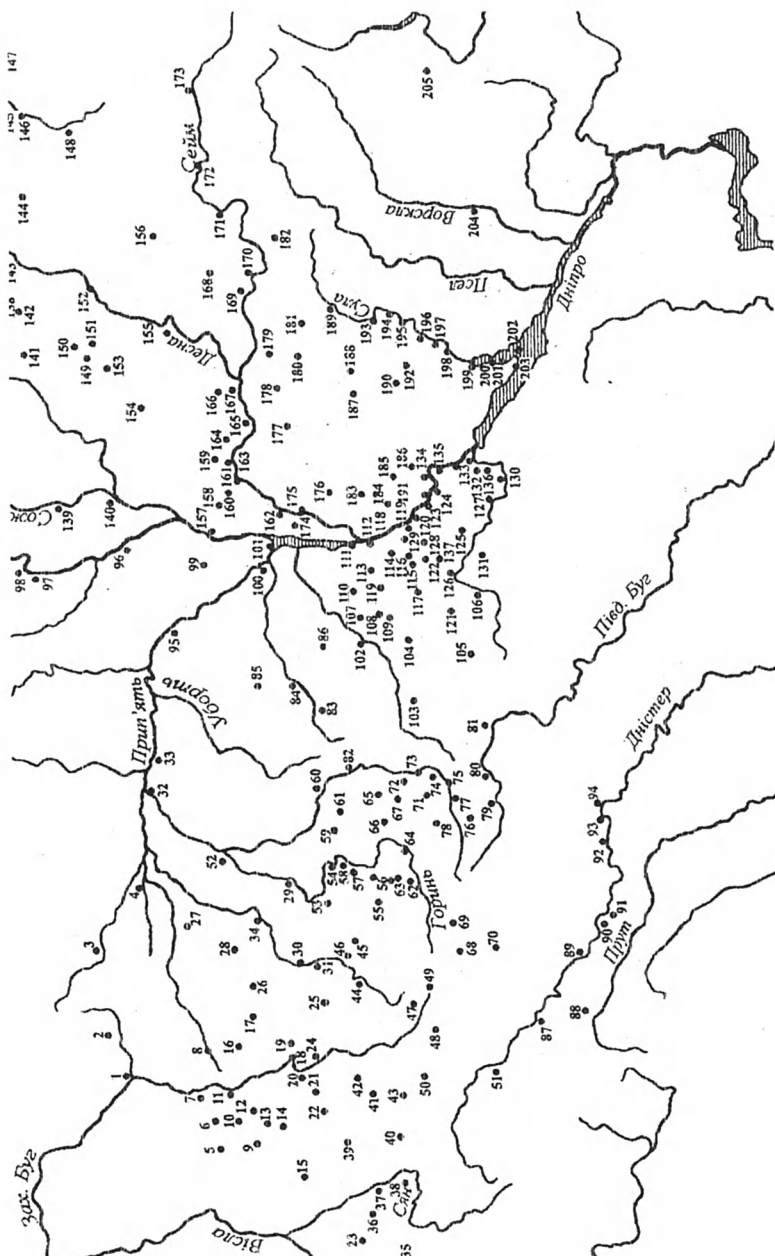

Рис. 7. Літописні гради на території південноруських земель (за А. Кузою): 1 — Берестій, 2 — Кобринь, 3 — Здитов, 4 — Пінеськ, 5 — Верещин, 6 — Андріїв, 7 — Володава, 8 — Рай, 9 — Щекарів, 10 — Стовп, 11 — Угровеськ, 12 — Холм, 13 — Комов, 14 — Ухані, 15 — Сутейськ, 16 — Любомля, 17 — Турійськ, 18 — Устилуг, 19 — Володимир, 20 — Волинь, 21 — Грубешів, 22 — Червен, 23 — Ряшов, 24 — Всеволож, 25 — Шеполь, 26 — Мельниця, 27 — Небль, 28 — Чернеч-Городок, 29 — Чорторийськ, 30 — Жидичин, 31 — Лучеськ, 32 — Давид-Городок, 33 — Туров, 34 — Степань, 35 — Санок, 36 — Перевореськ, 37 — Ярославль, 38 — Перемишль, 39 — Любачів, 40 — Вишня, 41 — Телич, 42 — Белз, 43 — Львів, 44 — Перемиль, 45 — Дубен, 46 — Муравиця, 47 — Бужеськ, 48 — Голі Гори, 49 — Плісеськ, 50 — Звенигород, 51 — Галич, 52 — Дубровиця, 53 — Дорогобуж, 54 — Пересопниця, 55 — Кремянець, 56 — Стожеч, 57 — Данилов, 58 — Мильськ, 59 — Сапогін, 60 — Гольско, 61 — Корчеськ, 62 — Тихомль, 63 — Шумеськ, 64 — Гнойниця, 65 — Семоць, 66 — Ізяславль, 67 — Полоний, 68 — Микулин, 69 — Збараж, 70 — Тереволь, 71 — Деревич, 72 — Каменець (?), 73 — Колодязин, 74 — Болохів, 75 — Губин, 76 — Білобережжя, 77 — Корбут (?), 78 — Чернятин, 79 — Межибіж, 80 — Кудин, 81 — Божський, 82 — Возвягль, 83 — Ушеськ, 84 — Іскоростень, 85 — Вручий, 86 — Малин, 87 — Тисмениця, 88 — Коломия, 89 — Василів, 90 — Онут, 91 — Кучелмин (?), 92 — Бакота, 93 — Ушиця, 94 — Каліус, 95 — Мозир, 96 — Лучин, 97 — Речиця, 98 — Рогачов, 99 — Брягин, 100 — Чорнобил, 101 — Давидова Боженка, 102 — Мичеськ, 103 — Котельниця, 104 — Ярополч, 105 — Ростовець, 106 — Володарів, 107 — Кучар, 108 — Білгород, 109 — Здвижень, 110 — Мутижир, 111 — Вишгород, 112 — Київ, 113 — Звенигород, 114 — Новгород-Малий, 115 — Чернів, 116 — Василів, 117 — Мунарів, 118 — Пересічен (?), 119 — Треполь, 120 — Красн, 121 — Неятин, 122 — Тумаш, 123 — Витачів, 124 — Халеп, 125 — Чучин, 126 — Юр'їв, 127 — Саков, 128 — Богуславль, 129 — Полствин, 130 — Корсунь, 131 — Торчський, 132 — Товаров, 133 — Родня, 134 — Канів, 135 — Заруб, 136 — Устя, 137 — Житомель, 138 — Вщиж, 139 — Чицерськ, 140 — Гомій, 141 — Коломна, 142 — Вороб'їн, 143 — Дебрянськ, 144 — Корачов, 145 — Домагош, 146 — Спаш, 147 — Кром, 148 — Мценськ, 149 — Стародуб, 150 — Росусь, 151 — Синій Міст, 152 — Трубецьк, 153 — Радош, 154 — Ропеськ, 155 — Новгород-Сіверський, 156 — Севськ, 157 — Любеч, 158 — Оргош, 159 — Сновськ, 160 — Листвен, 161 — Чернігів, 162 — Морівийськ, 163 — Гуричів, 164 — Березий, 165 — Блестовит, 166 — Хоробор, 167 — Сосниця, 168 — Глухів, 169 — Ворогол, 170 — Путивль, 171 — Рилеськ, 172 — Ольгов, 173 — Куреськ, 174 — Лутава, 175 — Городець Вострський, 176 — Носов, 177 — Унежеж, 178 — Всеволож, 179 — Бахмач, 180 — Біла Вежа, 181 — Глебль, 182 — Вир, 183 — Русотина, 184 — Лыто, 185 — Баруч, 186 — Переяславль, 187 — Прилук, 188 — Переволока, 189 — Ромен, 190 — Пирятин, 191 — Бронькняж, 192 — Полкостень, 193 — Пісочен, 194 — Синець, 195 — Коснятин, 196 — Лубен, 197 — Сніпород, 198 — Горошин, 199 — Лукомль, 200 — Римов (?), 201 — Желні, 202 — Воїнь, 203 — Малютин, 204 — Лутава, 205 — Донець.

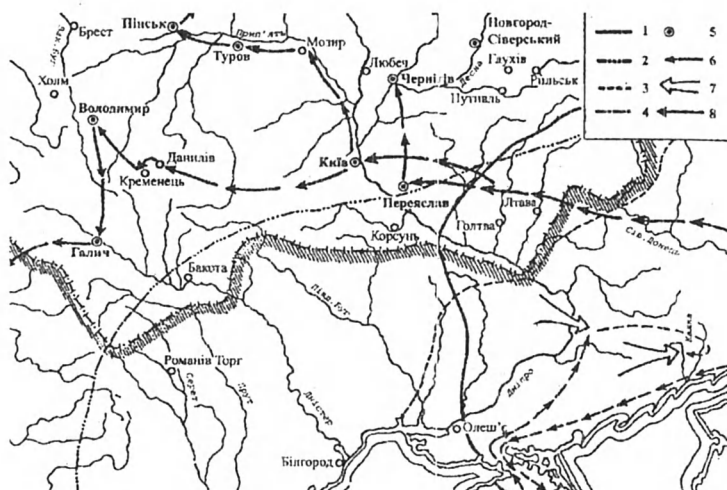

Рис. 8. Південні сусіди східних слов'ян в кінці I — на початку II тис. н. е.: 1 — хозари, 2 — печеніги, 3 — половці, 4 — південні кордони давньоруської держави в XI–XIII ст., 5 — столиці князівств, 6 — похід монголо-татар у 1223 р., 7 — похід русько-половецьких військ на р. Калку, 8 — похід монголо-татар на південноруські землі.

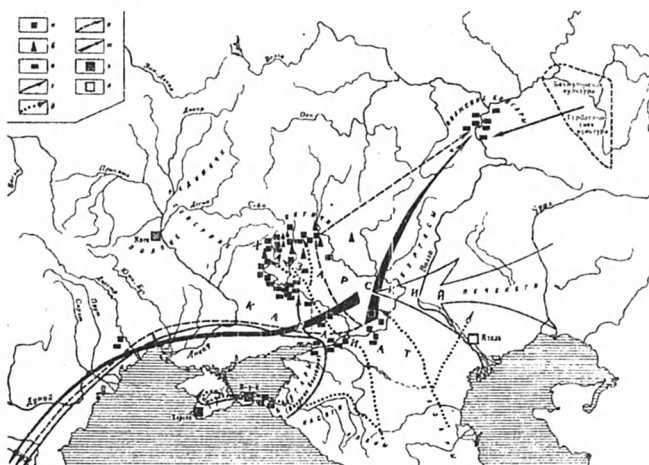
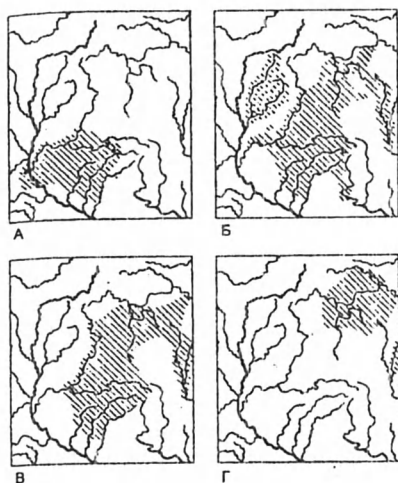
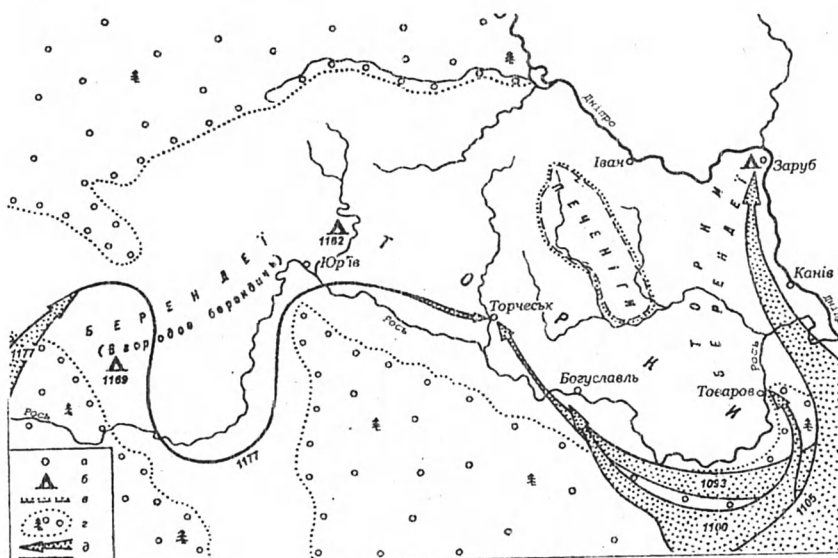

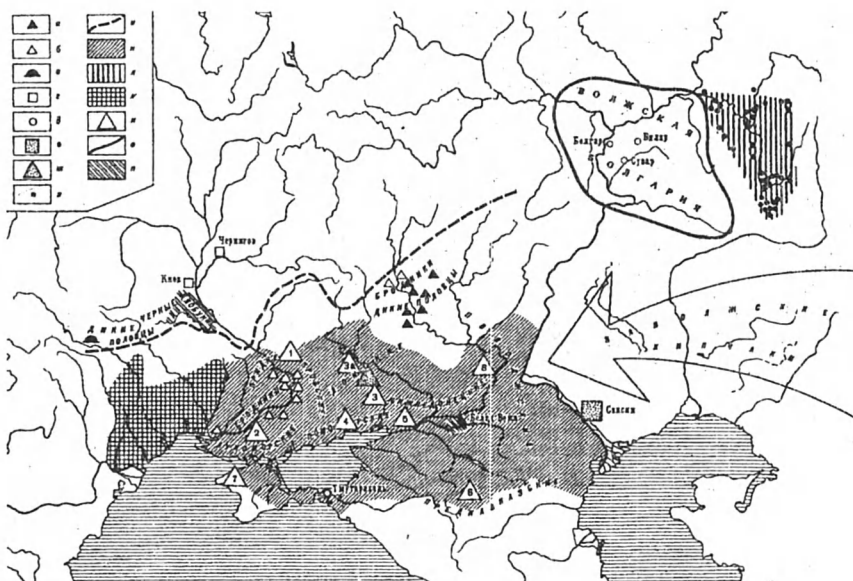
Рис. 9. Історична карта Хозарського каганату (за С. Плетньовою): а — городища, б — катакомбні могили, в — ямні могили, г — перекочівки праболгар у VII ст., д — переселення алан, авар та хозар у VIII ст., е — переселення праболгар на початку IX ст., ж — переселення праболгар на початку X ст., з — давньоруське місто, и — вірогідне знаходження Ітіля.

Рис. 10. Слов'янські землі підпорядковані Хозарському каганату (за О. Григор'євим): А — до початку IX ст., Б — до кінця IX ст., В — до 965 р., Г — території, що зберегли автономію від Русі до кінця XI ст.

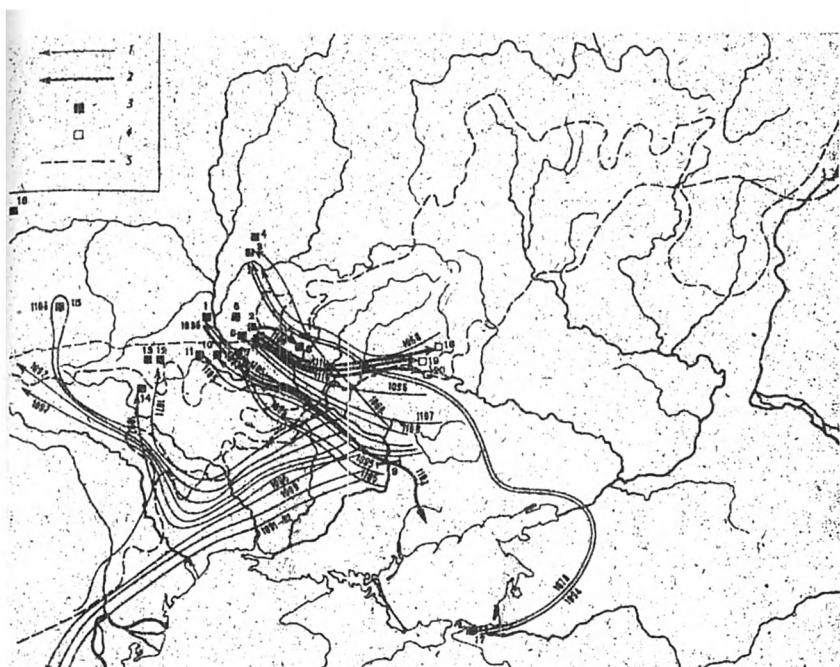

Рис. 11. Поросся у XII ст. (за С. Плетньовою): а — давньоруські міста, б — вежі кочівників, в — території зайняті печенігами, г — ліси, д — походи половців.

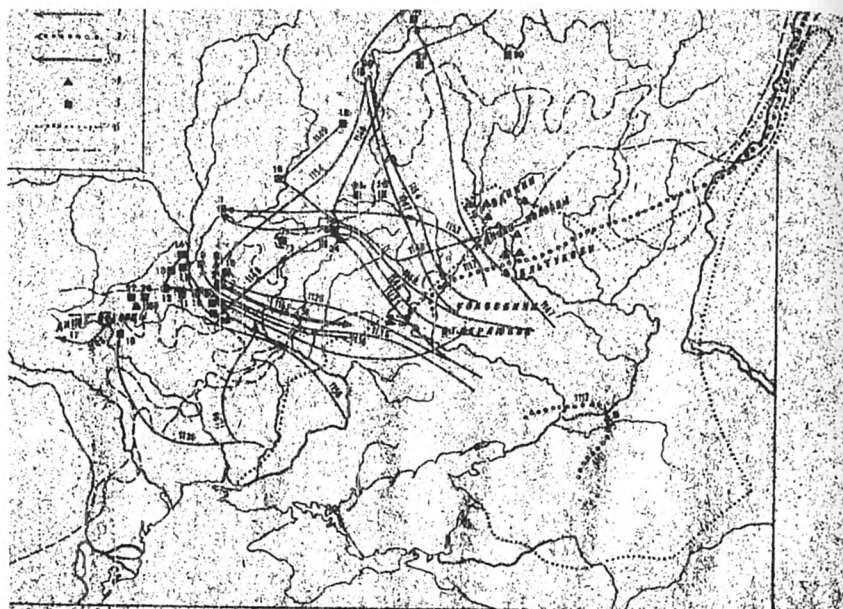

Рис. 12. Східноєвропейські степи у половецький період (за С. Плетньовою): а — половецькі кочів'я, б — поселення бродників, в — могильник «диких половців» на Дністрі, г — давньоруські міста, д — болгарські міста, е — можливе місцезнаходження половецького міста Саксина, ж — можливе місцезнаходження значного поселення половців (із знахідками давньоруської кераміки), з — пам'ятки XII–XIV ст. в Башкирії, и — межа Лісостепу і Лісу, к — землі, що були зайняті половцями, л — землі, що були зайняті кочівниками в Башкирії, м — землі, зайняті кочівниками (нащадками печенізько-торчеських орд), н — номери союзів половецьких орд, котрі виділяються за кам'яними скульптурами, о — кордон Волзької Булгарії, п — землі Чорних Клобуків та інших васалів Русі.

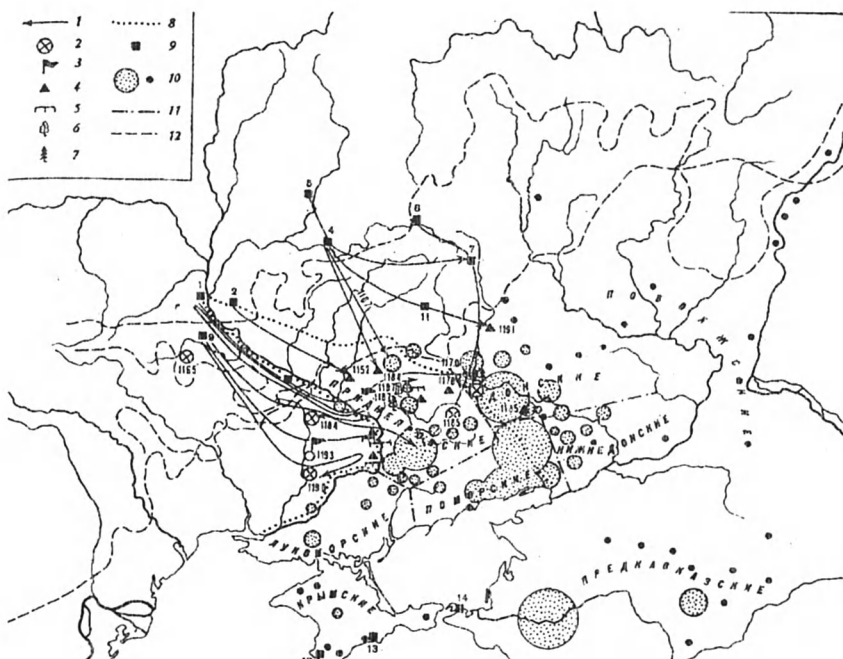

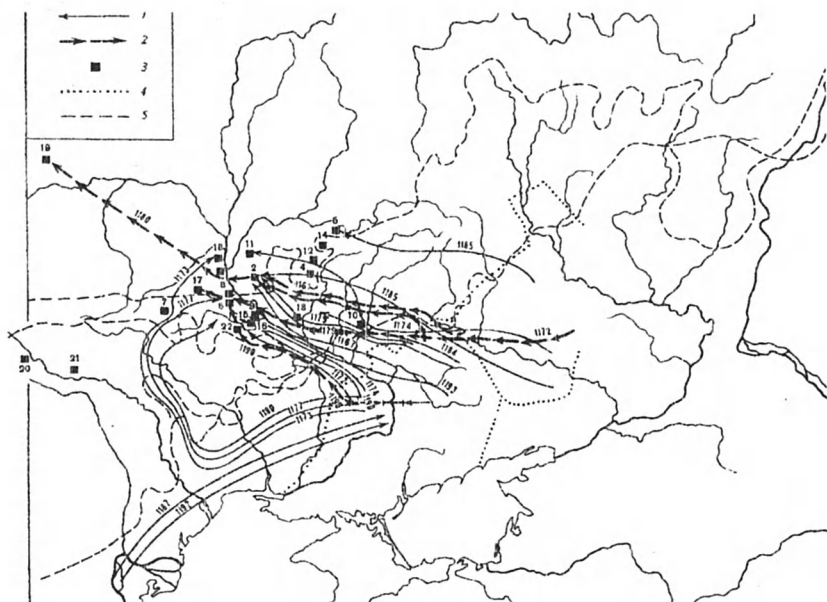
Рис. 13. Карта взаємовідносин Русі і половців у перший період (за С. Плетньовою): 1 — самостійні походи половців, а також їх спільні походи із давньоруськими князями; 2 — руські походи на половців; 3 — давньоруські міста та інші населені пункти пов'язані із такими походами: 1— Київ, 2— Переяславль, 3 — Чернігів, 4 — Сновськ, 5 — Лыто, 6 — Устя, 7 — Заруб, 8 — Лубен, 9 — Хортичів, 10 — Торчеськ, 11 — Юр'їв, 12 — Неятин, 13 — Ростовець, 14 — Прилук, 15 — Зарічеськ, 16 — Володимирець, 17 — Тмутаракань; 4 — половецькі міста: 18 — Шарукань, 19 — Сугров, 20 — Балин; 5 — кордон Лісостепу і Степу.

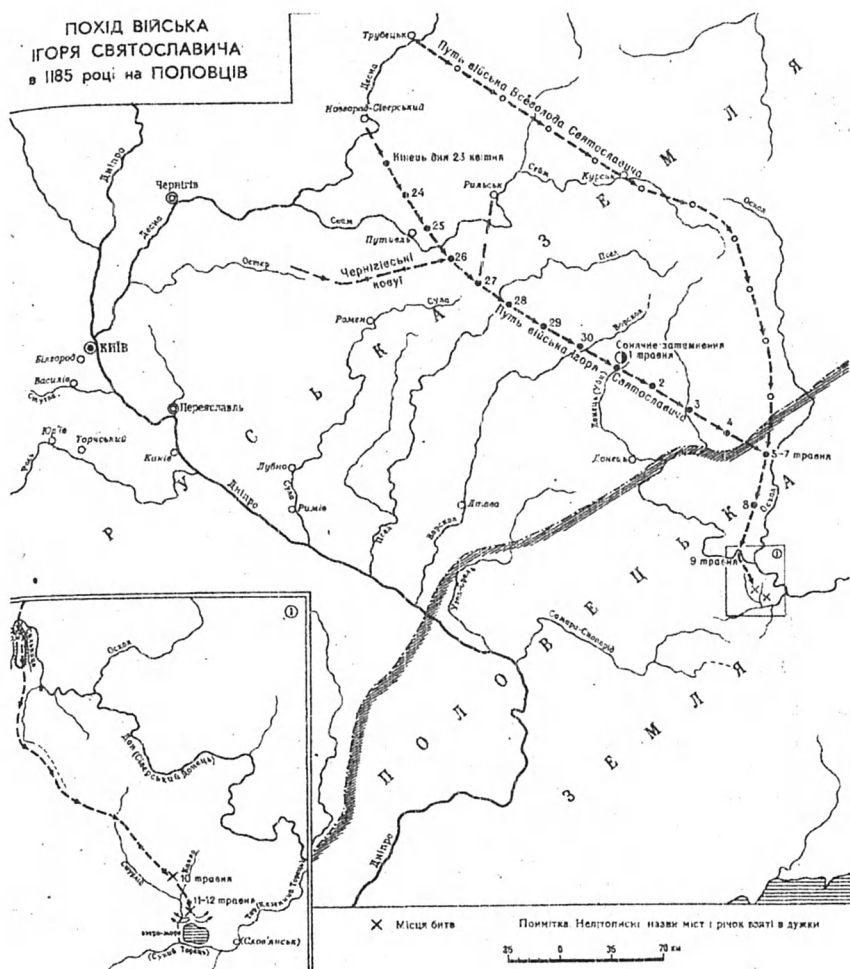
Рис. 14. Карта взаємовідносин Русі і половців у другий період (за С. Плетньовою): 1 — походи половців на Русь у взаємодії із давньоруськими князями; 2 — самостійні походи половців; 3 — руські походи на половців; 4 — половецькі вежі та поселення-зимовища; 5 — давньоруські міста: 1— Київ, 2— Переяслав, 3 — Чернігів, 4 — Баруч, 5 — Вир, 6 — Болгари, 7 — Білавежа, 8 — Біла Вежа (Саркел), 9 — Городець, 10 — Треполь, 11 — Красн, 12 — Василів, 13 — Білгород, 14 — Вишгород, 15 — Прилук, 16 — Малотин, 17 — Галич, 18 — Новгород-Сіверський, 19 — Корачів, 20 — Рязань, 21 — Неринськ, 22 — Дідославль, 23 — Курськ, 24 — Попаш, 25 — Родня, 26 — Ольгов, 27 — Мунарів, 28 — Ярополч, 29 — Козельськ, 30 — Заруб; 6 — кордони Половецької землі; 7 — кордони Лісостепу із Лісом та Степу із Лісостепом.

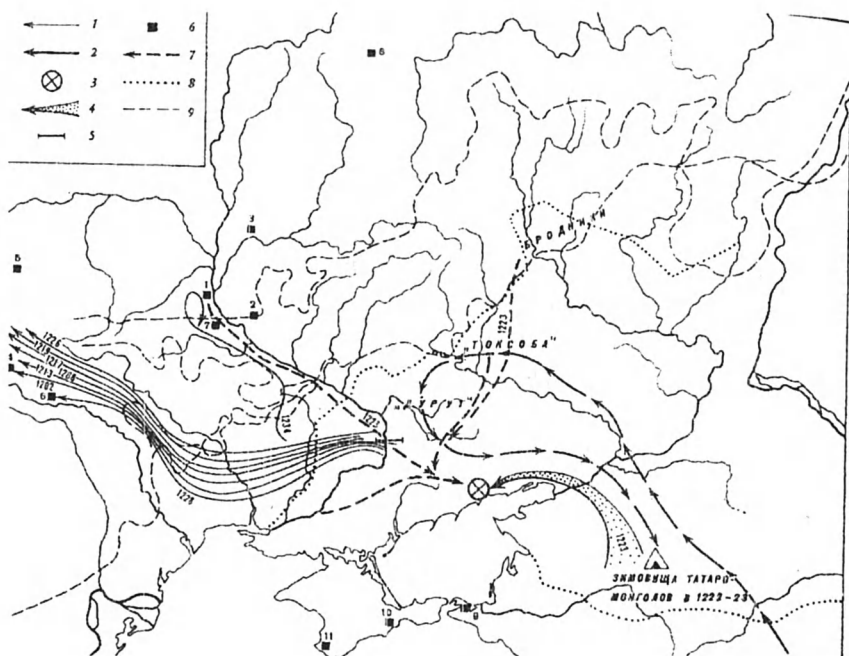
Рис. 15. Карта походів Русі на половців у третій період (за С. Плетньовою): 1 — руські походи у Степ; 2 — битви русів із половцями; 3 — сторожі половецькі; 4 — вежі; 5 — стада; 6 — «Голубий ліс»; 7 — «Чортів ліс»; 8 — Соляний та Залозний шляхи (за К. Кудряшовим); 9 — давньоруські міста й пункти, названі у літопису у зв'язку із походами русів у Степ: 1 — Київ, 2 — Переяславль, 3 — Чернігів, 4 — Путивль, 5 — Новгород-Сіверський, 6 — Курськ, 7 — Холк (городище), 8 — Татинець, 9 — Торчеськ, 10 — Проторчі, 11 — Донець, 12 — Херсон, 13 — Сурож, 14 — Тмутаракань; 10 — скоплення половецьких статуй; 11 — кордони Половецького степу й половецьких союзів; 12 — кордони Лісостепу із Лісом та Степу із Лісостепом.

Рис. 16. Карта походів половців на Русь у третій період (за С. Плетньовою): 1 — самостійні походи половців на Русь; 2 — походи половців на Русь разом із руськими князями; 3 — давньоруські міста: 1 — Київ, 2 — Переяславль, 3 — Чернігів, 4 — Римов, 5 — Путивль, 6 — Торчеськ, 7 — Ростовець, 8 — Юр'їв, 9 — Рог, 10 — Лтава, 11 — Баруч, 12 — Серебряний, 13 — Лукомльське городище, 14 — Дмитрів, 15 — Товари, 16 — Корсунь, 17 — Василів, 18 — Вишгород, 19 — Чартори, 20 — Галич, 21 — Каменськ, 22 — Чурнаїв; 4 — кордони Половецької землі та половецьких союзів; 5 — кордони Лісостепу із Лісом та Степу із Лісостепом.

Рис. 17. Карта походу Ігоря Святославича на половців у 1185 р. і райони бойових дій (за Б. Рибаківим та Л. Махновцем).

Рис. 18. Карта взаємовідносин Русі та половців у четвертий період (за С. Плетньовою): 1 — спільні походи половців та давньоруських князів; 2 — татаро-монголи у 1222 р.; 3 — битва на р. Калка; 4 — татаро-монголи весною 1223 р.; 5 — Протолочі; 6 — давньоруські та кримські міста: 1 — Київ, 2 — Переяславль, 3 — Чернігів, 4 — Галич, 5 — Володимир, 6 — Каменець, 7 — Звенигород, 8 — Козельськ, 9 — Тмутаракань, 10 — Сурож, 11 — Херсон; 7 — спільний похід русів і половців 1223 р.; 8 — кордони Половецької землі; 9 — кордони Лісостепу із Лісом та Степу із Лісостепом.

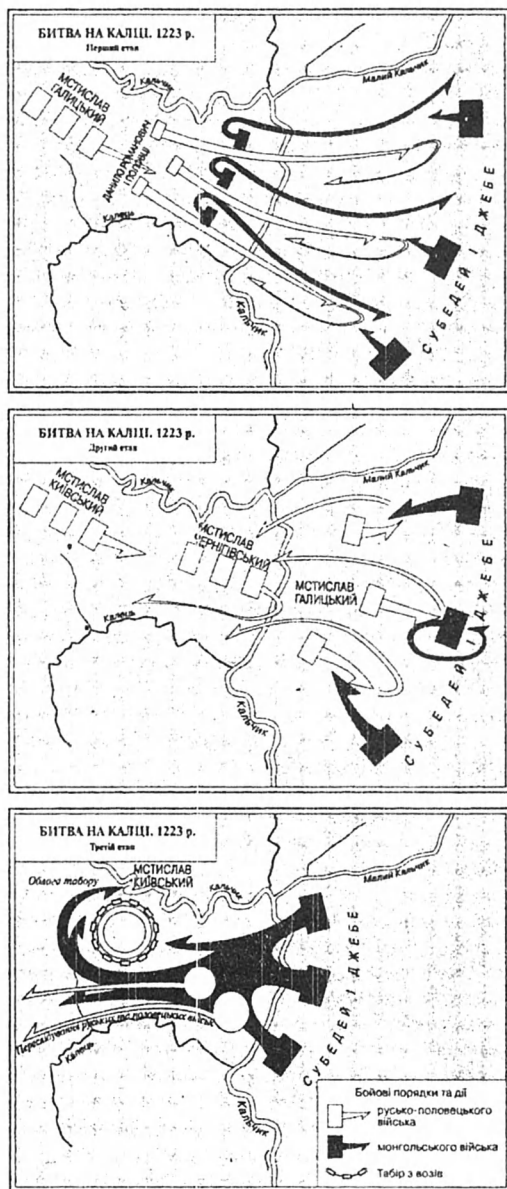
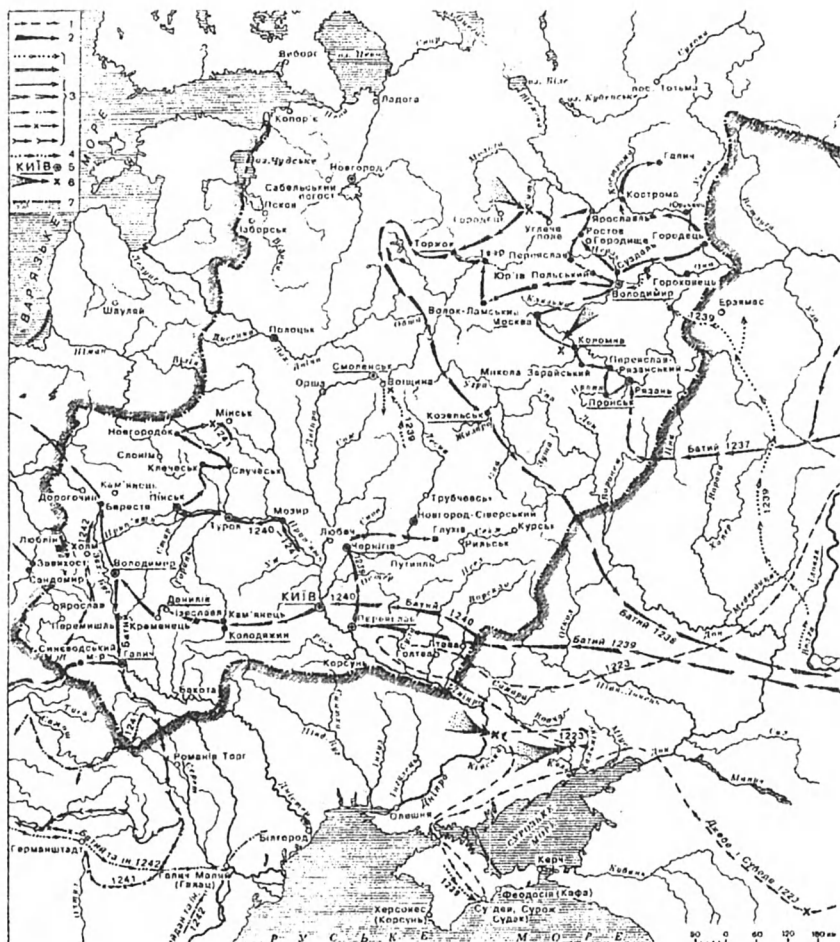

Рис. 19. Схema битви на р. Калка 1223 р. (за «Енциклопедією історії України»).

Рис. 20. Навала на Русь монголо-татар Чингісхана і Батия (за П. Толочком): 1 — похід монголо-татарських військ під проводом Джебє і Субєдєє в Південну Русь та Крим 1223 р.; 2 — похід монголо-татарських військ на чолі з Батієм у 1237–1239 рр. на Північно-Східну Русь, 3 — похід Батия і його воєначальників у Південну Русь у 1239–1241 рр.; 4 — похід військ Батия в країни Центральної Європи у 1241–1242 рр.; 5 — столиця Русі Київ; 6 — битви руських дружин з монголо-татарами у 1223 р. на рр. Калка та Сить і під Коломною; 7 — кордони Русі.

Рис. 21. Данина хозарам мечами.

Рис. 22. Прохід угрів біля Києва.

Рис. 23. Похід Володимира на печенігів.

Рис. 24. Кожум'яка душить печеніга.

Рис. 25. Поразка руських князів від половців у 1068 р.

Рис. 26. Половці палять Торчеськ.

тополікѣ . нвлоднмрѣ . посла іакошаго вѣн . вѣлаще

Рис. 27. Вбивство хана Ітларя у Переяславлі.

Рис. 28. Копають могилу хану Тугоркану.

ПОСЛА СТО ПОЛІСЬ · ПРІЄ МІ ПЛАДАН МІРЬ · ПОПН БРА
 БАНКО ДО БРОГО ТВОРИШН РАУІСОНЪ СМНІТ

Рис. 29. Половецькі послы просять миру у руських князів які зібралися на Золотчі під Києвом.

Рис. 30. Половці палять Всеволодів Красний двір.

Рис. 31. Мир із половцями біля Сакова.

Рис. 32. Похід русів на половців.

Рис. 33. Ярополк Володимирович привів собі жону ясию.

Рис. 34. Торки і печеніги втікають із Русі.

Рис. 35. Ольговичі з половцями беруть полон.

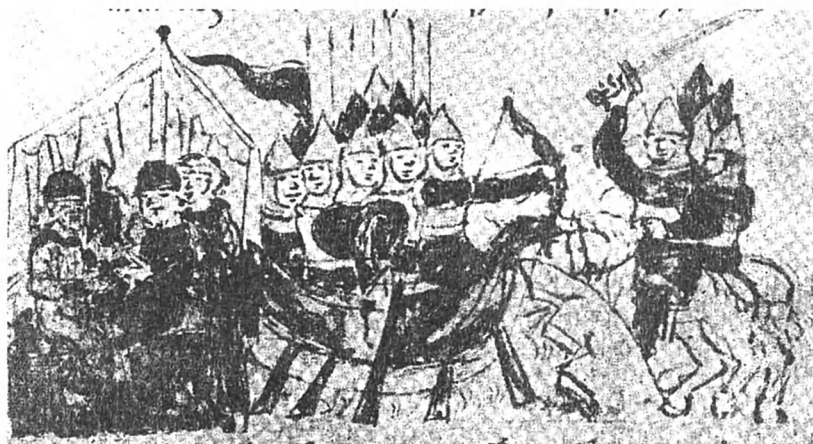

Рис. 36. Протистояння Юрія Долгорукого.

Рис. 37. Мстислав Ізяславич повертається до Переяслава із половецьким полоном.

Рис. 38. Половці женуть руський полон.

Рис. 39. Половці беруть полон на «руському» боці Дніпра.

Рис. 40. Перемога Святослава Всеволодовича над половцями.

Рис. 41. Військо Ігоря Святославича захоплює половецькі вежі.

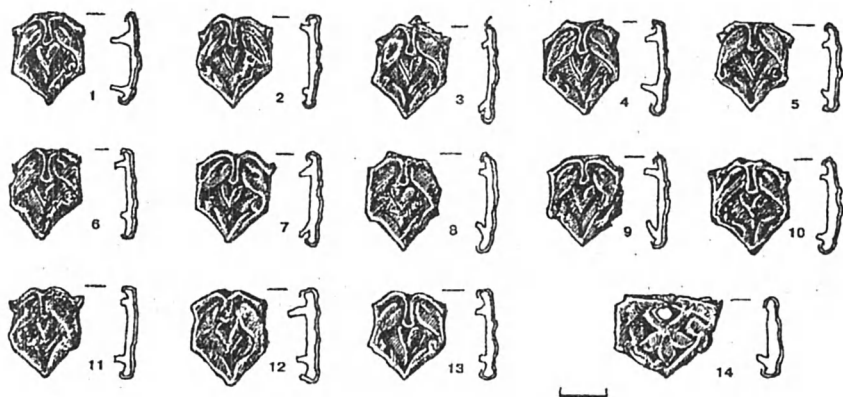
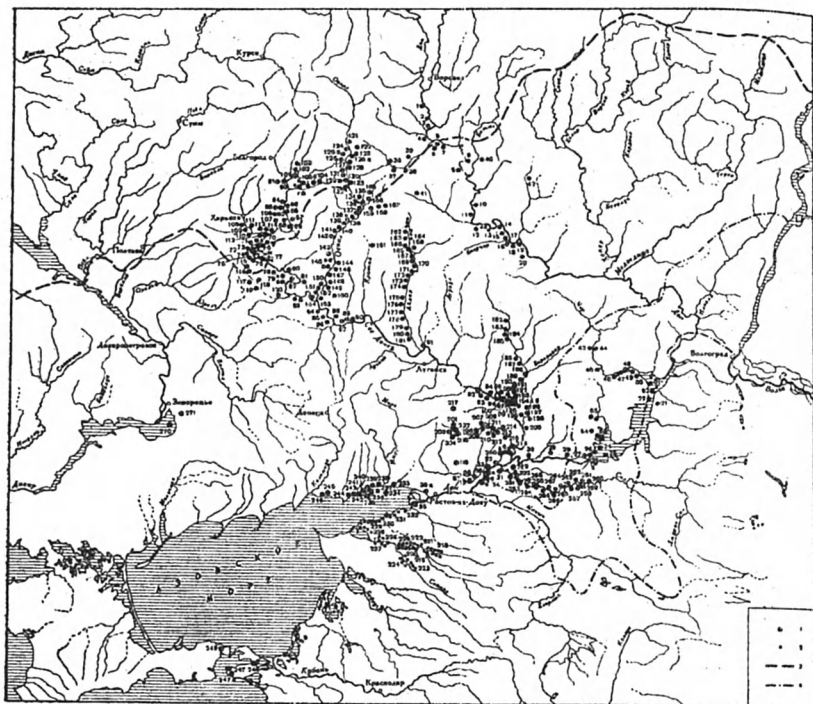
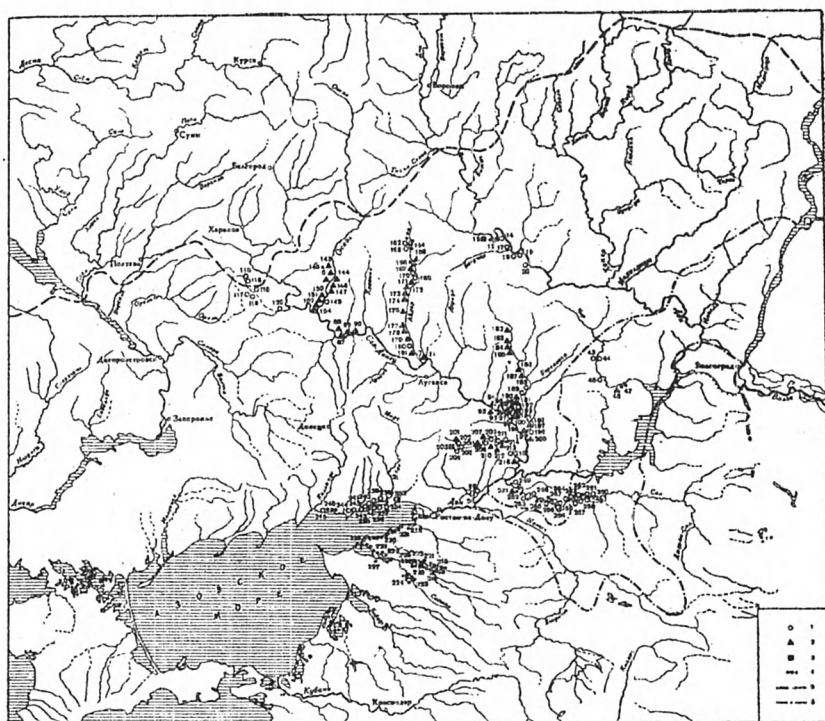

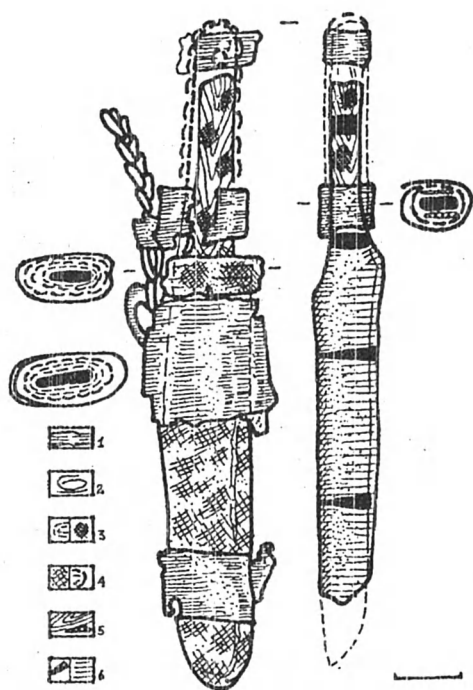
Рис. 44. Дмитрівка. Курган 1, поховання 2. Прикраси поясу — бляшки.

Рис. 42. Пам'ятки салтово-маяцької культури на Доні і в Приазов'ї (за С. Плетньовою): 1 — відкриті поселення, городища, могильники; 2 — маршрути із виявленням фрагментів кераміки вздовж берегів річок та інших водойм; 3 — кордон степу й лісостепу; 4 — кордон винотравних земель на нижньому Доні.

Рис. 43. Кочів'я салтово-маяцької культури (за С. Плетньовою): 1 — кочів'я типу I (курінна форма кочівницьких поселень); 2 — кочів'я типу II (аїльна форма кочівницьких поселень); 3 — кочів'я в поймі річки; 4 — літні та весняні кочів'я; 5 — кордон степу й лісостепу; 6 — кордон винотравних земель на нижньому Дону.

Рис. 45. Дмитрівка. Курган 1, поховання 2. Ніж у піхвах (1 — срібло, 2 — срібна фольга у перетині, 3 — рештки тканини, 4 — залишки шкіри, 5 — залишки дерева, 6 — залізо).

Рис. 46. Дмитрівка. Курган 1, поховання 2. Реконструкція розміщення прикрас на взутті (за О. Супруненьком).

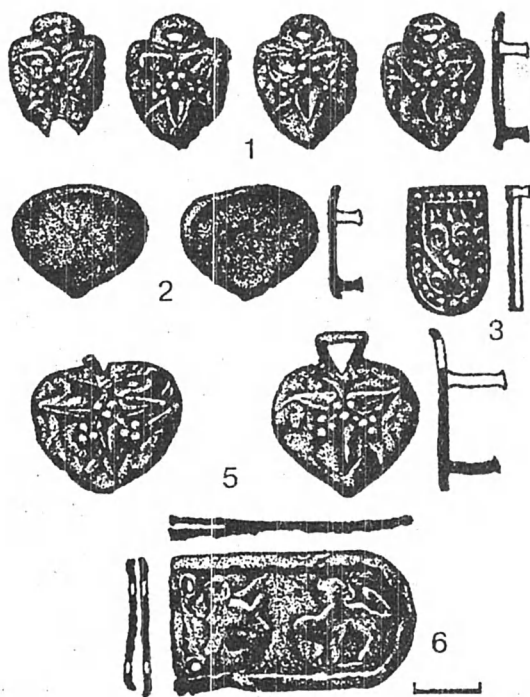

Рис. 47. Твердохліби. Курган 1, поховання 1. Деталі поясного набору та прикраси ременів взуття.

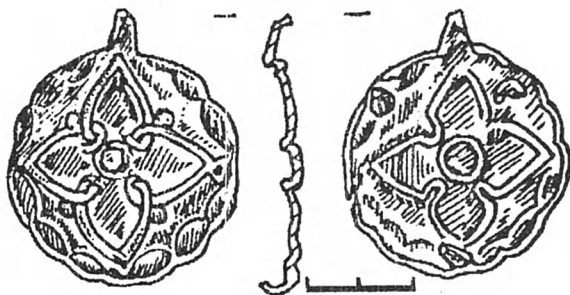

Рис. 48. Шушвалівка. Бляшки.

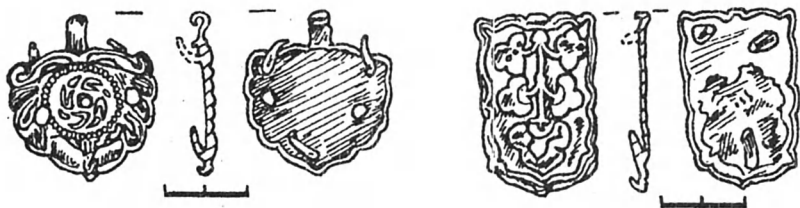

Рис. 49. Шушвалівка. Ременні наконечники.

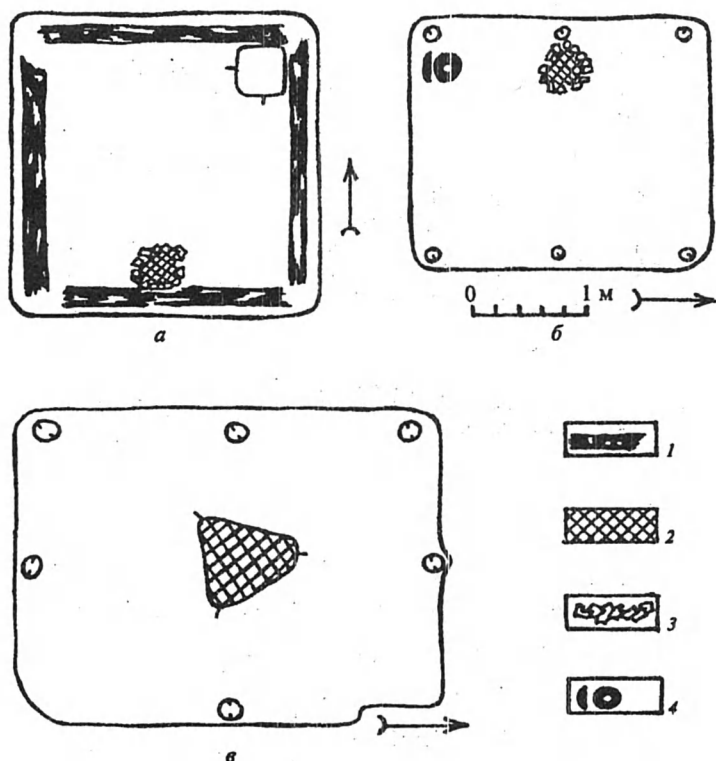
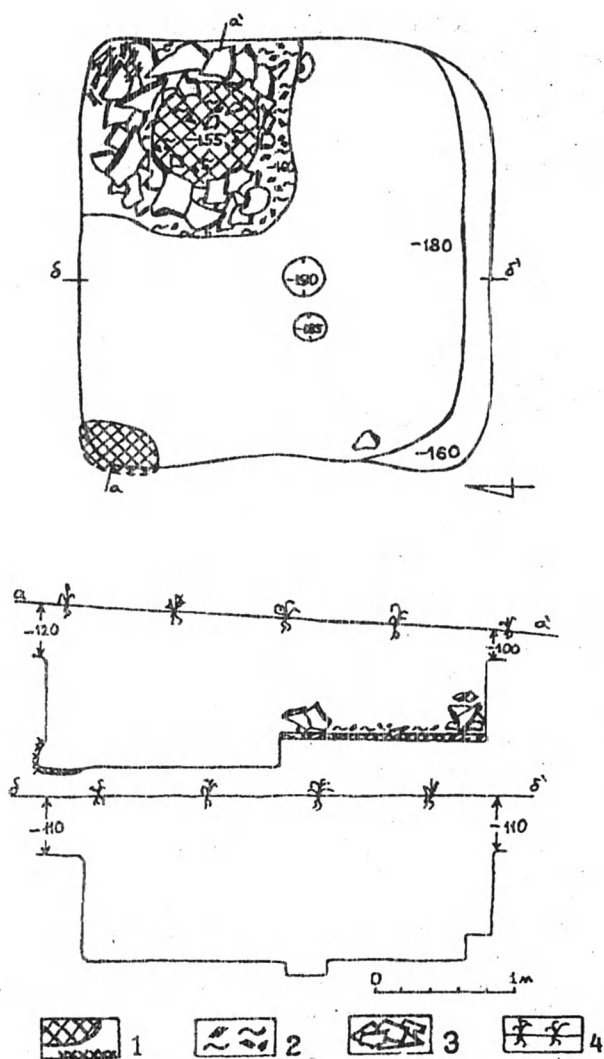

Рис. 50. Верхньосалтівські ранньосередньовічні житла: а — житло № 4; б — житло № 5; в — житло № 6. 1 — дерево, 2 — обпалена глина, 3 — каміння, 4 — жорна.

Рис. 51. Житло А Мохначівського городища: 1 — піч, пропалений ґрунт; 2 — попіл, деревне вугілля; 3 — каміння; 4 — дерн.

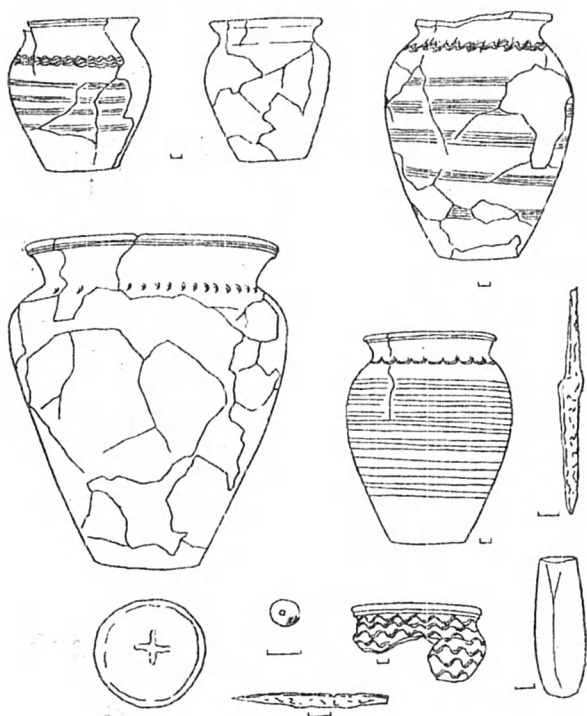

Рис. 52. Гончарна кераміка із Шестовиці на Десні.

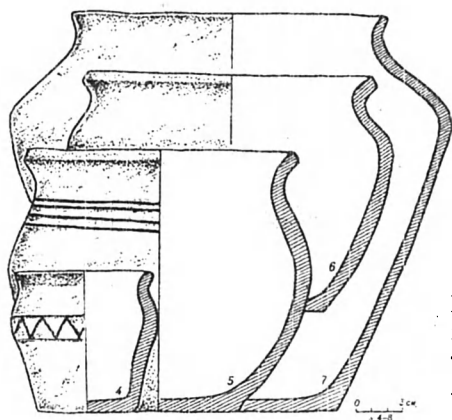

Рис. 53. Кераміка із дружинних курганів центральних та північних територій Русі. Гньоздово на Смоленщині, Заозер'є у Приладожжі.

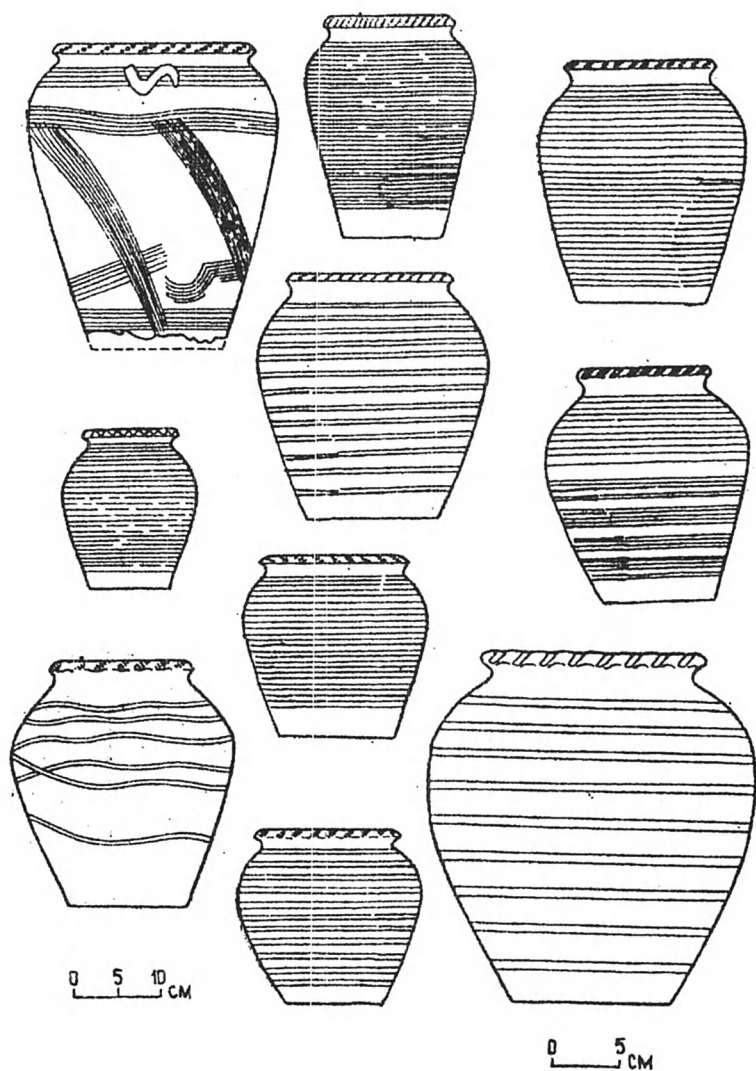

Рис. 54. Салтівська кераміка із Сухогомольшанського могильника на Харківщині.

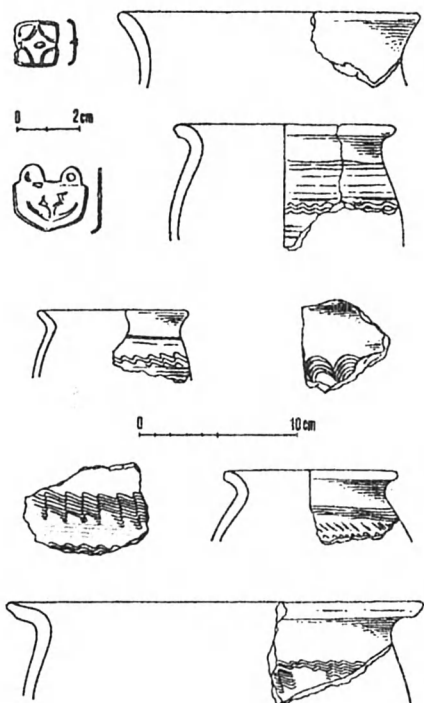

Рис. 55. Кераміка із Микутьчиць.

Рис. 56. Аварська кераміка.
Девінська Нова Весь, Дньод.

Рис. 57. Кераміка із поховань Південно-Західної Словаччини.

Рис. 58. Кераміка із Малопольщі. Вроцеріж.

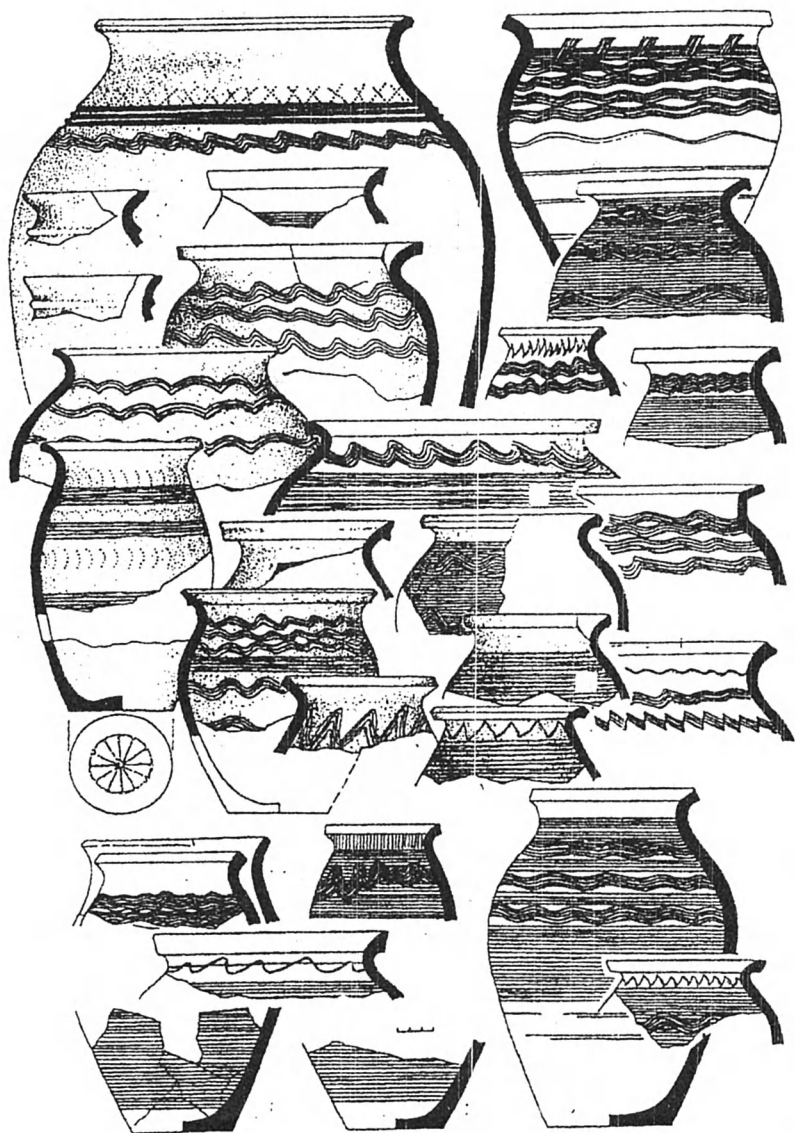
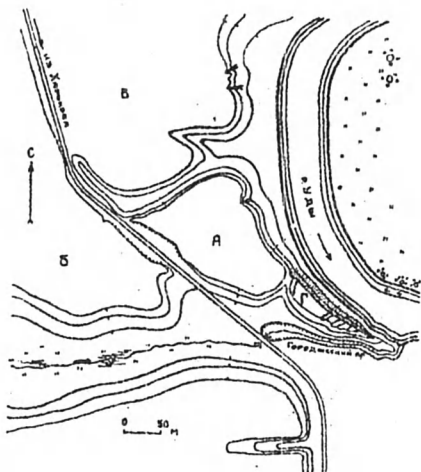
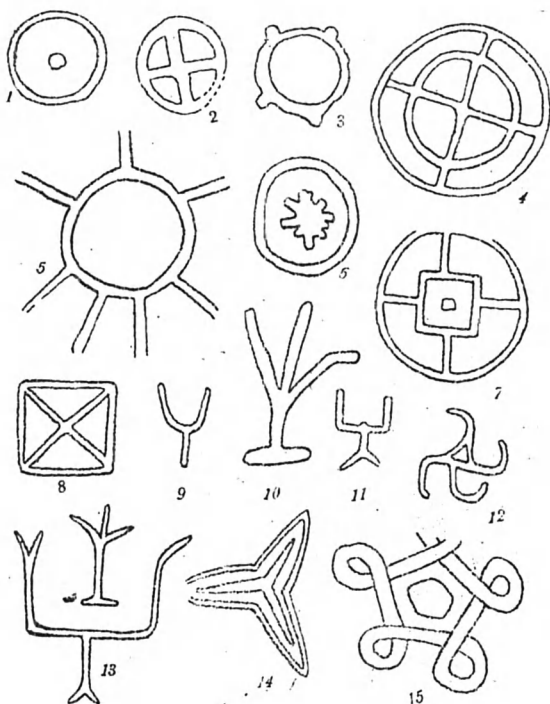

Рис. 59. Кераміка із Ревнянського городища I на Буковині.

Рис. 60. План Донецького городища поблизу Харкова: А, Б, В — посад, Г — дитинець.

Рис. 61. Клейма на дінцях посуду із Донецького городища.

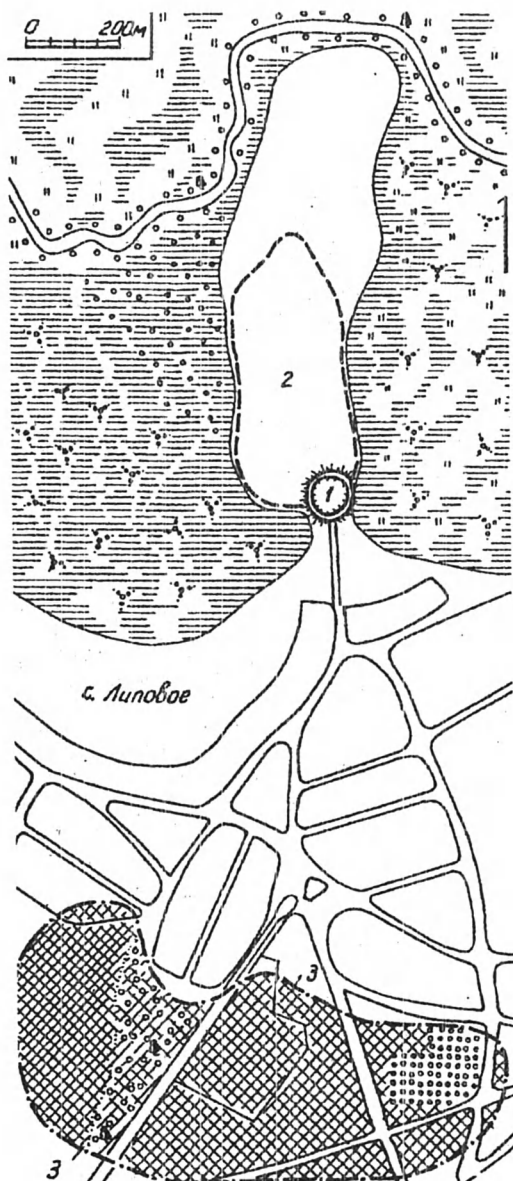

Рис. 62. Комплекс пам'яток в с. Липове: 1 — городище, 2 — селище, 3 — курганний могильник.

Рис. 63. План Бірки: 1 — курган, 2 — укріплення, 3 — селище, 4 — городище.

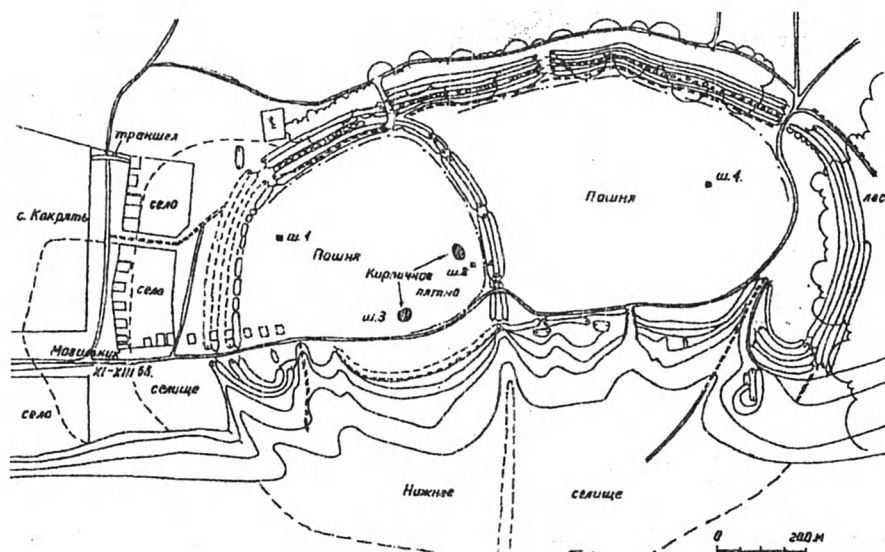

Рис. 64. План-схема городища Какреш.

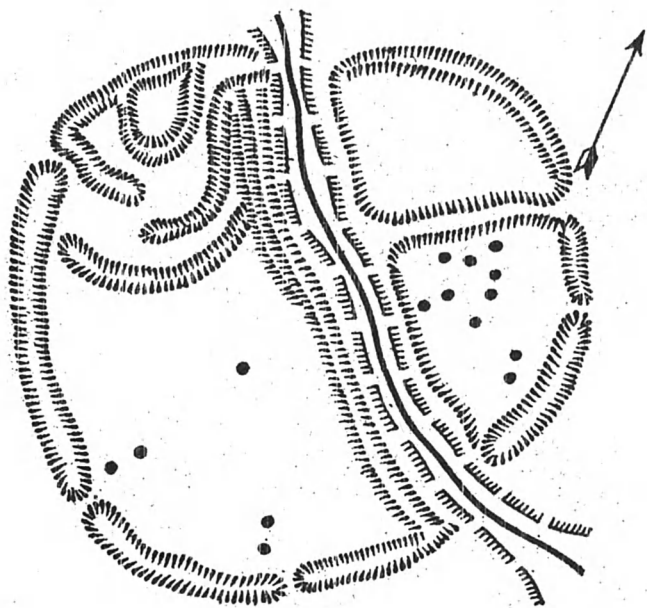

Рис. 65. Пастирське городище I тис. н. е.

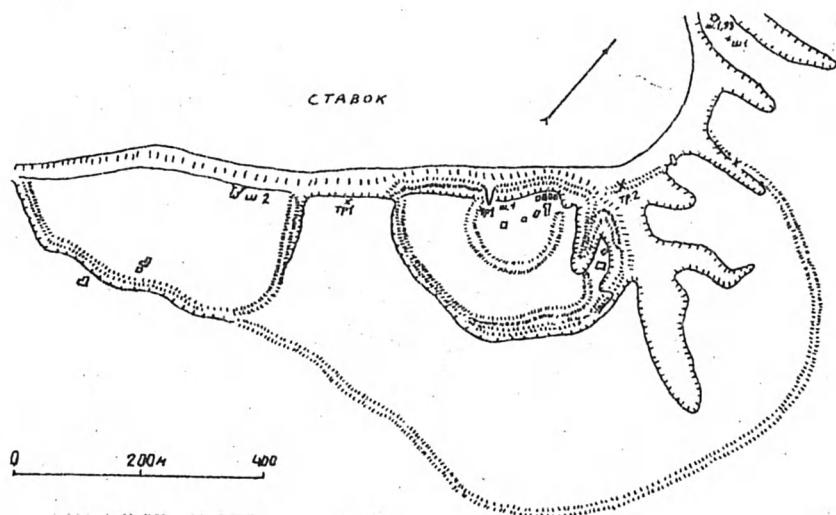
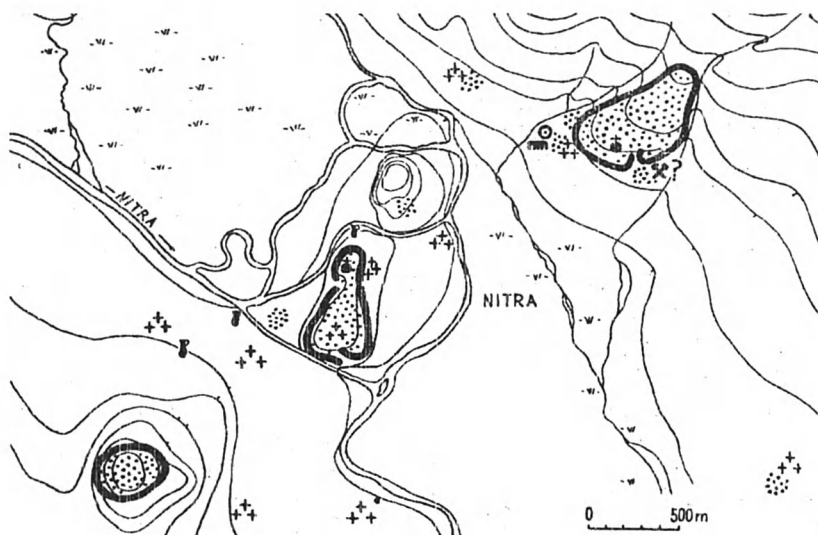

Рис. 66. Городище біля с. Шарки на р. Гороховатка (літописний Торчеськ).

Рис. 67. План розміщення археологічних пам'яток біля с. Верхній Салтів: 1 — городище, 2 — цитадель, 3 — посад, 4 — катакомбний могильник, 5 — відкрите поселення, 6 — ґрунтовий могильник.

Рис. 68. План Нітри IX ст.

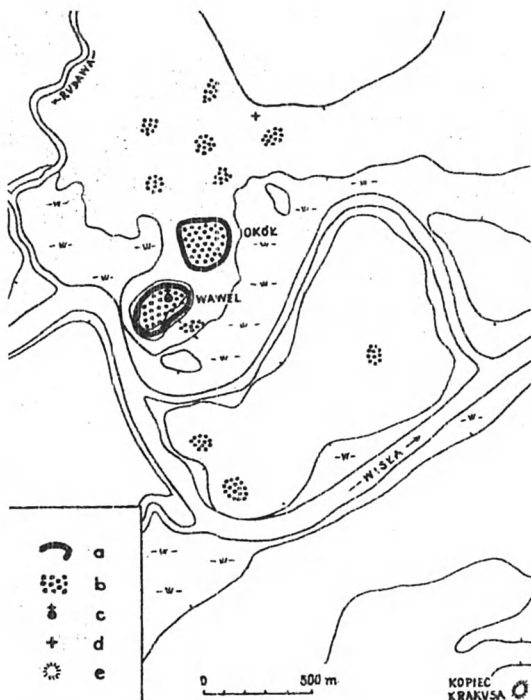

Рис. 69. План Кракова Х ст.: а — укріплення, в — житлова частина, с — костел, d — могильник, e — курган.

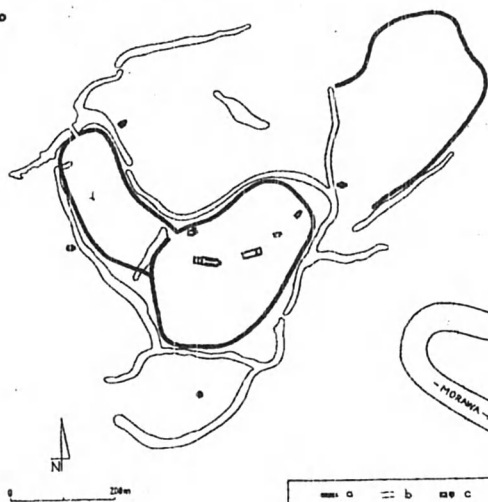

Рис. 70. План Микульчиц ІХ ст.: а — укріплення, в — рови, с — кам'яно-цегляна архітектура.

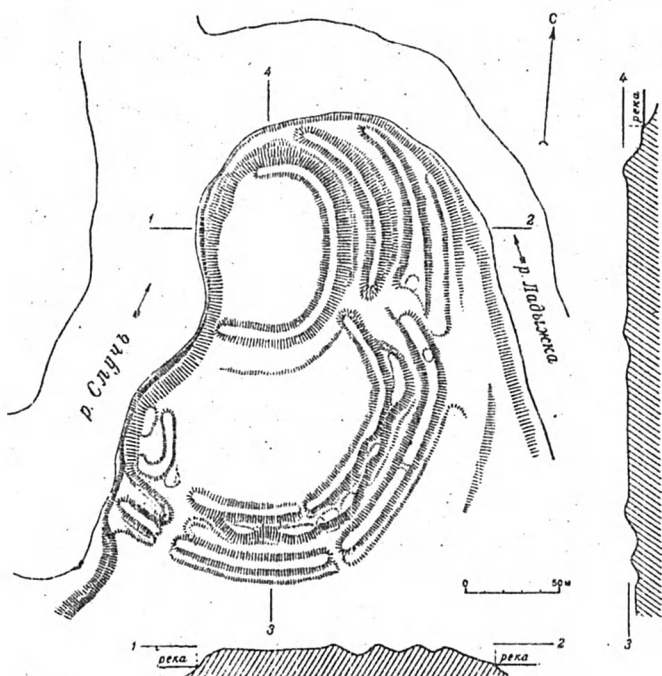

Рис. 73. Городище в с. Губин на р. Случі.

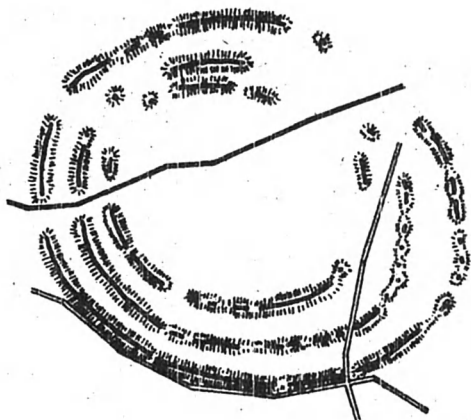

Рис. 74. Городище Ходлік у Польщі.

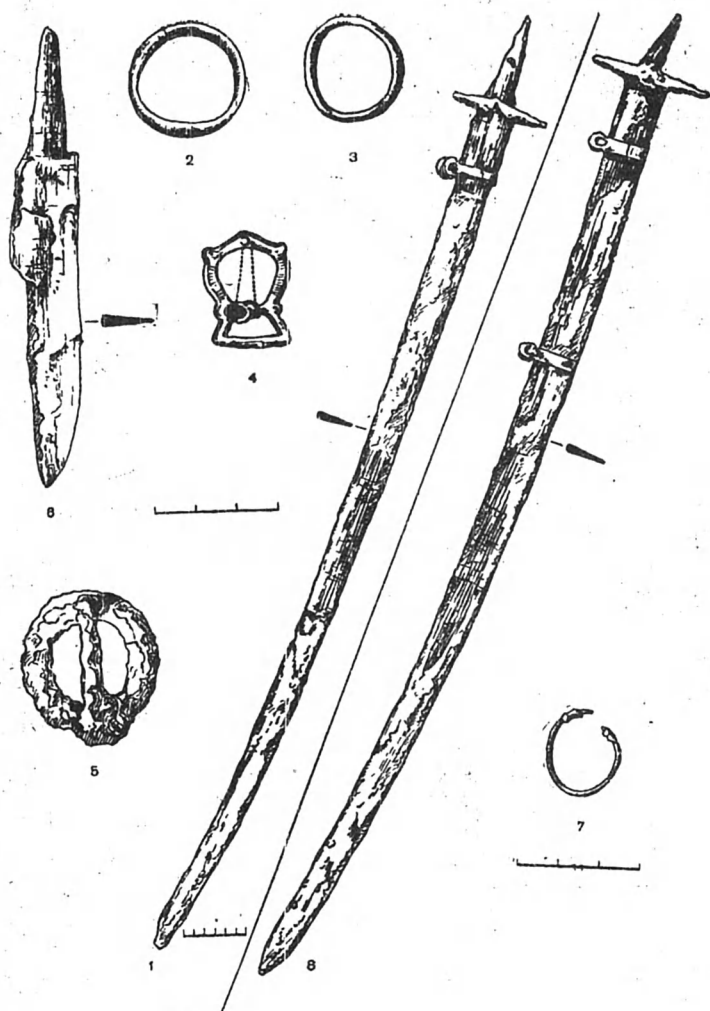
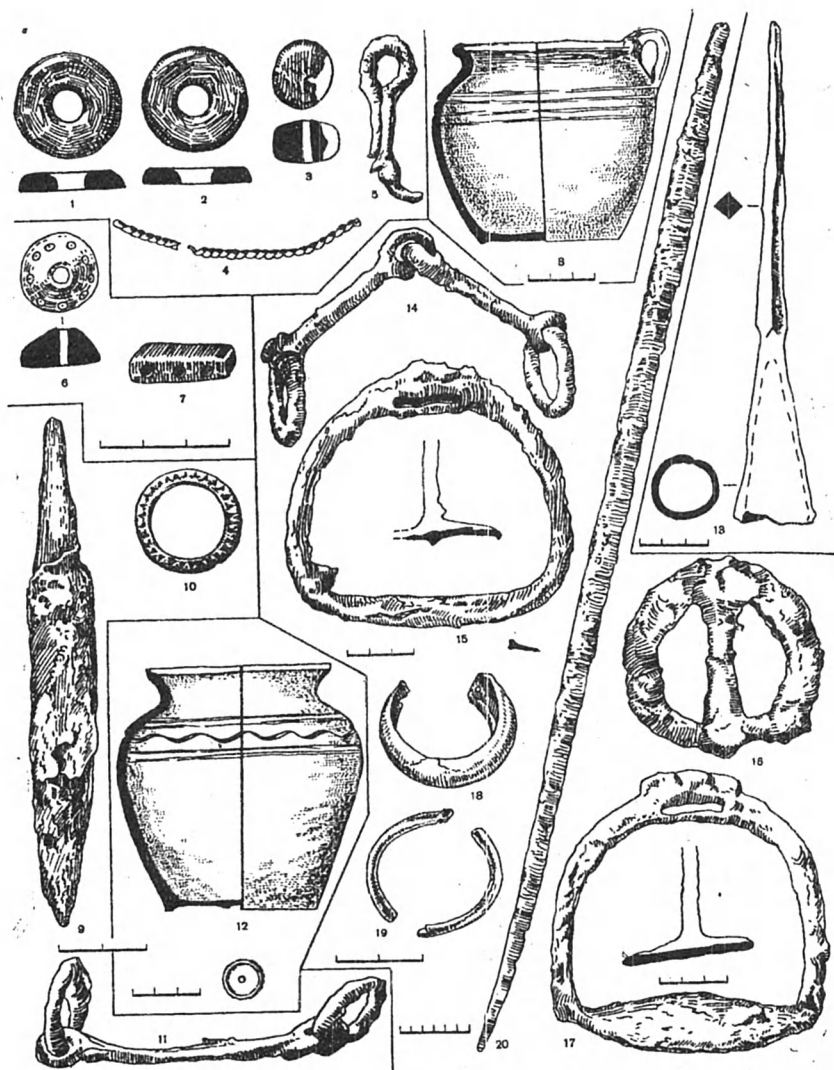

Рис. 75. Речі із чорноклобуцьких поховань. Степанці: 1–6 — курган 215; 7–8 — курган 216.

Рис. 76. Речі із чорноклобуцьких поховань. Ємчиха: 1–5 — курган 354, 6–7 — курган 355; 8 — Беркозовка, курган 384; 9–11 — Шандри, курган 409, пох. 3; 12 — Ємчиха, курган 357; 13 — спис із розораного кургану; 14–20 — речі із розораного кургану.

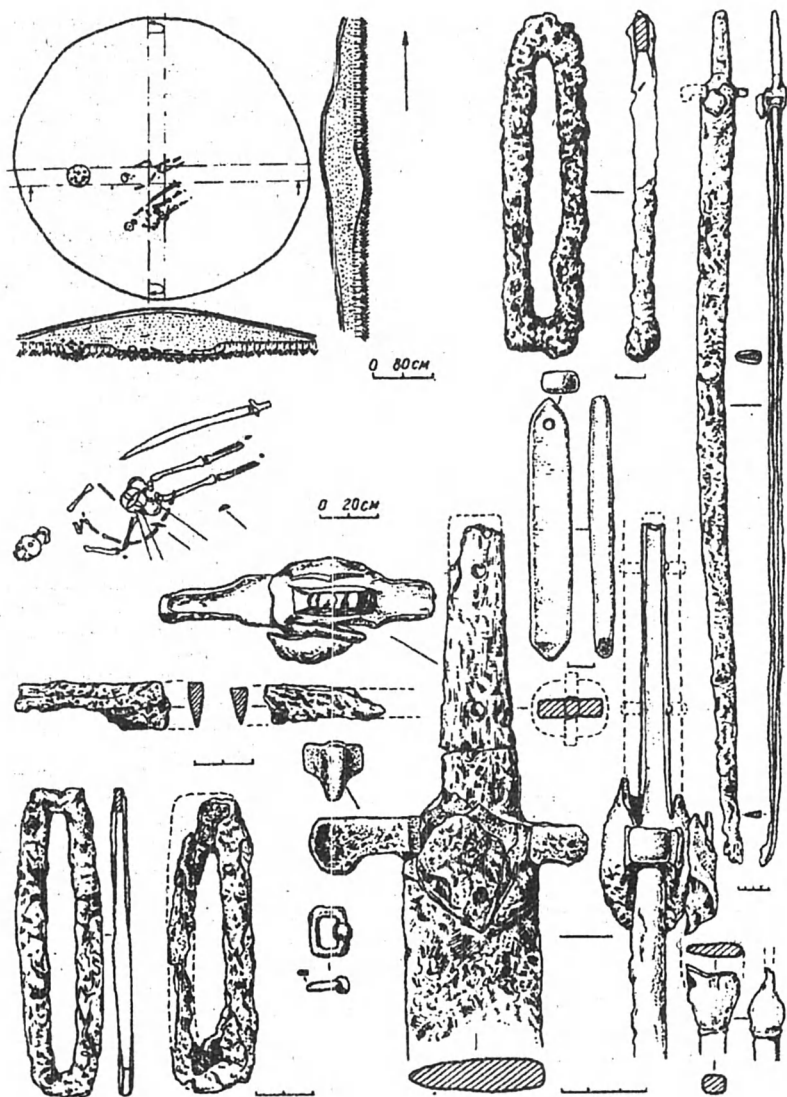

Рис. 77. Яблунівський курган 69: обряд поховання та знахідки.

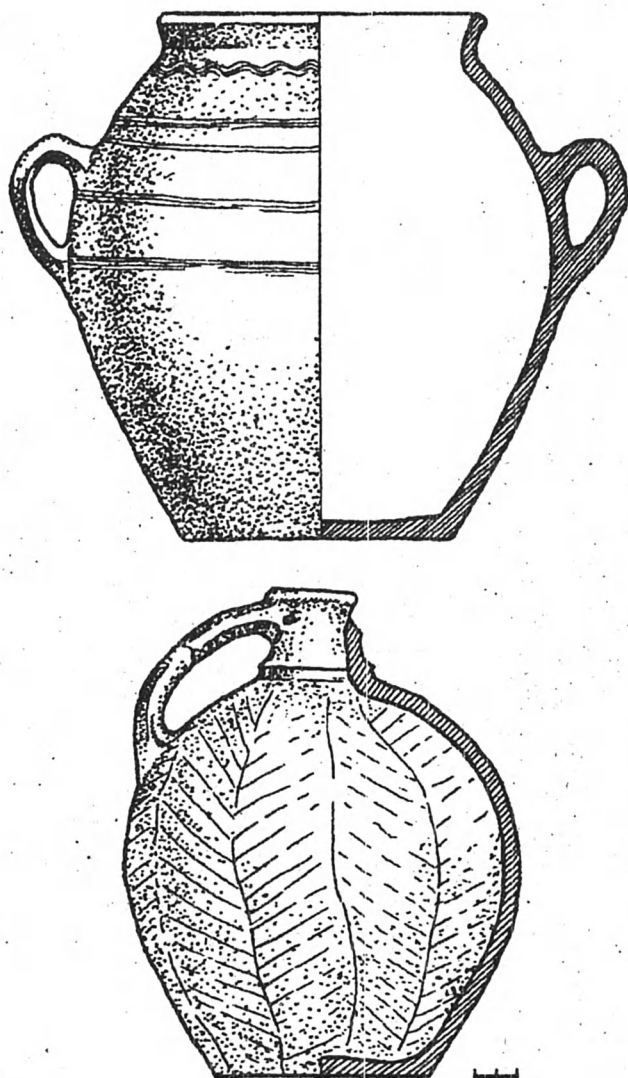

Рис. 78. Яблунівка. Керамічні вироби із курганів 96 та 135.

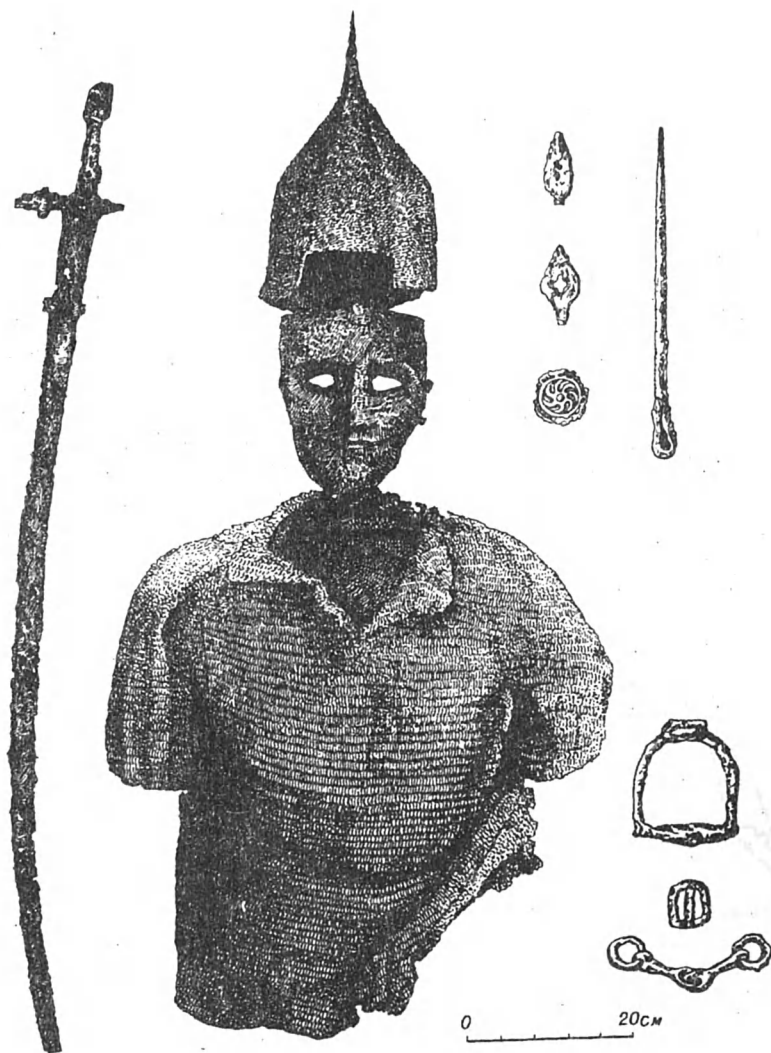
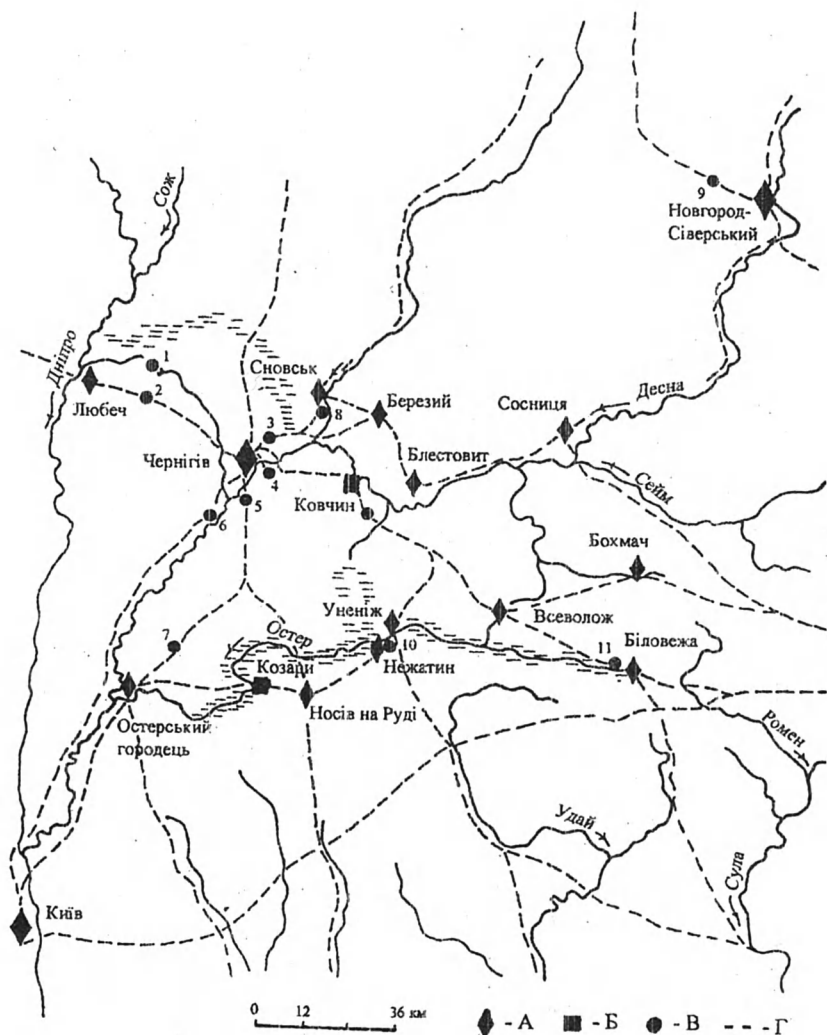

Рис. 79. Зброя та обладунок із поховання кочівника XI–XII ст. біля с. Берестняги.

Рис. 80. Старожитності «своїх поган» в окрузі Чернігова (за В. Коваленком та Ю. Ситим): А — літописні міста, Б — городища, В — селища, Г — суходольні шляхи. 1 — Козарки, 2 — Тарачина, 3 — Овраменків Круг, 4 — Верхній Торчин, 5 — Количівка, 6 — Торчин, 7 — Олбин, 8 — Клочків, 9 — Печеноги, 10 — Ніжин, 11 — Кальчинівка.

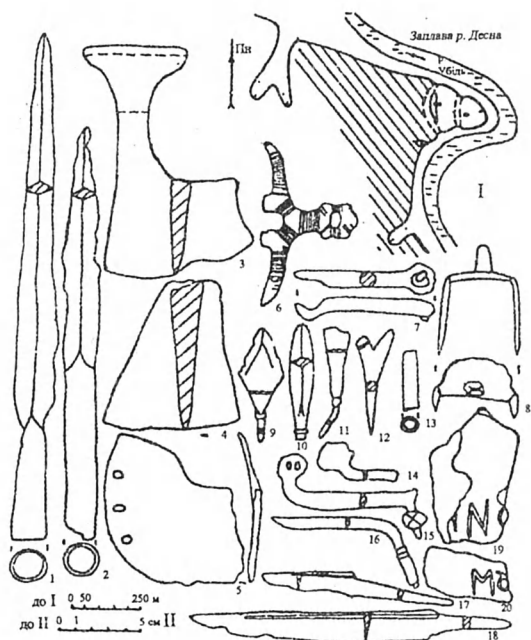

Рис. 83. Городище Ковчин. Схемплан пам'ятки та знахідки.

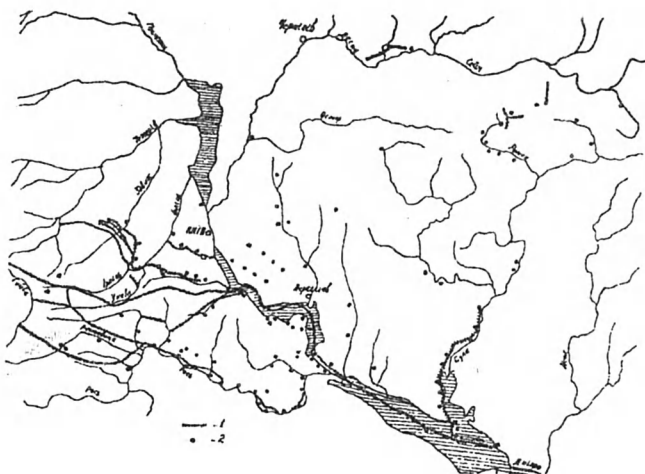

Рис. 84. Змієві вали на землях Середнього Подніпров'я (за М. Кучерою).

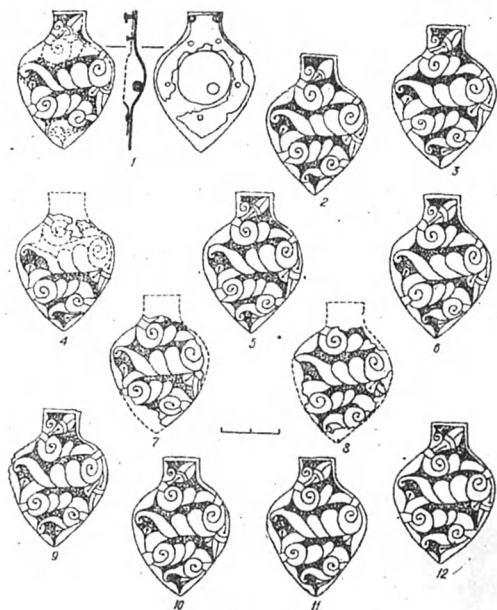

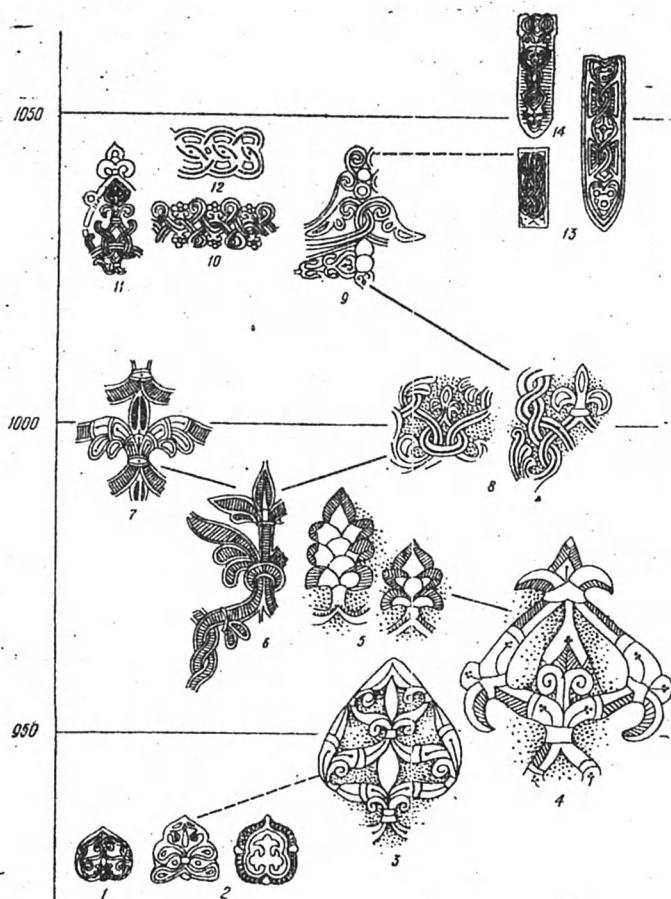
Рис. 85. Листоподібні збруйні бляшки із Табаївки.

Рис. 86. Реконструкція табайвського набору. Розміщення бляшок на ремінцях оголів'я (за Р. Орловим).

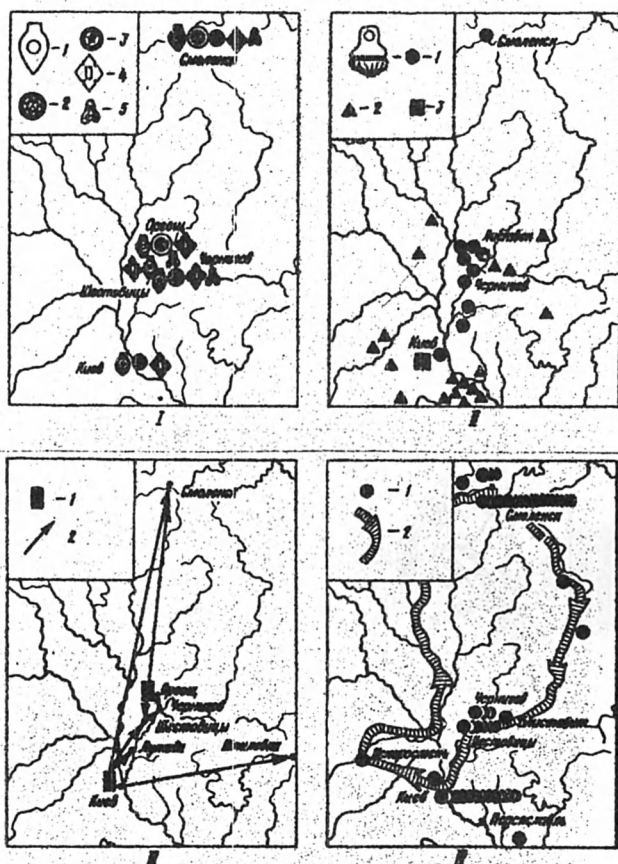

Рис. 87. Наремінна гарнітура київських майстерень лиття: 1 — напис на київській формі; 2, 3 — напис «Благословення» на поливній кераміці X–XII ст.; 4–10 — поясний набір; 11–13 — збруйний набір; 14 — реконструкція київського поясу (за Р. Орловим).

Рис. 88. Схема розвитку декору виробів давньоруських майстерень X–XI ст. (за Р. Орловим): 1 — курган Гульбище, 2 — Шестовицький могильник, 3 — Чернігів «Старе кладовище в Берізках», 4 — Табаївка, 5 — великий ритон із Чорної Могили, 6 — малий ритон із Чорної Могили, 7 — поховання 108 у Києві, 8 — шабля із Відня, 9 — шабля із Княжої Гори, 10 — меч із Києва, 11 — піхви із садиби Десятинної церкви у Києві, 12 — наруч із Білої Вежі, 13 — Новокам'янка і Первоконстантинівка Херсонської обл., Каланчак Херсонської обл.

Рис. 89. Територія поширення продукції південноруських шкіл А і Б:

I — наремінні гарнітура: 1 — листовидні бляшки, 2 — круглі бляшки із мотивами серцевидних фігур по колу, 3 — круглі бляшки із мотивами зірки, 4 — квадратні із прорізом для сумок, 5 — трьохпелюсткові.

II — гудзики: 1 — литі із однієї сировини, 2 — невизначеного типу і складу (за І. Русановою), 3 — знахідки форм для відливки гудзиків.

III — поширення виробів із одного центру: 1 — знахідки форм для лиття наремінної гарнітури, 2 — пункти знахідок готової продукції у підкурганих похованнях та Шмільовському скарбі.

IV — полюддя перших київських князів: 1 — знахідки мечів IX–XI ст. (за А. Кіріпчичковим із доповненнями Р. Орлова), 2 — реконструкція маршруту (за Б. Рибаківим).

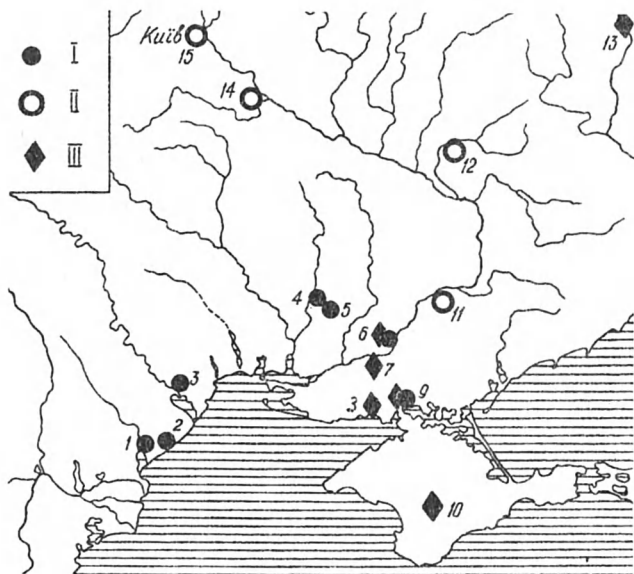

Рис. 92. Карта знахідок наремінних прикрас на території північнопричорноморських земель (за Р. Орловим): I — східна група, II — давньоруська група; III — візантійська група. 1 — Трапівка, 2 — Тузли, 3 — Мирне, 4 — Новогорожено, 5 — Булакове, 6 — Зміївка (Старошведське), 7 — Новокам'янка, 8 — Каланчак, 9 — Першokonстантинівка, 10 — Сарайли-Кият, 11 — Кам'янка, 12 — Котовка, 13 — Гаївка, 14 — Княжа Гора, 15 — Київ.

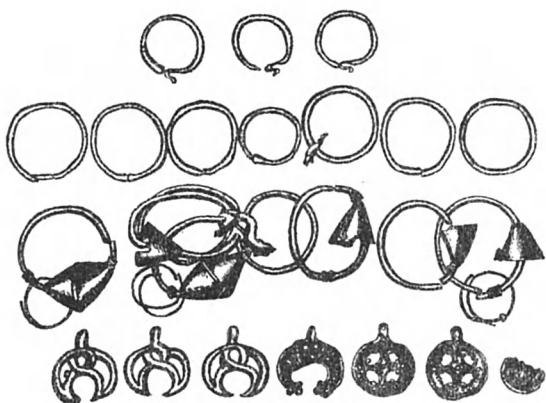

Рис. 93. Біконічні половецькі намистини серед прикрас Гочевського могильника на території Курського Посем'я.

Рис. 94. Битва русів із хозарами (за малюнком О. Федорова).

Рис. 95. Кінний монгол (середньовічний малюнок).

Рис. 96. Піший монгол (середньовічний малюнок).

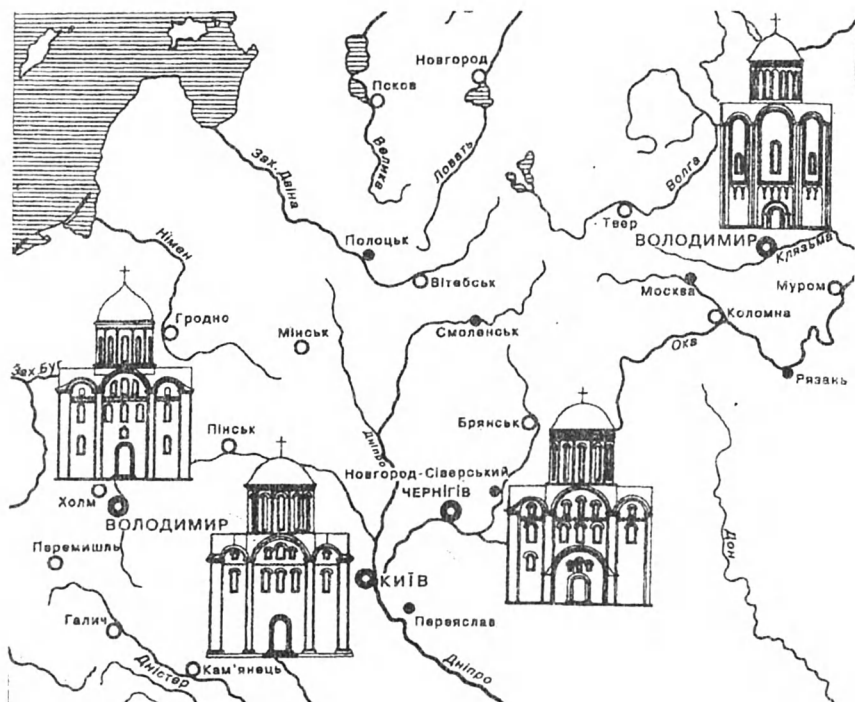

Рис. 97. Стильова єдність культової архітектури Русі середини XII ст. (за П. Толочком): Кирилівська церква у Києві, Успенські храми у Володимир-Волинському, Чернігові, Володимирі-на-Клязьмі.

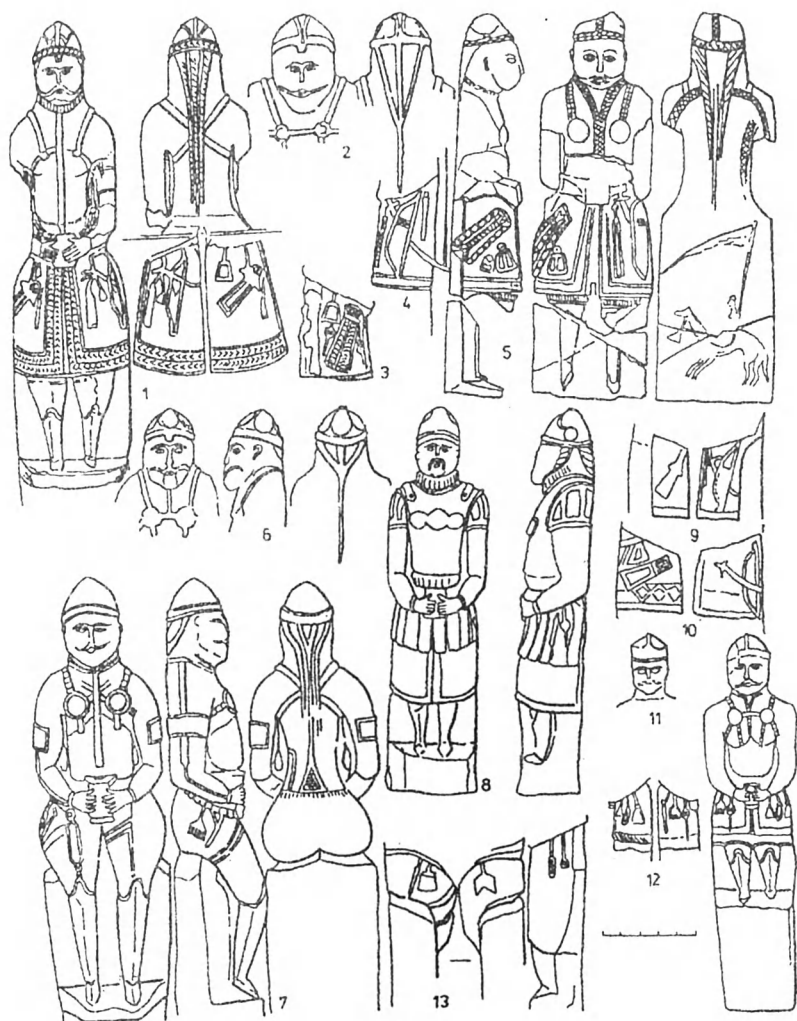

Рис. 98. Кам'яні половецькі «баби» (за С. Плетньовою).

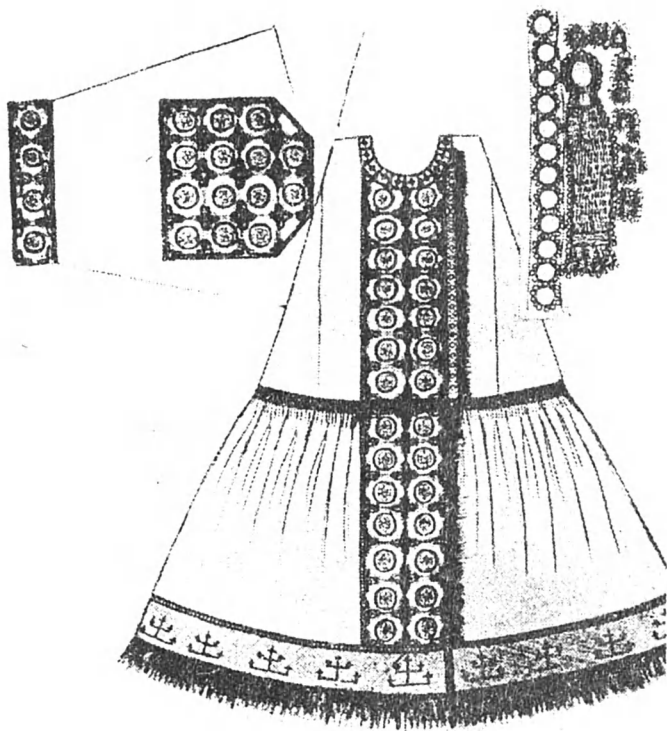

Рис. 99. Каптан половецького хана із Чингульського кургана (реконструкція А. Йолкіної).

Рис. 100. Карта-схема розміщення найбільш значних курганів Нижнього Дніпра (за «Великою Скіфією»).

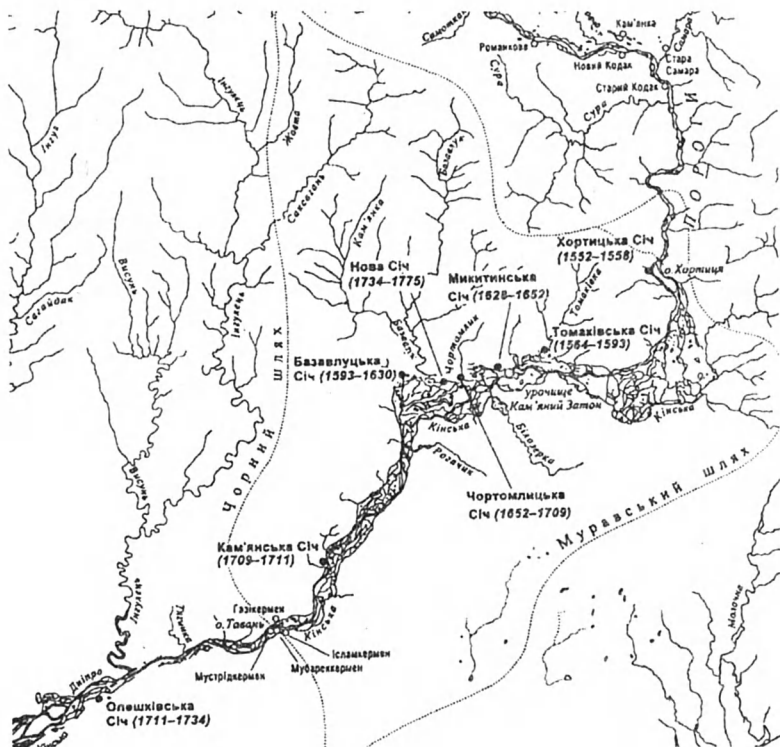

Рис. 101. Розташування Запорозьких січей у XVI–XVIII ст. (за «Малою енциклопедією Українського козацтва»).

Моця Олександр

Землероби та кочівники на Великому Кордоні Східної Європи в часи Київської Русі / Національна академія наук України. Інститут історії України, Інститут археології; Український національний комітет істориків. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — 296 с.; іл.

В роботі розглядається важливе питання формування та функціонування зони контактів між осілим та кочовим населенням у південному порубіжжі Київської Русі кінці I-на початку II тисячоліть н. е., що мало аналогії на цих землях й у інші історичні періоди (скіфи — землероби I тисячоліття до н. е., запорозькі козаки — кримські татари пізньосередньовічних часів). Даний історичний феномен неодноразово фіксувався також на інших територіях у різні хронологічні періоди і отримав найменування Великого або Степового Кордону (Велика Китайська Стіна, переселенці та індіанці американських прерій і т. д.) .

Праця розрахована на істориків, археологів, етнографів, сходознавців, викладачів та студентів університетів гуманітарного профілю, а також на усіх тих хто цікавиться проблемами вітчизняної минувшини.

Наукове видання

Моця Олександр Петрович

**Землероби та кочівники
на Великому Кордоні Східної Європи
в часи Київської Русі**

**Комп'ютерна верстка
Світлана Блащук**

Підписано до друку 26.01.2015. Формат 60х84/16
Ум.друк.арк. 17,32. Обл.-вид.арк. 17,64.
Наклад 300 прим. Зам. 22. 2015 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ, вул. Грушевського, 4

